

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА
ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
КАФЕДРА ТЕОРІЇ, ІСТОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

*Присвячено 20-річчю
Львівського державного
університету внутрішніх справ*

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА
ПРАВОТВОРЕННЯ: КОНСТИТУЦІЙНІ,
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

МОНОГРАФІЯ

Львів
Растр-7
2026

УДК 342.1
А 28

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 5 від 25 листопада 2025 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Михайло КЕЛЬМАН, професор кафедри теорії права та конституціоналізму Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

Юрій ЮРКЕВИЧ, професор кафедри цивільного права та процесу Львівського національного університету ім. І. Франка, доктор юридичних наук, професор.

А 28 Актуальні проблеми державотворення та правотворення: конституційні, загальнотеоретичні та філософсько-правові аспекти: монографія / кол. авт.; за заг. ред. Д. Забзалюка.— Львів : Растр-7, 2026. 167 с.

ISBN 978-617-8785-47-5

Розглянуто актуальні проблеми державотворення та правотворення через призму аналізу конституційних, загальнотеоретичних та філософсько-правових аспектів.

Для здобувачів вищої освіти та широкого кола осіб, які цікавляться проблемами державотворення та правотворення.

The current problems of state formation and law-making are considered through the prism of the analysis of constitutional, general theoretical and philosophical and legal aspects.

For higher education students and a wide range of people interested in the problems of state formation and law-making.

УДК 342.1

ISBN 978-617-8785-47-5

© Афтанасів В.М., Балинська О.М.,
Барабаш О.О., Забзалюк Д.Є., Колич О.І.,
Онишко О.Б., Панкевич О.З., Романова А.С.,
Тополевський Р.Б., Яремчук В.Д., 2026

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2026

© Видавництво «Растр-7», 2026

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. SOMA VULNERATA : СОМАТИЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ОБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	11
Розділ 2. ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ.....	35
Розділ 3. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРАКТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ	51
Розділ 4. СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК СУСПІЛЬНОГО ЯВИЩА	74
Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА СВОБОД ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ	90
Розділ 6. АНТРОПОЦЕНТРИЗМ У ПРИРОДНО-ПРАВОВОМУ ПРАВОРозумінні	118
Розділ 7. ДЕРОГАЦІЯ ЯК ФОРМА ПРАВОВОГО РЕАГУВАННЯ ДЕРЖАВИ НА НАДЗВИЧАЙНІ ОБСТАВИНИ ЗА СТАТТЕЮ 15 ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ	134
Розділ 8. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЦІННІСНОГО КОМПОНЕНТУ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ	153

ВСТУП

23 грудня 2025 року виповнюється 20 років Львівському державному університету внутрішніх справ, який був утворений відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2005 року № 1266 «Питання вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ» шляхом реорганізації Львівського юридичного інституту Київського національного університету внутрішніх справ у Львівський державний університет внутрішніх справ (ЛьвДУВС).

20-річчю ЛьвДУВС колектив кафедри теорії, історії та конституційного права ННІ права та правоохоронної діяльності вишу присвячує монографію «Актуальні проблеми державотворення та правотворення: конституційні, загальнотеоретичні та філософсько-правові аспекти», що відображає концептуальні напрями наукових пошуків своїх науково-педагогічних працівників.

До ювілею університету кафедра теорії, історії та конституційного права ННІ права та правоохоронної діяльності пройшла чималий шлях свого становлення та розвитку, хоча зі своєю теперішньою назвою створена відповідно до наказу МВС України від 1 листопада 2024 р. № 738 «Про організаційно-штатні зміни в МВС», наказу Львівського державного університету внутрішніх справ від 7 листопада 2024 р. № 416 «Про уведення в дію штату Львівського державного університету внутрішніх справ».

Корені існування кафедри сягають ще 1995-го, коли у Львівському інституті внутрішніх справ при Українській академії внутрішніх справ була створена загальноінститутська кафедра теорії та історії держави і права, а з 2005 р. – загальноуніверситетська кафедра. Після організаційно-штатних змін у 2011 р., з утворенням ННІ права, психології та економіки (ННІПPE) кафедра теорії та історії держави і права була поділена на два підрозділи: кафедру теорії та історії держави і права та кафедру загальної теорії держави і права (перша обслуговувала підготовку курсантів за державним замовленням, друга – цивільних здобувачів вищої освіти). Протягом 2011–2015 рр. кафедра загальної теорії держави і права була в структурним підрозділом ННІПPE; з 2015 р. вже як кафедра загально-правових дисциплін входила до складу факультету № 6, з 2018 р. – юридичного факультету, у 2020–2024 рр. – Інституту права ЛьвДУВС.

Колектив кафедри – це когорта досвідчених професіоналів, у складі якої трудяться чотири доктори юридичних наук, професори Дмитро Забзалюк, Ольга Балинська, Ольга Барабаш та Альона Романова, чотири кандидати юридичних наук, доценти Олег Панкевич, Руслан Тополевський, Ольга Колич, Оксана Онишко та кандидат історичних наук, доцент Віталій Яремчук.

Науково-педагогічний персонал кафедри плідно працює над удосконаленням навчального процесу, належним навчальним і навчально-методичним забезпеченням здобувачів вищої освіти, підготовкою монографічної, навчальної та довідкової літератури. Тільки за останні роки опубліковані за авторством Д. Забзалюка монографія «Хрестоносний рух Середньовіччя: політико-правовий вимір» (2020), О. Панкевича підручник

«Державне право зарубіжних держав» (2018), колективний навчальний посібник «Поліцейська деонтологія» (2020), навчальний посібник «Теорія держави і права» (Р. Тополевський, Н. Федіна) (2020), колективний навчальний посібник «Історія держави та права» (2021); протягом 2019–2024 рр. у видавництві ЛьвДУВС за авторством В. Яремчука видано навчальні посібники «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія політичних і правових вчень» та «Основи права Європейського Союзу та Ради Європи».

Кафедральна колективна монографія «Актуальні проблеми державотворення та правотворення: конституційні, загальнотеоретичні та філософсько-правові аспекти» складається з восьми розділів. Кожний розділ поданий у авторській редакції, присвячений розкриттю важливих питань та містить актуальні й виважені висновки.

Розділ 1 «Soma vulnerate: Соматичні права людини як об'єкт конституційно-правового захисту в умовах війни» (підготовлений доцентом Олегом Панкевичем та здобувачкою вищої освіти Валерією Афтанасів) присвячений осмисленню тілесної автономії особи як основного елемента сучасного конституційного гуманізму. Висвітлюється, як у ситуації збройної агресії традиційно приватні правові можливості щодо розпорядження власним тілом набувають публічно-правового виміру, а держава розширює свою регулятивну компетенцію щодо тілесності під приводом захисту публічних інтересів.

Центральною стає проблема меж конституційної гарантії людської гідності: чи може Основний Закон залишатися ефективним механізмом її охорони тоді, коли гідність зазнає нормативного втручання та фактично перетворюється на предмет регулятивної компетенції держави. У межах аналізу двох ключових правових інститутів – права на гідну смерть (евтаназії) та права на посмертне розпорядження тілом (донорства органів загиблих військовослужбовців та прирівняних до них осіб) – простежується тенденція розширення державного контролю над тілесністю особи, що проявляється у звуженні автономії волевиявлення.

Підкреслюється, що оцінка конституційного правопорядку в умовах війни не може обмежуватися аналізом текстуальних гарантій. Визначальною є саме здатність держави утримувати межі допустимого втручання у сферу тілесності, не перетворюючи людину на об'єкт публічно-правових потреб. У зазначених умовах людське тіло стає місцем перетину владних і гуманістичних орієнтирів, що дає можливість проаналізувати реальний стан конституційної захищеності особи. Доведено, що «Soma vulnerata» втілює не лише людський біль, а й саме право, що проходить через випробування війною. У ньому віддзеркалюється здатність держави залишатися правовою, навіть коли життя стає ресурсом, а смерть – політичним фактом.

Розділ орієнтований на фахівців конституційно-правової, медико-правової та міжнародно-правової доктрини, а також на учасників міждисциплінарних досліджень, присвячених регулюванню тілесності та гідності особи в умовах збройного конфлікту.

Щодо розділу 2 «Практична філософія сучасної юридичної науки» (підготовлений професоркою Ольгою Балинською) то варто зазначити, що

філософія вважається формою пізнання світу; виступає як теоретичний світогляд і є основою для багатьох інших наук, мистецтва та моралі. При цьому, на жаль, не часто йдеться про прикладні можливості цієї галузі знань.

У розділі розкривається власне практична характеристика філософії з орієнтацією на окремий об'єкт – юридичну науку. Особливо наголошено на співвідношенні між філософією юридичної науки та філософією права як взаємопов'язаними, взаємозумовленими і водночас розрізненими сферами знань. З огляду на це, продемонстровано філософію юридичної науки як фундаментально-світоглядну сферу (тут концептуальні засади праворозуміння формують правовий світогляд), а філософію права – як світоглядно-прикладну (коли правовий світогляд формує правосвідомість і правову поведінку, а отже, і юридичну практику).

Для «наочності» перетворення класичної філософії у практичну використано діяльнісний підхід, зокрема проаналізовано основний діяльнісний чинник зі сфери наукових досліджень – особу дослідника та його дослідницькі характеристики. Йдеться про академічну суб'єктність, наукову ідентичність і способи наукового самовираження; академічне письмо і його жанрову специфіку; науковий стиль, шляхи його вироблення та збереження тощо.

Особливу увагу приділено практикам філософсько-правових досліджень, які, з огляду на сучасний дискурс галузевих юридичних наук, згруповано на декілька основних видів, що формують різні моделі правопізнання. Зокрема, описано специфіку, доцільність провадження і практичну орієнтованість теоретико-рефлексивних, герменевтичних, семіотичних, антропологічних, соціально-критичних філософсько-правових студій.

Резюмується, що практична філософія правових досліджень є відкритим і динамічним простором, у якому поєднується екзистенційне і раціональне, теоретичне і прикладне. Така практична філософія сприяє не тільки напрацюванню нових методологічних підходів (і нових поглядів на досліджувані предмети), а й формуванню нової культури правового мислення, що демонструватиме відкритість, критичність і діалогічність як основні властивості новітнього наукового дискурсу.

Розділ 3 присвячений дослідженню теоретико-правових та практико-правових проблем кадрового забезпечення сектору безпеки та правоохоронної діяльності в Україні (підготовлений професоркою Ольгою Барабаш), зокрема в умовах сучасних гібридних загроз і тривалої російсько-української війни. Увага авторки зосереджена, насамперед, на поєднанні нормативно-правових інструментів, психологічної підготовки персоналу та міжнародного досвіду, що дає можливість формувати кадровий потенціал, здатний ефективно реагувати на виклики сучасної безпекової реальності.

Проаналізовано українську систему кадрового забезпечення сектору безпеки, зокрема механізми відбору та оцінки початкових кадрів, психолого-професійну діагностику, запобігання вигоранню та розвиток морально-етичних і лідерських компетенцій. Підкреслено, що результативність кадрової політики не вимірюється лише формальними критеріями чи чисельністю особового складу, а залежить від інтеграції правових норм, психологічної стійкості,

професійних компетенцій і моральних цінностей. Висвітлено роль правової культури та заохочувальних норм як важливих чинників, що зумовлюють підвищення результативності відбору, формування адаптивного кадрового потенціалу та зміцнення суспільної довіри до державних інституцій. Особливу увагу приділено початковим кадрам – курсантам, для яких пропонується впровадження подвійних співбесід, комплексної оцінки психологічного потенціалу та морально-етичних якостей як стратегічної інвестиції у надійність державної системи безпеки.

Авторкою розділу проаналізовано міжнародну практику управління персоналом у секторі безпеки та правоохоронній діяльності, застосування цифрових HR систем, алгоритмічного відбору, прогностичного моделювання поведінки кандидатів та аналітичних платформ для моніторингу морально-психологічного стану персоналу у країнах ЄС і НАТО. Зокрема, розглянуто концепції людської стійкості, інтеграції цивільних та військових ресурсів, а також зарубіжні моделі розвитку психологічної витривалості, міжособистісної взаємодії та емоційної стабільності. Висвітлено юридичні та етичні аспекти застосування цифрових інструментів, в тому числі з питаннями прозорості алгоритмів, недискримінації та захисту персональних даних, а також необхідність забезпечення процедурного контролю та правового аудиту.

Наголошується, що результативне кадрове забезпечення сектору безпеки в Україні має поєднувати три взаємопов'язані напрями: а) концептуальне оновлення нормативно-правових основ відбору та підготовки персоналу, б) інтеграцію міжнародних стандартів компетентнісного підходу та в) застосування цифрових і аналітичних систем для моніторингу потенціалу та морально-психологічного стану.

У розділі 4 «Соціологічно-правова концептуалізація злочинності як суспільного явища» (підготовлений доценткою Ольгою Колич) здійснено комплексне дослідження злочину й злочинності поза межами їх суто нормативно-правового, позитивістського тлумачення.

На основі філософсько-правового та соціологічного підходів обґрунтовується необхідність багатовимірного осмислення злочину – як онтологічного феномена, як форми девіантної поведінки, як прояву свободи волі та як індикатора стану культури, права й соціальної організації суспільства. Показано, що правове визначення злочину є похідним від ширших культурних і ціннісних установок; простежується взаємозв'язок еволюції права, культури та злочинності, аргументується теза про те, що розвиток кримінального законодавства й системи охоронюваних благ відбувається у діалектичній єдності з трансформацією форм злочинної поведінки. Особливу увагу приділено категорії свободи волі як онтологічній передумові кримінальної відповідальності: свобода розглядається як можливість вибору між правомірною й протиправною моделлю поведінки, а відповідальність – як наслідок усвідомленого порушення норм за наявності альтернативи.

Проаналізовано ключові соціологічно-правові концепції злочинної поведінки – від статистичного позитивізму А. Кетле й біологічних пояснень Ч. Ломброзо до теорій соціальної дезорганізації та аномії Е. Дюркгейма й Р.К. Мертона. Показано,

як перехід від біологічного та механістичного детермінізму до біосоціальних і структурно-функціональних моделей дозволив розглядати злочинність як результат взаємодії індивідуальних (біологічних, психологічних) та структурних (економічних, культурних, нормативних) чинників. Особливо підкреслюється внесок концепції аномії у розуміння злочину як реакції на розрив між культурно санкціонованими цілями й легітимними засобами їх досягнення, а також інтерпретація злочинності як «нормального», хоч і небажаного, явища, притаманного будь-якому суспільству. Обґрунтовується, що соціологічно-правовий підхід дає змогу інтерпретувати злочинність не просто як сукупність кримінальних правопорушень, а як складний соціальний процес та маркер рівня інтегрованості, справедливості розподілу благ і ефективності правового регулювання. Це створює теоретичне підґрунтя для формування комплексної моделі протидії злочинності, зорієнтованої на гармонізацію свободи особи, правових норм і системи суспільних цінностей.

В контексті аналізу актуальних проблем захисту прав та свобод осіб з інвалідністю (розділ 5 підготовлений доценткою Оксаною Онишко) зазначено, що Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю понад десять років тому, однак на практиці не можна вважати, що процес її імплементації завершено. Дослідження, звіти та аудити, а також повсякденний досвід осіб з інвалідністю демонструють, певні досягнення, але це лише початок інтеграції осіб з інвалідністю у суспільну діяльність. Особи з інвалідністю досі не завжди перебувають у центрі правових рішень, що їх стосуються. Занадто часто їх сприймають як об'єкти догляду, без поваги до їхньої гідності чи прав. Як наслідок, модель догляду домінує над інклюзивною моделлю, зосереджуючи увагу на дисфункціях та обмеженнях.

Інвалідність не обов'язково визначається фізичним виглядом та психікою людини з інвалідністю, а колом завдань, покладених на неї суспільством. Загалом, немає бар'єрів, які б відрізняли людей з інвалідністю від людей без інвалідності з точки зору соціальних вимог. Держава та суспільство виконують різні завдання, беруть на себе низку викликів, щоб забезпечити осіб з інвалідністю, надати їм рівні можливості бути повноцінними учасниками суспільних відносин. Далеко не усі права та можливості держава може забезпечити, зокрема це стосується суспільної адаптації, доступу до матеріальних і духовних благ.

Державна підтримка людей з інвалідністю та соціальна підтримка усувають багато бар'єрів, а головне – ментальні межі, однак на сьогодні вкладені зусилля потребують подальшого розвитку та вдосконалення. Суспільство та держава йде в ногу з часом, прогресує, проте тема інвалідності є не менш актуальною для сучасності та сталого розвитку людини, особливо в період збройної агресії та повномасштабного вторгнення РФ в Україну.

У своїй науковій розвідці авторка розділу намагається проаналізувати актуальні проблеми, з якими зустрічаються особи з інвалідністю, таких як працевлаштування, доступ до інфраструктури, освіти, соціальної реабілітації та повноцінної інтеграції у суспільні процеси, з'ясувати чи знаходять особи з інвалідністю очікувану законодавчу, правову та соціальну підтримку

У розділі 6 (підготовлений професоркою Альоною Романовою) обґрунтовано антропоцентризм на основі природно-правового праворозуміння якявище цивілізованого, соціокультурного середовища, яке у свою чергу, формується і розвивається на основі реалізації і дотримання норм природно-правового простору.

Доведено, що ключовою метою та завданням природно-правового простору є формування умов для гармонійного співіснування особистості та задоволення її природних потреб і невідчужуваних прав. Права людини становлять основу цього простору, тому його можна розглядати як міру дотримання природних прав людини та як міру автентичності й відповідності людської поведінки нормам онтологічного середовища.

Аргументовано, що природне право впливає з об'єктивних засад справедливості та моралі, а його основні вимоги (такі як право на життя, волю та гідність) мають перевагу над будь-яким позитивним правом, особливо якщо воно суперечить природним принципам розвитку соціуму.

У природно-правовому середовищі безперервно формуються та відтворюються людські взаємини, що виявляються у психологічному й моральному ставленні однієї особи до іншої, а також до об'єктів власних потреб і інтересів. Це включає як пізнавальні процеси, так і ціннісно-оціночні форми поведінки індивіда. Такий діяльнісний вимір людської природи охоплює духовно-культурну, морально-оцінкову, психоемоційну, а також суспільно-економічну, політичну та інші сфери життя. Він постає результатом усвідомлення індивідуальних інтересів, а також інтересів соціальних груп і суспільства в цілому.

Важливим аспектом аналізованого явища є правова поведінка людини в межах природно-правового простору, що завжди була й залишається предметом актуальних наукових досліджень. Стрімкий розвиток суспільства впливає на осмислення та інтерпретацію критеріїв «допустимості» у діях індивіда. Трансформація світоглядних і ціннісних орієнтирів членів суспільства зумовлює глибинні зміни у сприйнятті правових явищ як складових соціальної реальності. Саме природно-правовий підхід спрямований на сутнісне осмислення соціокультурного, цивілізаційного феномену людиноцентризму у праві.

У розділі 7 «Дерогація як форма правового регулювання держави на надзвичайні обставини за статтею 15 Європейської Конвенції з прав людини» (підготовлений доцентом Русланом Тополевським) аналізується зміст та логіка застосування дерогації за ст. 15 Європейської конвенції з прав людини як спеціального механізму відступу від зобов'язань держави під час війни або іншої суспільної небезпеки, що загрожує життю нації. Автор зосереджує увагу на комплексному дослідженні дерогації як форми правового реагування держави на надзвичайні обставини через призму ст. 15 ЄКПЛ: від загальнотеоретичної концептуалізації і аналізу практики ЄСПЛ до критичної оцінки національної практики дерогації та формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства і правозастосування.

Розділ описує умови, за яких застосування заходів обмеження прав людини внаслідок дерогації державою за ст.15 ЄКПЛ є легітимним. Йдеться перш за все про критерії існування надзвичайної ситуації, визначення

відповідності заходів гостроті становища, заборона дерогації щодо певних прав тощо. Показано, що ст. 15 закріплює модель «контролю надзвичайності», де широкій свободі розсуду держави щодо констатації надзвичайної ситуації протиставляється нагляд за обсягом та тривалістю відступу з боку Європейського суду з прав людини.

Автором розділу обґрунтовується, що ст. 15 ЄКПЛ є одночасно гарантією гнучкості держави в екстремальних умовах і запобіжником проти перетворення надзвичайних повноважень на постійний режим, який загрожуватиме верховенству права.

У сучасних дослідженнях філософії права як галузі юридичних наук особливе місце займають ціннісні основи права. Правова аксіологія, право як спосіб буття цінностей, різновиди правових цінностей та їх соціокультурна інтерпретація, способи обґрунтування правових цінностей – це ті складові, які постійно в центрі уваги державних інституцій та соціуму. Тому не дивно, що підвищення престижності юридичної освіти в цілому викликає потребу належним чином підходити до дослідження даного явища, а безумовний прогрес юриспруденції останніми десятиліттями в усьому світі засвідчує факт зростання правової культури населення. Від розуміння ціннісного компоненту юридичної освіти залежить професійний рівень юриста, його здатність здійснювати відповідні повноваження, приймати виважені законні рішення, бо закон прямо визначає державний характер рішень, які приймають юристи.

Висвітленню зазначеної проблеми присвячений розділ 8 «Філософсько-правові підходи до розуміння ціннісного компоненту права та юридичної освіти» (підготовлений доцентом Віталієм Яремчуком), де розглядається багатовекторність думок зарубіжних та вітчизняних дослідників про право як цінність у юридичній науці, цінності правової сфери, що задовольняють потреби, бажання, інтереси соціального суб'єкта (індивіда, групи людей, суспільства), значущість ціннісного компонента юридичної освіти у методологічному та історичному контекстах, юридична освіта як явище філософсько-правового та соціального характеру.

У розділі зроблено акцент на тому, що з юридичної точки зору, цінності – це загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл правової культури певного етносу і навіть людства загалом, коли мова йде про загальнолюдські цінності. Показано різні сторони трактування категорії оцінки, її класифікації та роль у визначенні ціннісного компоненту юридичної освіти, який поповнюється новим змістом з урахуванням українських реалій, пов'язаних з впровадженням стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти, а також нав'язаною російським агресором війною.

SOMA VULNERATA: СОМАТИЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ОБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Повномасштабна війна не лише руйнує людські долі та інфраструктуру – вона змінює саму природу права, «підсвічує» те, що в мирний час залишалось невидимим: зокрема, межу, де право стикається з медичною цариною. Коли держава постає в ролі гаранта виживання нації, людське тіло перестає бути винятково приватним простором – воно стає правовим фактом, носієм публічного інтересу, інструментом безпеки. У подібних умовах постає цілком логічне питання: чи може конституційне право забезпечити недоторканність людини, якщо сама держава перетворює її тіло на об'єкт правового регулювання?

У воєнний час категорія «життя» набуває нормативної подвійності. З одного боку, воно охороняється як абсолютна цінність, що лежить в основі усіх конституційних гарантій. З іншого ж, – ризик смерті перетворюється на складову державного (військового) обов'язку. В окресленій амбівалентності формуються нові виміри тілесної суб'єктності, де право людини на життя співіснує з правом на смерть.

Очевидно, сьогодні постає питання не лише про право людини на життя, але й про право на гідну смерть, на тілесну автономію, на волевиявлення щодо власного тіла – за життя і після смерті. Саме в такому аспекті розкривається доволі контраверсійна сутність соматичних прав – прав, які визначають межі влади над тілом. У класичній доктрині вони сприймаються як похідні від права на життя, здоров'я, гідність. Проте війна зруйнувала цю ієрархію: тепер тілесна автономія стає не наслідком, а первинною умовою людського буття у праві. Тіло більше не «належить» виключно особі – воно включене у «біополітичну» структуру, де межі дозволеного визначаються не етикою, а воєнною необхідністю.

Повномасштабна російсько-українська війна поставила проблему тілесної автономії людини в центр правового дискурсу, тим самим актуалізувавши такі питання: чи може держава заборонити посмертне донорство тим, хто віддав життя за країну? Чи не перетворюється захист гідності на інструмент державного контролю над тілом навіть після смерті?

Означений процес потребує осмислення крізь призму біоконституціоналізму – нової парадигми, що розглядає тіло людини як конституційно релевантний феномен. Принагідно наголосимо, що біоконституціоналізм виходить за межі традиційного антропоцентризму права: він визнає, що тіло – не лише біологічна матерія, а носій юридичного сенсу, в якому концентрується гідність, автономія та межі державного втручання. Саме в рамках цієї доктрини можливо осмислити новітні конфлікти між особистою свободою та публічною владою, що проявляються в практиках воєнної доби.

Право на гідну смерть і право на посмертне донорство органів становлять дві сторони однієї біоетико-правової дилеми: кому належить остаточне слово у

розпорядженні людським тілом – самій особі чи державі? Категорична законодавча заборона евтаназії у будь-якому її прояві, заборона посмертного донорства українських військовослужбовців свідчить про те, що держава, покликана охороняти людську гідність, фактично встановлює юрисдикцію над тілом – навіть після смерті.

Своєю чергою, наведений імператив абсолютно суперечить доктрині пропорційності та принципу людської автономії, закріпленим у рішеннях Конституційного Суду України (далі – КСУ) та практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Страсбурзький суд). У площині конституційного права зазначене спричиняє «розмивання» меж між публічним і приватним, між тілом як носієм гідності та тілом як об'єктом державної політики.

Питання не зводиться лише до медичної етики чи кримінально-правової кваліфікації. Йдеться про нову форму правового суверенітету над тілом, що породжує етичну дилему: чи має людина в умовах війни право на самовизначення, коли її смерть регулюється законом, а тіло – підпорядковується публічним інтересам?

З наведеного вбачається, що сучасне конституційне право опинилося перед необхідністю відповісти на питання, які виходять за межі класичної юриспруденції: де закінчується людина як суб'єкт права і починається тіло як інструмент держави? Війна не лише розширює межі правової реальності – вона свідчить про те, що гідність не завжди співмірна життю, а свобода може існувати навіть після смерті.

Цей розділ монографії є спробою осмислити феномен «*soma vulnerata*» («пораненого тіла») як предмета конституційно-правового аналізу. У ньому досліджено, як у стані війни трансформується поняття людської автономії, як право реагує на радикальні біоетичні виклики – евтаназію та посмертне донорство – і чи здатна правова система залишитися людиноцентричною в момент, коли сама людяність стає жертвою виживання.

Пропонований аналіз охоплює два особливо чутливі виміри:

- 1) евтаназію як прояв права на гідну смерть і
- 2) посмертне донорство як реалізацію тілесної автономії після смерті. Вони різні за природою, але споріднені за суттю: обидві проблеми торкаються меж між гуманізмом і державним раціоналізмом, між тілом як цінністю і тілом як функцією.

«*Soma vulnerata*» – це не лише метафора людського болю. Це своєрідне «дзеркало» самої держави, в якому видно, наскільки глибоко вона здатна залишатися правовою у момент, коли її основний інстинкт – вижити. Бо війна не скасовує право, вона лише дає можливість з'ясувати, чи є в ньому місце для Людини.

1. Право на життя та гідну смерть: евтаназія як виклик конституційним гарантіям в умовах російсько-української війни. В умовах повномасштабної війни проблеми, пов'язані із різними аспектами реалізації права на життя та гідну смерть, стають особливо актуальними. Конституційні гарантії недоторканності життя людини та її гідності стикаються з жорстокими воєнними реаліями, коли фундаментальне право на життя масово порушується.

Разом з тим, актуалізується низка складних питань щодо визначення можливих меж захисту життя в умовах бойових дій, права на відмову від лікування, евтаназію та інших аспектів.

Однією з найскладніших етичних та юридичних дилем сучасності постає проблема евтаназії військових, як гуманний, хоча й суперечливий метод полегшення страждань тяжко поранених чи безнадійно хворих. Війна стала «каталізатором» для дослідження теми гідної смерті, особливо в умовах, коли медичні ресурси обмежені, а фізичні та психологічні страждання військових досягають критичних меж.

Сьогодні, незважаючи на заборону евтаназії в національному законодавстві України, практика її застосування, хоч і латентно, гадаємо, існує. Наведене значною мірою висвітлює актуальність дискусії щодо можливої легалізації такого виду «медичної допомоги».

Слід звернути увагу, що наукове співтовариство вже тривалий час досліджує питання евтаназії, проте однозначної відповіді на нього наразі немає. Так, різним аспектам означеної проблематики присвячували свої наукові розвідки такі дослідники, як В. Акопов, В. Ворона, М. Громовчук, М. Малєйна, А. Малиновський, І. Сенюта, С. Стеценко, Я. Триньова та інші. Своєю чергою, множинність думок та відсутність консенсусу свідчать про складність та багатогранність проблеми гідної смерті, яка очевидно потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Принагідно наголосимо, що науковий прогрес останніх десятиліть надав можливість не лише продовжити життя людини, але й поставив під сумнів традиційні уявлення про смерть. Відтак, з'явилася необхідність розширити спектр прав людини, включивши до нього право на «гідну смерть» (або евтаназію)¹.

Поняття «право на смерть» звучить доволі суперечливо на тлі традиційного розуміння людських прав, де право на життя завжди було фундаментальним. Якщо смерть не піддається особистому контролю, то виникає цілком логічне запитання: чи може існувати «право померти»? Адже *право* на життя не передбачає *обов'язку* жити...

Видається можливим припустити, що якщо людина має право на життя, то вона може мати і право на смерть. Однак, означене створює внутрішній конфлікт із основним завданням законодавства – захистом життя. З наведеного стає очевидним, що зваженого наукового обговорення потребує не проблема «права на смерть» як такого, а саме права людини на «гідну смерть» як позбавлення від болю та нестерпних страждань.

При цьому, наприклад, професор М. Ковальов доволі детально аналізує поняття самогубства і стверджує, що не завжди самогубство є дійсним вираженням волі людини, оскільки на це рішення можуть впливати зовнішні

¹Афтанасів В.М. Евтаназія: до питання легалізації в Україні. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: збірник тез доповідей учасників VIII Всеукраїнського круглого столу (Львів, 08.12.2022 р.). Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 10.

фактори. Відповідно, варто зазначити, що право людини на евтаназію не є тотожним поняттю «самогубства»².

Як зазначалося вище, проблематика евтаназії є однією з найскладніших і найбільш суперечливих у сучасній біоетиці. На наш погляд, її складність полягає у тому, що вона торкається фундаментальних людських цінностей, таких як право на життя, якість життя, гідність людини та свобода вибору. З одного боку, евтаназія розглядається як акт милосердя, що дозволяє полегшити страждання невиліковно хворих людей. З іншого боку, – викликає побоювання щодо можливості зловживань, дегуманізації суспільства та підриву довіри до медиків.

Варто звернути увагу, що еволюція поняття «евтаназії» від часів Ф. Бекона до наших днів відображає чималу складність відповідних процесів, які відбуваються на перетині медицини, філософії та права. Неоднозначність тлумачень цього термінопоняття є наслідком змін у суспільних уявленнях про життя, смерть і роль медицини. Ф. Бекон у своїй праці «*Advancement of Learning*» розглядав евтаназію як акт гуманності, спрямований на полегшення страждань невиліковно хворих: «роль лікаря полягає не лише у боротьбі зі смертю, але й у супроводі людини в її останні миті...»³. На нашу думку, повернення до гуманістичних витоків цього поняття дозволить знову розглядати евтаназію саме як акт милосердя, а не як інструмент насильства.

Сьогодні ж воно охоплює не тільки широкий спектр медичних маніпуляцій, що мають на меті припинити життя пацієнта, але й комплекс заходів, орієнтованих на забезпечення психологічної та соціальної підтримки людини наприкінці життя.

Разом з тим, науковці виділяють різні види евтаназії. Зокрема, В. Ворона виокремлює активну евтаназію, що передбачає свідоме втручання медика в процес життя хворого, наприклад, призначення медикаментів, що призводять до летального результату за згодою пацієнта. Іншим видом «гідної смерті» дослідниця вважає пасивну евтаназію, яка полягає у припиненні підтримуючої терапії за бажанням пацієнта та недотриманні лікарських маніпуляцій. Остання, зазвичай, розглядається як менш проблематична з точки зору міжнародного права⁴.

Своєю чергою, доречно звернути увагу, що міжнародне право містить низку документів, присвячених захисту права на життя та гідності людини. Серед них, зокрема: Загальна декларація прав людини 1948 р.⁵, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ,

²Запорожченко А.О. «Евтаназія» та «право померти легко та гідно»:квінтесенція термінів та їх співвідношення. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 3 (6). 2014. С. 32.

³Ткаченко Т.В., Колеснікова М.В. Теоретико-правові аспекти евтаназії на сучасному етапі розвитку України. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). Ч. 1 № 2. С. 164.

⁴Волошин Ю.О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики: *автореф. ... дис. д-ра юридичних наук*. Спец. 12.00.02. Київ, 2010. С. 19.

⁵ Universal Declaration of Human Rights of 10.12.1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (date of access: 01.11.2025)

Конвенція)⁶, Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини від 1997 р.⁷ та інші міжнародні угоди. Доречно тут згадати і Декларацію про евтаназію 1987 р., прийняту 39-ою Всесвітньою Медичною Асамблеєю в Мадриді, яка наголошує: «Евтаназія як акт навмисного позбавлення життя пацієнта на його прохання або на прохання його близьких є неприпустимою, у тому числі й у формі пасивної евтаназії. Лікар зобов'язаний полегшити страждання вмираючому всіма доступними та легальними методами»⁸.

Щодо міжнародної практики застосування евтаназії, то історія її легалізації розпочалася в США ще на початку ХХ століття. Перші законопроекти, які дозволяли б прискорити смерть пацієнтів з невиліковними захворюваннями, були запропоновані в штатах Огайо та Айова. І хоча зазначені ініціативи не знайшли підтримки на федеральному рівні, згодом деякі штати (Каліфорнія та Орегон) ухвалили закони, які дозволяють евтаназію за певних умов. Інші штати, зокрема, Індіана, надають можливість складання документів, в яких юридично висвітлено відмову пацієнта від штучного підтримання життя⁹.

Звертаючись до доктринальних положень юридичної науки, варто згадати професора Д. Перрі, який у своєму дослідженні щодо можливості застосування евтаназії військовослужбовців наголошує, що хоча й евтаназія є незаконною в більшості країн, вона цілком може бути виправданою в деяких випадках, зокрема: а) коли хвороба або травма людини є невиліковною, тобто будь-яке лікування, що підтримує життя, є марним; б) коли важкохворого чи пораненого теоретично можна врятувати, але потрібні медичні ресурси недоступні або вкрай дефіцитні (особливо на полі бою); в) щоб запобігти або припинити нестерпні страждання військового, коли седативні та знеболювальні засоби недоступні, або у випадку, якщо введення людини в стан седації задля зменшення болю буде безглуздом і не кращим, ніж сама смерть¹⁰.

В цьому аспекті доцільно наголосити, що у I Женевській конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р. (ч. 1 та ч. 2 ст. 12) зазначено: «Особовий склад збройних сил та інші особи ..., які є пораненими або хворими, повинні користуватися повагою та захистом за будь-яких обставин. (...) Суворо забороняються будь-які замах на їхнє життя чи будь-яке насилля над їхньою особистістю; зокрема, їх заборонено вбивати або знищувати, піддавати тортурам чи біологічним дослідом, залишати умисно без

⁶European Convention on Human Rights of 04.11.1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (date of access: 01.11.2025)

⁷Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine of 04.04.1997. URL: <https://rm.coe.int/168007cf98> (date of access: 01.11.2025)

⁸Declaration on euthanasia of 1987. URL: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19800505_euthanasia_en.html (date of access: 01.11.2025)

⁹Швая С.В., Рудик А.Р. Евтаназія: міжнародний досвід легалізації вбивства з милосердя. *Мистецтво наукової думки*. Випуск 7. 2019. С. 78.

¹⁰Perry D.L. Battlefield Euthanasia: Should Mercy-Killings Be Allowed? *The US Army War College Quarterly: Parameters*. Art.13. N. 4. 2014. P. 121.

медичної допомоги та обслуговування або умисно створювати умови для їхнього зараження чи інфікування»¹¹. З наведеного вбачається, що «гуманне поводження» виключає будь-яку можливість проведення евтаназії.

Беручи до уваги міжнародний досвід, слід зазначити що питання легалізації останньої активно обговорюється в багатьох країнах, зокрема, у Великій Британії, Греції, Італії та Іспанії. Своєю чергою Грузія, Данія, Молдова та Польща обрали альтернативний підхід, передбачаючи пом'якшення покарання за вбивство, скоєне з жалю¹².

У зарубіжній юридичній доктрині існує декілька підходів до правового регулювання евтаназії та самогубства, асистованого лікарем. Найпоширенішими з них вважаються: криміналізація з пом'якшенням відповідальності, що передбачає впровадження в кримінальний кодекс окремого складу злочину з пом'якшеним покаранням для осіб, які вбили іншу людину за її проханням; легалізація евтаназії або самогубства, асистованого лікарем за певних умов, але з одночасним встановленням відповідальності за порушення встановлених процедур, що свідчитиме про прагнення збалансувати право індивіда на гідну смерть та потребу у захисті від зловживань; криміналізація без пом'якшення: включення евтаназії та самогубства, асистованого лікарем до загального складу вбивств без пом'якшуючих обставин¹³.

В контексті досліджуваної проблематики окрему увагу слід приділити вивченню прецедентної судової практики. Зокрема, ЄСПЛ неодноразово розглядав питання права на евтаназію. У справі «Ламберт та інші проти Франції» Суд наголосив на тому, що держави мають право на власний розсуд регулювати питання евтаназії, але з чітким дотриманням положень ст. 2 Конвенції¹⁴. У своєму рішенні він також зазначив, що заборона евтаназії не завжди суперечить праву на життя, оскільки захист життя є одним із основних обов'язків держави¹⁵.

Загалом Страсбурзький суд у своїх обґрунтуваннях розрізняє активну евтаназію (припинення життя за проханням пацієнта) та пасивну евтаназію (припинення лікування та відмова від підтримуючої терапії).

У контексті попередньо наведеного, зазначимо, що у справах, пов'язаних із евтаназією, заявники, насамперед, посилаються на порушення права на життя

¹¹Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. Geneva, 12 August 1949. URL:<https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gci-1949> (date of access: 01.11.2025)

¹² Панкевич О.З., Афтанасів В.М. Право на життя та право на гідну смерть (деякі міркування у контексті російсько-української війни). *Український часопис конституційного права*. 2024. Випуск 3 (32). С. 38. DOI:<https://doi.org/10.30970/jcl.3.2024.3>

¹³Триньова Я.О. Теоретичні засади та практика реалізації принципів біоетики в кримінальному праві України: *автореф. дис. ... д-ра юрид. наук*. Спец. 12.00.08. Київ, 2021. С. 14.

¹⁴European Convention on Human Rights of 04.11.1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (date of access: 01.11.2025)

¹⁵Олексієнко А.В., Чебукіна Д.О. Проблема застосування евтаназії крізь призму практики ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 371.

та права на повагу до приватного життя¹⁶. Урішенні по справі «Прітті проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ чітко зазначив, що право на життя, гарантоване ЄКПЛ, не включає право на допомогу у вчиненні самогубства. Суд також наголосив і на тому, що держави жодним чином не зобов'язані сприяти евтаназії, як праву на добровільну смерть¹⁷.

Разом з тим, прикладом справ щодо пасивної евтаназії, тобто свідомої відмови від лікування пацієнтом, може бути справа «Кох проти Німеччини», що стосувалася відмови національних судів розглянути позов чоловіка, чия дружина страждала від цілковитого паралічу. Зокрема, заявник просив надати дружині смертельну дозу лікарського препарату для подальшого здійснення евтаназії. Своєю чергою, ЄСПЛ визнав, що відмова національних судів розглянути позов порушила право заявника на повагу до приватного життя, гарантоване ст. 8 Конвенції. Суд також підкреслив, що відмова в розгляді справи обмежила право чоловіка на захист своїх інтересів та інтересів дружини. Зважаючи на вищенаведене, ЄСПЛ вважає, що національні суди повинні розглянути позов щодо оскарження рішення національного закладу охорони здоров'я про відмову у видачі летальної дози препарату¹⁸.

З окресленого вбачається: позиція Страсбурзького суду полягає у тому, що право на життя не можна тлумачити як протилежне йому «праву на смерть». І хоча Суд не висловлює однозначної позиції щодо евтаназії, проте зазначає, що у випадку її легалізації держава повинна чітко визначити умови здійснення та контроль за дотриманням встановлених національним та міжнародним законодавством стандартів.

Своєю чергою, національне законодавство України висвітлює чітку позицію щодо евтаназії: вона заборонена в будь-якій формі. Медичні працівники зобов'язані надавати медичну допомогу, спрямовану на збереження життя пацієнта, навіть у безнадійних випадках (ст. 52 Основ законодавства про охорону здоров'я України)¹⁹. Цивільний кодекс України також підтверджує недоторканність права на життя і забороняє будь-які дії, спрямовані на його припинення (ч.2, 4 ст. 281 ЦК України)²⁰.

Дослідниця А. Шпачук слушно акцентує увагу на тому, що українське законодавство не містить нормативних дефініцій понять «активна» та «пасивна» евтаназія, що створює істотну прогалину у сфері правового регулювання меж медичного втручання та автономії пацієнта²¹. Очевидно,

¹⁶Панкевич О.З. Право на приватність: деякі сучасні тенденції в практиці Страсбурзького суду. *Соціально-правові студії*. 2018. Вип. 1. С. 23-30.

¹⁷Pretty v. The United Kingdom. App 2346/02.Judgment 29.04.2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60448>(date of access: 01.11.2025)

¹⁸Олексієнко А.В., Чебукіна Д.О. Проблема застосування евтаназії крізь призму практики ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 372.

¹⁹Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 №2801-ХІІ. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 01.11.2025)

²⁰Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.11.2025)

²¹Громовчук М.В. Евтаназія в Україні: питання реалізації конституційного права людини. *Український часопис конституційного права*. 2021. Вип. 2.

абсолютна відсутність чіткого термінологічного розмежування значною мірою ускладнює правозастосування, оскільки ставить під сумнів можливість кваліфікації випадків, у яких пацієнт особисто приймає рішення про припинення підтримувальної терапії чи відключення апарату штучного життєзабезпечення. Законодавець не дає однозначної відповіді, чи мають такі дії розглядатися як самостійна реалізація права на відмову від лікування, чи як різновид пасивної евтаназії – у формі допустимого припинення штучного продовження життя.

З наукової точки зору неврегульованість даного питання свідчить про необхідність концептуального переосмислення національного медичного і конституційного права в частині визначення юридичних меж між припиненням лікування, що є проявом вільного волевиявлення, та пасивною евтаназією, яка потребує окремого законодавчого регулювання. Адже без такого розмежування будь-яка ситуація, пов'язана з припиненням штучної підтримки життя, опиняється у зоні нормативної амбівалентності, що загрожує як правам пацієнта, так і юридичній безпеці медичних працівників.

Тут особливо показовими є фактичні обставини окремих клінічних ситуацій, які засвідчують, що проблема розмежування припинення лікування та пасивної евтаназії має не лише доктринальний, а й безпосередній практичний вимір. Подібні випадки висвітлюють вразливість чинного правового регулювання, підкреслюючи недостатність юридично визначених механізмів, здатних забезпечити реалізацію автономного волевиявлення пацієнта у спосіб, що не суперечить конституційним засадам охорони життя та гідності особи.

16.10.2018 року у київському військовому госпіталі помер військовослужбовець зі Львова Ю. Циганко – борець, який протягом трьох років жив фактично на межі медичних можливостей. Його організм, виснажений тяжким пораненням 2015 року та близько сорока оперативними втручаннями, перебував у стані незворотної поліорганної недостатності. За свідченнями, він сам звернувся з проханням відключити апарат штучної вентиляції легень, усвідомлюючи невідворотність свого стану та непропорційність подальших втручань. Зазначений випадок став одним із найяскравіших прикладів зіткнення автономної волі тяжкопораненого військового з відсутністю правового механізму, який би дозволив державі діяти не шляхом формальної заборони, а шляхом визнання людської гідності у її найвищому вимірі – праві завершити життя без страждання. Це свідчить про те, що в умовах війни питання легалізації окремих форм евтаназії перестає бути абстрактною етичною дискусією: для військових, які зазнали тотального тілесного руйнування, воно часто є єдиним способом зберегти автономію волевиявлення та людську гідність²².

URL:<https://www.constjournal.com/pub/2-2021/evtanazii-ukraini-pytannia-realizatsii-konstytutsiinoho-prava-liudyny/> (дата звернення: 01.11.2025)

²²Котенко Т. Перший випадок евтаназії в Україні? У київському госпіталі військовий відмовився боротись за життя. URL:<https://glavcom.ua/amp/news/pershiy-vipadok-evtanaziji-v-ukrajini-u-kijivskomu-gospitali-viyskoviy-bilshe-ne-zmig-borotis-za-zhittya--536586.html> (дата звернення: 01.11.2025)

Як вбачається з наведеного, сучасний розвиток медицини та біоетичних підходів формує нову перспективу оцінки права на гідну смерть, інтегруючи його у ширший контекст самовизначення особи щодо власного тіла та «меж» власного страждання. У цьому дискурсі право на самовизначення постає не лише як етичний постулат, а як одна з базових засад конституційної суб'єктності людини – здатність приймати остаточні рішення, що стосуються її фізичного та екзистенційного буття. Виходячи з цього, становище тяжкопораненого військовослужбовця набуває особливої юридичної значущості: особа, яка пожертвувала здоров'ям у ході захисту Держави, має обґрунтоване право претендувати на розширений простір автономії, включно з можливістю ухвалювати рішення щодо припинення непропорційних або безперспективних медичних втручань. На нашу думку, подібний підхід не створює «привілей», а відновлює баланс між обов'язком держави захищати життя та обов'язком поважати гідність.

Опоненти легалізації евтаназії в Україні часто висловлюють скептицизм щодо можливості впровадження такого інституту в національне законодавство, аргументуючи це тим, що поняття «право на смерть» суперечить фундаментальному праву на життя і не відповідає загальноприйнятим моральним нормам. Окрім того, вони вважають, що легалізація евтаназії не зможе попередити самогубства чи суїцидальні ідеї, оскільки особи, які вирішили покінчити з життям, зроблять це незалежно від наявності або відсутності такого права в законодавстві²³. В цьому контексті доречно звернути увагу на думку О. Довбуша, який пропонує запровадити модель обмеженої евтаназії, що має здійснюватися із дотриманням етичних норм та принципів медичної практики. Інші ж науковці наголошують, що абсолютна заборона евтаназії може порушувати конституційне право людини на гідність²⁴.

На нашу думку, евтаназія може розглядатися як більш прийнятна, з правової та етичної точки зору, альтернатива самогубству, оскільки забезпечує можливість завершення життя в контрольованих медичних умовах, із дотриманням принципів безпеки, інформованої згоди²⁵ та поваги до гідності особи. На відміну від самогубства, яке часто є актом відчаю, позбавленим належного медичного та психологічного супроводу, евтаназія репрезентує форму реалізації автономії волевиявлення, в якій право людини визначати межі власного страждання поєднується з інституційно гарантованою процедурністю та правовою визначеністю.

У наведеному контексті видається доцільним окреслити коло медико-правових умов, за дотримання яких у перспективі можлива нормативна

²³Там само.

²⁴Кохановська О.В. Право на життя. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України*: у 2 т. 3-є вид. / за ред. Дзери О. В., Кузнецової Н. С., Луця В. В. К.: Юрінком Інтер, 2008. С. 41.

²⁵ Афтанасів В.М., Панкевич О.З., Барабаш О.О. Інформована згода донора як гарантія забезпечення конституційних прав у процесі постмортальної репродукції. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. Серія: Право. Вип. 88. Ч. 4. С. 232-239. DOI:<https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.34>

легітимація евтаназії щодо військовослужбовців та цивільних осіб, що стали жертвами бойових дій.

Передусім застосування такої процедури має бути обмежене випадками діагностовано невиліковних захворювань або травматичних ушкоджень, що супроводжуються рефрактерним больовим синдромом, прогресуючою поліорганною недостатністю або іншими формами термінальних станів, щодо яких відсутні клінічно обґрунтовані перспективи стабілізації чи покращення.

По-друге, пацієнту повинна бути надана повна, всебічна та доступна для розуміння інформація щодо клінічного діагнозу, прогнозу перебігу захворювання, можливих альтернативних терапевтичних стратегій, а також медико-правових наслідків прийняття рішення про припинення штучного підтримання життєвих функцій. Інформація повинна надаватися у формі інформованої згоди, що відповідає стандартам доказової медицини й медичним протоколам.

По-третє, волевиявлення пацієнта щодо припинення життя повинно бути добровільним, усвідомленим, автономним і позбавленим будь-якого прямого чи опосередкованого впливу з боку третіх осіб – зокрема родичів, посадових осіб медичного закладу або військового командування. Своєю чергою, стан когнітивної здатності хворого до прийняття рішення має бути підтверджений відповідною клініко-психіатричною експертизою.

По-четверте, факт відсутності можливостей для терапевтичної реверсії чи підтримуючої терапії з позитивним прогнозом, має бути документально засвідчений консилиумом незалежних медичних експертів, які володіють відповідною спеціалізацією (реаніматологія, хірургія, онкологія, нейротравматологія тощо).

Нарешті, намір пацієнта щодо проведення евтаназії повинен бути належним чином зафіксований у письмовому документі, складеному ним особисто або уповноваженим представником у разі втрати хворим рухливої чи мовленнєвої функції, але за умови підтвердження збереженої здатності до усвідомленого прийняття рішення. Документ має бути юридично чинним, включно з медичним протоколом, датою, підписами свідків та фіксацією медичного працівника про відсутність примусу.

Водночас можна констатувати, що проблема евтаназії є надзвичайно складною і вимагає зваженого підходу, який повинен враховувати як інтереси конкретного індивіда, так і суспільні цінності²⁶.

Підводячи підсумки наведеного, вкотре наголосимо: повномасштабна російсько-українська війна значно змінила ставлення нашого суспільства до евтаназії. Тисячі українців, які отримали важкі поранення та втратили кінцівки, щодня борються за життя. Для осіб, які перебувають у стані об'єктивно встановленої медичної безвиході, зумовленої тяжкими невиліковними захворюваннями або травмами з відсутністю прогнозу на позитивну динаміку, питання гідного завершення життя постає як юридично релевантна проблема реалізації автономії волевиявлення. Особливої правової ваги вона набуває в

²⁶Подковенко Т.О., Созанська Т.І. Евтаназія в Україні: правові аспекти легалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип.1. 2017. С. 41-45.

ситуаціях, коли пацієнт у належній формі та в умовах збереженої когнітивної спроможності послідовно декларує намір припинити непропорційне продовження життєвих функцій, що фактично перетворює таке бажання на елемент реалізації конституційного права на повагу до гідності та тілесної автономії.

Водночас, на нашу думку, реалістичною альтернативою легалізації евтаназії є розвиток паліативної допомоги як самостійного сегмента медичного права – не як «останньої опції», а як структурованої системи контролю болю, психосоціальної підтримки та клінічного супроводу осіб у термінальних станах. Повноцінний паліативний компонент дає можливість не тільки зменшувати інтенсивність страждання, а й повертає пацієнтові здатність залишатися суб'єктом, а не носієм діагнозу, що фактично знижує кількість ситуацій, коли людина розглядає припинення життя як єдиний вихід.

Разом з тим, питання допустимості евтаназії не може вирішуватися у межах відомчого регулювання чи під тиском окремих клінічних випадків. Воно вимагає вироблення фахової позиції – не декларативної, а інтелектуально виваженої – за участі медичних практиків, юристів, біоетиків та інституцій, відповідальних за стандарти професійної відповідальності. Йдеться не про формальну «процедуру погодження», а про вироблення принципів, які окреслять межі дозволеного втручання у життя і смерть особи, а також механізми контролю, здатні запобігати зловживанням і забезпечувати юридичну визначеність для всіх суб'єктів, залучених до прийняття подібних рішень.

2. Автономія волевиявлення після смерті: конституційно-правові межі посмертного донорства органів військовослужбовців (та прирівняних до них осіб). Нині проблема посмертного вилучення органів у загиблих військовослужбовців (та прирівняних до них осіб) знаходиться на хисткій межі балансування між необхідністю державного втручання та забезпечення конституційних гарантій автономії волі особи. Заборона вилучення органів у військових, встановлена Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації, інших питань у сфері охорони здоров'я» від 09.01.2025 р. № 4203-IX²⁷, подається як захист гідності загиблих, проте її абсолютний імперативний характер фактично унеможливорює врахування волевиявлення особи, порушуючи основоположне право людини на особисту автономію (самовизначення).

Останнє передбачає свободу розпорядження власним тілом, зокрема після смерті. Водночас повна заборона посмертного донорства без урахування відповідної попередньої згоди військовослужбовця демонструє нормативну експансію держави у сферу приватних рішень, що ставить під сумнів відповідність такого регулювання фундаментальним конституційним засадам. Водночас відсутність справедливого правового механізму врахування волі

²⁷Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації, інших питань у сфері охорони здоров'я: Закон України від 09.01.2025 №4203-IX. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4203-20#Text> (дата звернення: 01.11.2025)

суб'єкта не лише суперечить концепції особистої автономії, але й порушує загальні принципи правової пропорційності. Держава, яка ухвалює подібні рішення без розгляду індивідуальних волевиявлень, фактично встановлює тотальний контроль над тілом військовослужбовця після його смерті. Чи є це допустимим у правовій державі? Питання риторичне...

Імперативність законодавчого формулювання без можливості диференціації юридичних норм порушує баланс між суспільними інтересами та природними правами окремої особи. Разом з тим, проблема правового регулювання посмертного вилучення органів у загиблих військовослужбовців виходить очевидно за межі суто біоетичного дискурсу, перетворюючись на юридичну дилему між захистом гідності померлого та необхідністю гарантування автономії його волевиявлення. Іншими словами, йдеться про «вічну» проблему знаходження найоптимальнішого балансу забезпечення різних конституційних прав.

Проблематика посмертного донорства органів у сучасному правознавстві розглядається переважно крізь призму принципів особистого волевиявлення, пропорційності державного втручання та гарантій людської гідності. Зазначені аспекти знайшли своє відображення у працях вітчизняних дослідників І. Богомазової²⁸, В. Гальчинського, С. Гальчинського²⁹, Г. Крайник³⁰, П. Ноги³¹, Є. Філатової³² та ін.

У західній науковій доктрині трансплантація органів нерідко теж розглядається у контексті правового балансу між приватними та публічними інтересами. Наприклад, аналіз відповідного законодавства країн-членів Європейського Союзу (далі – ЄС) свідчить, що трансплантація там регулюється через механізми презумпції згоди або наявності прижиттєвого волевиявлення, що узгоджується із принципами поваги до гідності особи та її права на самовизначення (А. João de Sousa³³, А. Bonsignore³⁴, Е. Brenner³⁵).

²⁸Богомазова І.О. До питання про імплементацію Керівних принципів ВООЗ із трансплантації людських клітин, тканин і органів. *Медичне право*. 2022. № 1 (29). С. 9-18.

²⁹Гальчинський В.Г., Гальчинський С.В. Проблеми законодавчого врегулювання трансплантації органів в Україні та ЄС. *Медичне право*. 2022. №2 (30). С. 24-48.

³⁰Крайник Г.С. Щодо необхідності презумпції згоди на трансплантацію в Україні як найбільш дієвого кроку по запобіганню незаконній трансплантації органів. *Транскордонна співпраця: проблеми та шляхи вирішення: Матеріали II регіонального круглого столу (28-29 вересня 2017 р.)*. Київ: Національна академія прокуратури України, 2017. С. 113-116.

³¹Нога П. Проблеми реалізації права на медичну допомогу в сфері трансплантології. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 1. С. 40-48.

³²Філатова Є.В. Успіхи та актуальні проблеми правового забезпечення в трансплантології після набрання чинності Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» № 2427-VIII від 17 травня 2018 року. *Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті: зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф. до 30-річчя Приват. вищ. навч. закл. «Міжнар. економ.-гуманітар. ун-т ім. акад. Степана Дем'янчука»*. Рівне: ВПНЗ «МЕГУ», 2023. Ч. 2. С. 65-69.

³³Assis João de Sousa. The law of donation and the market: Scottish, Portuguese and French perspectives. *PhD thesis*, University of Glasgow. 2017. 256 p.

³⁴Ciliberti R., Bonsignore A., Bonzano C., Ventura F., Licata M. Taking care of life: the new Italian law on post-mortem donation for study purposes, training and scientific research. *Annals of Anatomy – Anatomischer Anzeiger*. 2021. Vol. 236. DOI:10.1016/j.aanat.2021.151712

В Україні стан опрацювання зазначеної проблематики є недостатнім, особливо з огляду на нещодавно впроваджені зміни до національного законодавства щодо повної заборони вилучення органів у загиблих військовослужбовців. А отже, виникає нагальна потреба у дослідженні доречності та навіть конституційності таких новел крізь призму фундаментальних прав і свобод людини та громадянина.

Розвиток конституційних норм, які визначають межі застосування науково-технічних досягнень у сфері біотехнологій, сприяв появі нового напрямку досліджень – так званого *біоконституціоналізму*³⁶. Попри те, що Конституція України гарантує основні права і свободи людини, вона не виділяє соматичні права як окрему категорію, зазначене простежується також у рішеннях КСУ. Своєю чергою, така прогалина суттєво обмежує нормативну регламентацію прав людини, закріплених у II розділі Основного Закону³⁷.

Конституційні гарантії особистого волевиявлення та гідності загиблих військовослужбовців є важливими елементами національної правової системи, що визначають межі державного втручання у сферу приватних інтересів людини, причому навіть після її смерті. Вищезазначені принципи базуються на фундаментальних цінностях правової держави, яка зобов'язана забезпечувати повагу до людської гідності та автономії волевиявлення кожного громадянина незалежно від обставин його життя чи смерті. В умовах російсько-української війни гарантії автономії волевиявлення набувають особливого значення, оскільки питання збереження тіл загиблих та їх правової захищеності стає важливою частиною національної політики.

Право на повагу до людської гідності, гарантоване ст. 28 Конституції України 1996 р.³⁸, є одним із наріжних принципів конституційного права, що передбачає безумовне визнання цінності кожної особистості. Воно охоплює право людини на повагу до її фізичного та морального стану, на збереження її честі та репутації навіть після смерті.

Професор О. Грищук слушно зазначає, що «конституційне значення людської гідності має центральну нормативну роль. Людська гідність як конституційна цінність є фактором, який об'єднує права людини в єдине ціле, що забезпечує їх нормативну єдність. Остання виражається трьома способами: по-перше, цінність людської гідності служить нормативною базою конституційних прав, викладених у конституції; по-друге, служить тлумачним

³⁵Brenner E., Bleys R., Caro R., Catereniuc I., Chirculescu A., Destrieux C., Eppler E., Filgueira L., Kachlik D., Kiss P., Lee C., Matveeva N., Natsis K., Pais D., Paulsen F., Piagkou M., Quondamatteo F., Reglódi D., Şendemir E., Trantum-Jensen J., Tutkuviene J., Osorio M. The legal and ethical framework governing body donation in Europe – 2nd update on current practice. *Annals of Anatomy - Anatomischer Anzeiger*, 2024. Volume 252. DOI:10.1016/j.aanat.2023.152195

³⁶Тарасевич Т.Ю. Реалізація соматичних прав людини в Україні та зарубіжних країнах: конституційно-правові засади: дис. ... д-ра юрид. наук (спец.: 12.00.02). Київ, 2024. С. 4.

³⁷Там само.

³⁸ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.11.2025)

принципом для визначення обсягу конституційних прав, включаючи право на гідність людини; по-третє, значення людської гідності відіграє важливу роль у визначенні пропорційності статуту, що обмежує конституційне право»³⁹.

Вітчизняний орган конституційної юрисдикції наголошує, що людську гідність необхідно трактувати «як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав»⁴⁰.

Крім того, у Рішенні КСУ від 01.06.2016 р. № 2-рп/2016 зазначено, що «...обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, *пропорційними* (курсив наш. – В.А., О.П.) та обґрунтованими...»⁴¹.

Зважаючи на вищевикладені правові позиції КСУ, гадаємо, що заборона посмертного донорства (тобто «вилучення анатомічних матеріалів людини у донора-трупа для трансплантації та / або виготовлення біоімплантатів»⁴²) військовослужбовців порушує принцип пропорційності, оскільки вибірково обмежує їхнє право розпоряджатися своїм тілом (право на особисту автономію) без належного обґрунтування. Водночас неврахування попереднього волевиявлення військовослужбовців щодо посмертного донорства фактично демонструє дискримінаційний підхід, адже для інших категорій громадян таке право не заперечується. Разом з тим, право особи на самовизначення має охоплювати не лише питання медичного втручання за життя, але й забезпечення його волі після смерті. І, як наслідок, заборона посмертного донорства може розглядатися як *надмірне* втручання держави у сферу особистих прав, не обґрунтоване нагальною суспільною потребою.

Вищезгадана автономія волевиявлення в аспекті трансплантації – це правовий інструмент, що забезпечує невтручання у тіло та життя людини без належного правового обґрунтування або згоди. У контексті нашої теми зазначені конституційні принципи набувають особливого значення, адже загиблі військовослужбовці, захищаючи свою Вітчизну, зробили найбільшу жертву – віддали власне життя, і держава повинна гарантувати, що їхня особиста гідність буде збережена навіть після смерті.

³⁹Гришук О. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 20.

⁴⁰Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 22.05.2018 № 5-р/2018. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>(дата звернення: 01.11.2025)

⁴¹Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#n17>(дата звернення: 01.11.2025)

⁴²Про затвердження Порядку взаємодії у сфері посмертного донорства суб'єктів національної системи трансплантації, структурних підрозділів і органів Національної поліції: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.2023 №580. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.11.2025)

Ст. 2 Конвенції⁴³ гарантує право на життя, проте її можливе тлумачення у контексті заборони посмертного донорства органів військовослужбовців актуалізує конфлікт між правом особи на гідність та інтересами держави.

На перший погляд, встановлення категоричної заборони на вилучення органів загиблих військових є проявом поваги до їхньої гідності. Проте, чи не перетворюється така правова конструкція на механізм надмірного державного контролю над тілом після смерті, що суперечить не лише міжнародним стандартам прав людини, а й основоположним засадам конституційного правопорядку?

Обов'язок держави захищати життя, відповідно до ст. 2 ЄКПЛ⁴⁴ та ст. 27 Конституції України⁴⁵, традиційно включає два аспекти: негативний – заборону на свавільне позбавлення життя, і позитивний – вжиття заходів для його збереження. Військовослужбовець за визначенням має особливий статус, коли право на життя фактично обмежене самою сутністю його професії, що передбачає високі ризики смерті. Але чи означає це, що загиблий військовий автоматично втрачає право на волевиявлення щодо свого тіла, якщо ще за життя висловлював згоду на донорство? Чи може держава, з мотивів захисту суспільної пам'яті та моральних засад, позбавляти тих, хто міг би вижити завдяки трансплантації органів загиблого (на виконання його волі), права на життя?

Законодавче рішення, яке категорично забороняє вилучення органів загиблих військовослужбовців, створює правовий парадокс. Держава, яка за ст. 2 ЄКПЛ має зобов'язання охороняти життя, одночасно впроваджує норму, що фактично обмежує можливість порятунку інших людей шляхом трансплантації. А отже, виникає ситуація, коли при забезпеченні цілісності тіла загиблого військового порушується не тільки його потенційне волевиявлення, а й можливість врятувати життя тих, хто потребує донорських органів.

Окреме значення для правової регламентації трансплантації мають норми ст. 8 ЄКПЛ, які закріплюють право особи на повагу до приватного життя⁴⁶. Подібна норма викладена й у ст. 32 Конституції України⁴⁷.

В пояснювальній записці до проекту Закону про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації від 03.08.2023 (реєстр. № 9558) запровадження «чіткої заборони вилучення анатомічних матеріалів» у загиблих військовослужбовців було мотивоване необхідністю «запобігти можливим

⁴³European Convention on Human Rights of 04.11.1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG(date of access: 01.11.2025)

⁴⁴Там само.

⁴⁵Конституція України від 28.06.1996. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.11.2025)

⁴⁶European Convention on Human Rights of 04.11.1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (date of access: 01.11.2025)

⁴⁷Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.11.2025)

зловживанням, та маніпуляціям в інформаційному просторі, фейкам та ворожій пропаганді»⁴⁸. На нашу думку, таке твердження не є достатньо обґрунтованим.

З огляду на фундаментальність права особи на автономію (самовизначення) та диспозитивність волевиявлення щодо розпорядження тілом після смерті, будь-яке обмеження такого права має відповідати критеріям легітимності, обґрунтованості та суспільної необхідності. Відтак, абсолютна заборона трансплантації за критерієм бойової загибелі видається надмірною, непропорційною, оскільки не враховує можливість мінімізації ризиків шляхом запровадження спеціальних процедур документування інформованої згоди та інституційної перевірки юридично значимих волевиявлень.

Крім того, подібне правове обмеження, на нашу думку, порушує принцип рівності, що виявляється у дискримінації за професійною ознакою без належного нормативного обґрунтування. Як наслідок, - відсутній механізм диференціації правового регулювання, що враховує як інтереси державної безпеки, так і конституційно гарантовані суб'єктивні права особи.

Україна, як правова держава, зобов'язана дотримуватися ратифікованих нею міжнародно-правових актів, а також орієнтуватися на рекомендаційні міжнародні норми, що формують сучасні підходи до трансплантації органів. Зокрема, до числа нормативно-правових актів обов'язкового характеру для України належить Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми⁴⁹, яка визначає механізми протидії трансплантаційному туризму та зобов'язує держави-учасниці впроваджувати ефективні заходи контролю.

На рівні ЄС важливу роль відіграє Директива Європейського Парламенту та Ради Європи 2010/45/ЄС 2010 р., яка визначає стандарти якості та безпечності людських органів, призначених для трансплантації⁵⁰. Враховуючи прагнення України до європейської інтеграції, імплементація норм цієї директиви є обов'язковим елементом адаптації національного законодавства.

Водночас Керівні принципи Всесвітньої організації охорони здоров'я з трансплантації людських клітин, тканин і органів (Резолюція WHA 63/22) містять основоположні норми про добровільність донорства, правовий механізм захисту донорів та реципієнтів, а також засади неприпустимості комерціалізації анатомічних матеріалів⁵¹.

⁴⁸Пояснювальна записка до проекту Закону про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/659b2a47-0513-448b-86fb-e5dc23576b58](https://itd.rada.gov.ua/659b2a47-0513-448b-86fb-e5dc23576b58) (дата звернення: 01.11.2025)

⁴⁹Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings of 16.05.2005. URL: <https://www.coe.int/en/web/anti-human-trafficking/anti-trafficking-convention> (date of access: 01.11.2025)

⁵⁰Directive 2010/45/EU of the European Parliament and of the Council of 07.07.2010 on standards of quality and safety of human organs intended for transplantation. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2010/53/oj> (date of access: 01.11.2025)

⁵¹Resolution WHA 63.22 Human organ and tissue transplantation, adopted by World Health Assembly on 21 May 2010. URL: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/wha63/a63_r22-en.pdf (date of access: 01.11.2025)

Стамбульська декларація про трансплантаційний туризм і торгівлю органами 2008 р. визнає важливість права на медичну допомогу як невід'ємного права людини та встановлює принципи запобігання примусовому вилученню органів⁵². Хоча ця декларація й не має обов'язкового юридичного статусу, проте її положення активно використовуються країнами для формування нормативно-правового поля трансплантації відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини.

Професор Єльського університету Е. Фрідман стверджує, що проблема комерціалізації трансплантації органів є неминучою, адже попит на такі операції значно перевищує доступні медичні ресурси⁵³.

Водночас нестача донорських органів створює передумови для розвитку тіньового ринку, на якому міжнародні злочинні угруповання отримують суттєві фінансові прибутки через незаконну торгівлю людськими органами.

Зважаючи на зазначене, нормативне врегулювання механізму посмертного донорства органів військовослужбовців може бути певним способом протидії нелегальному ринку трансплантації. Легалізація прозорої системи прижиттєвого волевиявлення щодо донорства, з чіткими процедурами державного контролю, дозволить зменшити потребу реципієнтів у нелегальному пошуку органів, забезпечуючи їм доступ до законних трансплантаційних операцій.

З огляду на міжнародну практику, абсолютна заборона трансплантації анатомічних матеріалів померлих є радше винятком, аніж правилом. У багатьох демократичних правових системах діють механізми волевиявлення щодо посмертного донорства, що дозволяє гармонізувати конституційний принцип особистої автономії з державними інтересами. Зокрема, в Англії трансплантація регулюється за принципом «opt-out» - особа може за життя відмовитися від донорства, а відсутність відмови розглядається як презумпція згоди⁵⁴.

У США трансплантація органів регулюється федеральним законом «National Organ Transplant Act» (NOTA) 1984 р.⁵⁵, що встановлює національну систему розподілу органів, стандарти якості для донорів та реципієнтів. Закон також забороняє продаж або купівлю органів для трансплантації⁵⁶.

Франція застосовує модель, подібну на британську, де трансплантація вважається допустимою за відсутності офіційної відмови. Дане питання у цій країні регулює Кодекс охорони здоров'я⁵⁷. Ізраїль, своєю чергою, ефективно

⁵²The Declaration of Istanbul on organ trafficking and transplant tourism of 2008. URL:<https://www.declarationofistanbul.org/the-declaration> (date of access:01.11.2025)

⁵³ Нога П. Проблеми реалізації права на медичну допомогу в сфері трансплантології. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 1. С. 46.

⁵⁴Prabhu P.K. Is presumed consent an ethically acceptable way of obtaining organs for transplant? *Journal of the Intensive Care Society*, 2018. №20(2). P. 94. DOI:10.1177/1751143718777171

⁵⁵National Organ Transplant Act (NOTA) of 1984. URL: <https://www.congress.gov/bill/98th-congress/senate-bill/2048>(date of access:01.11.2025)

⁵⁶United Network for Organ Sharing (UNOS). URL: <https://unos.org/transplant/>(date of access: 01.11.2025)

⁵⁷Code de la santé publique 1953. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072665/(date of access:01.11.2025)

використовує механізм трансплантаційного регулювання, за якої військовослужбовці можуть оформлювати особисту згоду на донорство ще на етапі укладання контракту про службу («Organ Transplantation Law» 2008)⁵⁸, що виключає можливість виникнення юридичних колізій після їхньої смерті.

Враховуючи вищенаведене, зазначимо, що міжнародний досвід демонструє ефективне використання законодавчих моделей із персоналізованими механізмами волевиявлення, які дозволяють зберегти баланс між захистом гідності загиблих та необхідністю порятунку життів.

Більш того, конституційний принцип пропорційності обмеження прав вимагає, щоб будь-яке втручання в особисті свободи було обґрунтованим і відповідало його цілям. Варто наголосити, що вказана заборона не лише унеможливорює збереження життя шляхом трансплантації, але й встановлює негативний правовий прецедент, за яким держава може на власний розсуд визначати межі недоторканості людського тіла.

Звертаючись до відповідної практики ЄСПЛ, можемо констатувати, що правові позиції Суду з висвітленої проблематики ґрунтуються на принципах права на повагу до приватного життя, права на гідність, а також обов'язку держави забезпечити належне правове регулювання трансплантаційних процедур. Зокрема, у справі «Петрова проти Латвії» Суд встановив, що вилучення органів померлого без згоди сім'ї порушує право на повагу до приватного життя⁵⁹.

Разом з тим, Страсбурзький суд неодноразово наголошував, що держави зобов'язані вживати необхідних заходів для забезпечення трансплантаційних процедур відповідно до принципів правової визначеності та гарантій людської гідності. Відповідна правова позиція була викладена, зокрема, у рішенні «Сабліна та ін. проти росії»⁶⁰.

З огляду на вищевикладене, наголосимо, що аналіз чинного вітчизняного законодавчого регулювання посмертного донорства військовослужбовців свідчить про відсутність механізмів юридичного врахування волі людини щодо контрверсійних біоетичних питань, що потенційно ставить під сумнів принцип автономії особистості.

Доктринальна концептуалізація автономії волевиявлення військовослужбовців щодо посмертного донорства органів вимагає формування збалансованого механізму нормативної регламентації, який би гарантував можливість посмертного донорства відповідно до принципів правової визначеності та *пропорційності* державного втручання.

Законодавство України, виходячи з конституційного права людини на самовизначення, має встановити дієвий механізм інформованої згоди, зокрема шляхом створення державного реєстру, де кожен військовослужбовець зможе заздалегідь зазначити свою згоду або відмову.

⁵⁸Israel's Organ Transplantation Law 2008. URL: <https://endtransplantabuse.org/2008-israel-organ-transplantation-law/> (date of access:01.11.2025)

⁵⁹Elbertev. Latvia. App 61243/08. Judgement 13.04.2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-150234> (date of access: 01.11.2025)

⁶⁰Sablina and others v. Russia. Pol. App 4460/16. Judgement 21.09.2016. URL:<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167648>(date of access: 01.11.2025)

Разом з тим, положення ст. 2 ЄКПЛ у цьому контексті мають розглядатися не лише як підтвердження права на гідність після смерті, але як заперечення законодавчої моделі, що не враховує волевиявлення особи та відкидає потенційні можливості порятунку життя шляхом трансплантації. Якщо держава прагне відповідати міжнародним стандартам захисту людських прав, необхідно вийти за межі емоційного захисту загиблого військовослужбовця та перейти до стратегічного балансу між людською гідністю, самовизначенням особи та медичними потребами суспільства.

Водночас особливості військової служби вимагають додаткових заходів підтримки у процесі прийняття рішень щодо посмертного донорства органів. У стресових умовах постійного перебування в зоні бойових дій прийняття рішень може бути недостатньо усвідомленим, тому законодавство має передбачати проведення обов'язкових консультацій із фахівцями з прав людини, медичної етики та клінічної практики. Важливим аспектом є також закріплення права на зміну попереднього волевиявлення щодо донорства органів (механізм скасування попередньої згоди).

З метою практичної реалізації вищенаведених положень пропонуємо включення відповідної статті до IV Розділу Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» у наступній редакції:

«Стаття 18. Особливості посмертного донорства органів військовослужбовців (та прирівняних до них осіб).

1. Військовослужбовець має право на прижиттєве волевиявлення щодо посмертного донорства органів, яке фіксується у відповідному державному реєстрі.

2. Волевиявлення особи щодо донорства має юридично обов'язкову силу та може бути змінено за її заявою у будь-який час.

3. У випадках, коли військовослужбовець не висловив документально оформлену згоду чи відмову на трансплантацію, право прийняття рішення належить найближчим родичам відповідно до ступеня спорідненості:

а) чоловік/дружина;

б) повнолітні діти;

в) батьки загиблого;

г) інші найближчі родичі відповідно до законодавчо встановленого порядку.

4. Уповноважені особи мають право надати згоду на вилучення органів виключно за умови підтвердження факту їхньої спорідненості та врахування морально-етичних аспектів волі загиблого.

5. Держава зобов'язана забезпечити належне інформування військовослужбовців про трансплантаційні процедури та механізми реалізації їхнього права на посмертне донорство.

6. Виконання трансплантаційних процедур має здійснюватися з дотриманням конституційних гарантій захисту гідності загиблого, прав його родини та медичних протоколів трансплантації»⁶¹.

⁶¹Афтанасів В.М. Конституційно-правове забезпечення автономії волевиявлення та гідності загиблих військовослужбовців у контексті посмертного донорства. *Нове українське право*. 2025. Вип. 3. С. 216.

Не менш важливим є встановлення суворого державного контролю за дотриманням норм регулювання донорства. Створення незалежних контролюючих органів з аудиту практики оформлення відповідної інформованої згоди дозволить оперативно виявляти випадки порушень.

Отже, захист прав військовослужбовців не завершується з їх смертю. Посмертне донорство – це не лише правове рішення, а моральний обов'язок створити справедливий та прозорий юридичний механізм, який дозволить загиблим воїнам рятувати життя інших навіть після власної смерті.

Пам'ятаймо і шануймо кожного Героя!

Дослідження проблематики соматичних прав у воєнний час засвідчує: право людини на автономію розпорядження власним тілом більше не є статичним елементом приватної автономії, а перетворюється на політико-правову категорію, що відображає реальний рівень гуманізму держави. Війна значною мірою розширює компетенцію держави до меж, де тіло громадянина стає її інструментом – і саме тут постає питання про те, чи здатна Конституція залишатися гарантом людської гідності, коли сама гідність піддається нормуванню. Означене питання не лише юридичне, а й онтологічне: хто визначає межі людського у людині – сама людина, право чи держава?

Конституційно-правовий аналіз феноменів евтаназії та посмертного донорства військовослужбовців доводить, що сучасне українське законодавство залишається антропоцентричним, але із значними застереженнями. Так, попри формальне закріплення недоторканності життя і гідності, держава зберігає монополію на визначення допустимих меж втручання у тілесність – навіть тоді, коли таке втручання суперечить волі самої особи. Як видається, наведене свідчить про певну дегуманізацію правового мислення, коли особа визнається носієм прав не «per se», а лише тією мірою, яка не суперечитиме функціональним інтересам держави. Евтаназія за своєю суттю не є запереченням права на життя, а його продовженням у формі самовизначення – права не жити у стражданні. Право на смерть у цьому контексті постає як зворотний бік права на гідне життя, і заперечення одного автоматично обмежує інше.

Своєю чергою, посмертне донорство становить не загрозу гідності померлого, а її продовження у формі альтруїстичного розпорядження, що рятує життя інших, – акт останнього волевиявлення, в якому автономія особи сягає свого завершення. Слід звернути увагу, що абсолютна заборона обох практик у законодавстві України свідчить не стільки про етичну позицію, скільки про певну кризу правового гуманізму, коли держава підмінює цінність особистої автономії нормативною мораллю. Означене є проявом правового патерналізму, який, прикриваючись захистом життя, фактично заперечує гідність як внутрішню властивість людини.

В умовах війни, коли життя стає публічним ресурсом, особливої ваги набуває концепт біоконституціоналізму – як спроба поєднати біоетичні виміри людського існування з текстом Основного Закону. Біоконституціоналізм не є теоретичним новотвором; це новий спосіб мислення про право, в якому тіло

визнається суб'єктом конституційного змісту. Юридична реальність війни доводить, що тіло не може бути поза правом, але й право не може бути над тілом. Конституційна влада не володіє тілесністю людини – вона лише обмежена нею. Це і є сутність біоконституціоналізму: *визнання того, що людське тіло становить природну межу державного суверенітету*. Своєю чергою, будь-яке втручання, що перевищує цю межу, руйнує не лише людську гідність, а й саму легітимність права. Біоконституціоналізм, таким чином, утверджує ідею пожиттєвих прав людини – прав, що не припиняються з моменту біологічної смерті, оскільки гідність не є функцією життя, а його смыслом. Це своєрідний перехід від антропоцентризму до соматоцентризму, в якому тіло виступає не засобом, а критерієм правової цивілізації.

Отже, війна виявила глибинну видозміну правової матерії: з об'єкта охорони життя держава дедалі частіше перетворює тіло на сферу регламентації, де свобода поступається доцільності. Окреслена тенденція небезпечна, адже нормалізує винятковість, легітимізує втрату приватності та підриває принцип пропорційності – той, що є фундаментом конституційного правопорядку. Війна, як винятковий стан, не повинна ставати прецедентом відмови від гуманізму, бо право, яке погоджується на тимчасову девальвацію цінностей, втрачає свою сутність навіть після відновлення миру.

Справжній сенс конституційного гуманізму полягає не в тому, щоб врятувати життя будь-якою ціною, а в тому, щоб зберегти гідність у будь-яких обставинах. І допоки правопорядок визнає людину суб'єктом навіть у момент смерті – допоки її тіло залишається межею, а не ресурсом – Конституція зберігає силу, а право – свою людську сутність.

Відповіддю на ці виклики має стати не розширення заборон, а інституціоналізація автономії волевиявлення – створення правових механізмів, які гарантуватимуть людині можливість розпоряджатися власним тілом у межах права, незалежно від політичного режиму чи воєнного стану. Держава, що визнає тілесну автономію навіть після смерті, не втрачає суверенітет – вона лише підтверджує його людяність. Адже справжній суверенітет не полягає у здатності контролювати, а у здатності відмовитися від контролю там, де починається свобода іншого.

Відтак, «*soma vulnerata*» – поранене тіло – стає символом не лише війни, а й самого права, що болісно реагує на руйнування власних моральних основ. Його рани – це межі, в яких формується новий тип конституційної свідомості: свідомості, що визнає право людини бути суб'єктом навіть у момент, коли держава вбачає у ній лише об'єкт. У цій свідомості відбувається найважливіший зсув: від ідеї державоцентричного гуманізму – до гуманізму конституційного, який підпорядковує державу людині, а не навпаки.

Список використаних джерел:

1. Афтанасів В.М. Евтаназія: до питання легалізації в Україні. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: збірник тез доповідей учасників VIII Всеукраїнського круглого столу (Львів, 08.12.2022 р.). Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 10-13.

2. Запорожченко А.О. «Евтаназія» та «право померти легко та гідно» квітенсенція термінів та їх співвідношення. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 3 (6). 2014. С. 26-36.
3. Ткаченко Т.В., Колеснікова М.В. Теоретико-правові аспекти евтаназії на сучасному етапі розвитку України. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). Ч. 1 № 2. С. 164-170.
4. Волошин Ю.О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики: *автореф. ... дис. д-ра юридичних наук*. Спец. 12.00.02. Київ, 2010. 32 с.
5. Universal Declaration of Human Rights of 10.12.1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (date of access: 01.11.2025)
6. European Convention on Human Rights of 04.11.1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (date of access: 01.11.2025)
7. Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine of 04.04.1997. URL: <https://rm.coe.int/168007cf98> (date of access: 01.11.2025)
8. Declaration on euthanasia of 1987. URL: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19800505_euthanasia_en.html (date of access: 01.11.2025)
9. Швая С.В., Рудик А.Р. Евтаназія: міжнародний досвід легалізації вбивства з милосердя. *Мистецтво наукової думки*. Випуск № 7. 2019. С. 77-81.
10. Perry D.L. Battlefield Euthanasia: Should Mercy-Killings Be Allowed? *The US Army War College Quarterly: Parameters*. Art.13. N. 4. 2014. P. 119-134.
11. Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. Geneva, 12 August 1949. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gci-1949> (date of access: 01.11.2025)
12. Панкевич О.З., Афтанасів В.М. Право на життя та право на гідну смерть (деякі міркування у контексті російсько-української війни). *Український часопис конституційного права*. 2024. Випуск № 3 (32). С. 34-41. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.3.2024.3>
13. Триньова Я.О. Теоретичні засади та практика реалізації принципів біоетики в кримінальному праві України: *автореф. дис. ... д-ра юрид. наук*. Спец. 12.00.08. Київ, 2021. 42 с.
14. Олексієнко А.В., Чебукіна Д.О. Проблема застосування евтаназії крізь призму практики ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 369-372.
15. Панкевич О.З. Право на приватність: деякі сучасні тенденції в практиці Страсбурзького суду. *Соціально-правові студії*. 2018. Вип. 1. С. 23-30.
16. Pretty v. The United Kingdom. App 2346/02. Judgment 29.04.2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60448> (date of access: 01.11.2025)
17. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 №2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
18. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.11.2025)
19. Громовчук М.В. Евтаназія в Україні: питання реалізації конституційного права людини. *Український часопис конституційного права*. 2021. Вип. 2. URL: <https://www.constjournal.com/pub/2-2021/evtanaziia-ukraini-pytannia-realizatsii-konstytutsiinoho-prava-liudynu/> (дата звернення: 01.11.2025)
20. Котенко Т. Перший випадок евтаназії в Україні? У київському госпіталі військовий відмовився боротись за життя. URL: <https://glavcom.ua/amp/news/pershiy-vipadok-evtanaziji-v-ukrajini-u-kijivskomu-gospitali-viyskoviy-bilshe-ne-zmig-borotis-za-zhittya--536586.html> (дата звернення: 01.11.2025)

21. Кохановська О.В. Право на життя. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України*: у 2 т. 3-є вид. / за ред. Дзери О. В., Кузнецової Н. С., Луця В. В. К.: Юрінком Інтер, 2008. 832 с.
22. Афтанасів В.М., Панкевич О.З., Барабаш О.О. Інформована згода донора як гарантія забезпечення конституційних прав у процесі постмортальної репродукції. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. Серія: Право. Вип. 88. Ч. 4. С. 232-239. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.34>
23. Подковенко Т.О., Созанська Т.І. Евтаназія в Україні: правові аспекти легалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип.1. 2017. С. 41-45.
24. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації, інших питань у сфері охорони здоров'я: Закон України від 09.01.2025 №4203-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4203-20#Text>(дата звернення: 01.11.2025)
25. Богомазова І.О. До питання про імплементацію Керівних принципів ВООЗ із трансплантації людських клітин, тканин і органів. *Медичне право*. 2022. № 1 (29). С. 9-18.
26. Гальчинський В.Г., Гальчинський С.В. Проблеми законодавчого врегулювання трансплантації органів в Україні та ЄС. *Медичне право*. 2022. № 2 (30). С. 24-48.
27. Крайник Г.С. Щодо необхідності презумпції згоди на трансплантацію в Україні як найбільш дієвого кроку по запобіганню незаконній трансплантації органів. *Транскордонна співпраця: проблеми та шляхи вирішення*: Матеріали II регіонального круглого столу (28-29 вересня 2017 р.). Київ: Національна академія прокуратури України, 2017. С. 113-116.
28. Нога П. Проблеми реалізації права на медичну допомогу в сфері трансплантології. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 1. С. 40-48.
29. Філатова Є.В. Успіхи та актуальні проблеми правового забезпечення в трансплантології після набрання чинності Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» № 2427-VIII від 17.05.2018 р. *Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті*: зб. тез доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф. до 30-річчя Приват. вищ. навч. закл. «Міжнар. економ.-гуманітар. ун-т ім. акад. Степана Дем'янчука». Рівне: ВПНЗ «МЕГУ», 2023. Ч. 2. С. 65-69.
30. Assis João de Sousa. The law of donation and the market: Scottish, Portuguese and French perspectives. *PhD thesis*, University of Glasgow, 2017. 256 p.
31. Ciliberti R., Bonsignore A., Bonzano C., Ventura F., Licata M. Taking care of life: the new Italian law on post-mortem donation for study purposes, training and scientific research. *Annals of Anatomy – Anatomischer Anzeiger*. 2021. Vol. 236. DOI: 10.1016/j.aanat.2021.151712
32. Brenner E., Bleys R., Caro R., Catereniuc I., Chirculescu A., Destrieux C., Eppler E., Filgueira L., Kachlik D., Kiss P., Lee C., Matveeva N., Natsis K., Pais D., Paulsen F., Piagkou M., Quondamatteo F., Reglődi D., Şendemir E., Tranum-Jensen J., Tutkuviene J., Osorio M. The legal and ethical framework governing body donation in Europe – 2nd update on current practice. *Annals of Anatomy - Anatomischer Anzeiger*, 2024. Volume 252. DOI: 10.1016/j.aanat.2023.152195
33. Тарасевич Т.Ю. Реалізація соматичних прав людини в Україні та зарубіжних країнах: конституційно-правові засади: дис. ...д-ра юрид. наук (спец.: 12.00.02). Київ, 2024. 479 с.
34. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
35. Гришук О. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 14-28.
36. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 22.05.2018 № 5-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
37. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#n17> (дата звернення: 01.11.2025)

38. Про затвердження Порядку взаємодії у сфері посмертного донорства суб'єктів національної системи трансплантації, структурних підрозділів і органів Національної поліції: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.2023 №580. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.11.2025)
39. Пояснювальна записка до проєкту Закону про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації. URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/659b2a47-0513-448b-86fb-e5dc23576b58> (дата звернення: 01.11.2025)
40. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings of 16.05.2005. URL: <https://www.coe.int/en/web/anti-human-trafficking/anti-trafficking-convention> (date of access: 01.11.2025)
41. Directive 2010/45/EU of the European Parliament and of the Council of 07.07.2010 on standards of quality and safety of human organs intended for transplantation. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2010/53/oj> (date of access: 01.11.2025)
42. Resolution WHA 63.22 Human organ and tissue transplantation, adopted by World Health Assembly on 21 May 2010. URL: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/wha63/a63_r22-en.pdf (date of access: 01.11.2025)
43. The Declaration of Istanbul on organ trafficking and transplant tourism of 2008. URL: <https://www.declarationofistanbul.org/the-declaration> (date of access: 01.11.2025)
44. Prabhu P.K. Is presumed consent an ethically acceptable way of obtaining organs for transplant? *Journal of the Intensive Care Society*, 2018. №20 (2). P. 92-97. DOI:10.1177/1751143718777171
45. National Organ Transplant Act (NOTA) of 1984. URL: <https://www.congress.gov/bill/98th-congress/senate-bill/2048> (date of access: 01.11.2025)
46. United Network for Organ Sharing (UNOS). URL: <https://unos.org/transplant/> (date of access: 01.11.2025)
47. Code de la santé publique 1953. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072665/ (date of access: 01.11.2025)
48. Israel's Organ Transplantation Law 2008. URL: <https://endtransplantabuse.org/2008-israel-organ-transplantation-law/> (date of access: 01.11.2025)
49. Elberte v. Latvia. App 61243/08. Judgement 13.04.2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-150234> (date of access: 01.11.2025)
50. Sablina and others v. russia. App 4460/16. Judgement 21.09.2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167648> (date of access: 01.11.2025)
51. Афтанасів В.М. Конституційно-правове забезпечення автономії волевиявлення та гідності загиблих військовослужбовців у контексті посмертного донорства. *Нове українське право*. 2025. Вип. 3. С. 210–218.

ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Перш ніж перейти до викладу основних положень авторського бачення практичної філософії сучасної юридичної науки, варто наголосити на деяких визначальних моментах.

По-перше, не треба плутати філософію юридичної науки із філософією права (перша визначає загальні принципи буття, пізнання, цінностей та існування науки, що вивчає право; друга визначає поняття, сутність і функціональність самого права).

По-друге, саме філософія юридичної науки охоплює галузеві проблеми юриспруденції; тоді як філософія права сама є галуззю юридичних наук (як зазначено у паспорті наукової спеціальності 12.00.12).

По-третє, хоча в тому ж таки паспорті наукової спеціальності «Філософія права», крім іншого, серед основних напрямів досліджень у цій сфері зазначено також філософські проблеми галузевих юридичних наук, тут ідеться радше про *прикладний аспект реалізації права* (до прикладу, філософія злочину і покарання як теоретичного розуміння реальних правових явищ); натомість напрямами філософії юридичної науки є вивчення ґрунтовних ідей і концепцій, що описують регулювання правових відносин (скажімо, філософія адміністративного права як сукупність доктринальних підходів до розуміння й концептуального розрізнення теорій державного управління).

По-четверте, ключовим поняттям у словосполученні «філософія юридичної науки» є «філософія науки» (що передбачає любов до мудрості, мудрування), а у «філософії права» акцентується на понятті «право», яке розглядається через призму філософії (сущє/живе право) або є особливою надбудовою на основі філософської канви (бажане/ідеальне право).

По-п'яте, у філософії юридичної науки домінує *філософське начало* (фундаментальна основа принципів та ідей про розуміння права), тоді як у філософії права переважає *правова (юридична) природа всіх об'єктів* (скажімо, правовий порядок, коли говоримо про буття права, або юридична практика, коли йдеться про професійну сферу реалізації права).

Усе це демонструє філософію юридичної науки як фундаментально-світоглядну сферу (тут концептуальні засади праворозуміння формують правовий світогляд), а філософію права – як світоглядно-прикладну (коли правовий світогляд формує правосвідомість і правову поведінку). Іншими словами, філософія юридичної науки є джерелом філософії права, а отже, прагнучи розкрити прикладні аспекти функціонування та реалізації права, варто вдатися до практичної філософії юридичної науки.

«Класична» філософія перетворюється у «практичну» тільки завдяки діяльнісному чиннику (коли щось починає діяти), а будь-який вид діяльності зумовлений суб'єктом дії.

Тож саме зі суб'єктності варто розпочати аналіз практичної філософії юридичної науки.

1. Академічна суб'єктність і наукове самовираження. Суб'єктність у науці, або академічна суб'єктність – це інтегральна характеристика особистості дослідника (науковця). Ця збірна й водночас цілісно-єдина властивість особи передбачає умовно десятикратну її компетентність: здатність до (1) критичного й (2) аналітичного мислення, вміння (3) виокремлювати проблемні моменти в певній сфері та (4) грамотно формулювати наукові питання, спроможність (5) вдало підбирати методи наукового пошуку й (6) методично виважено провадити вирішення наукових проблем, (7) самостійно приймати адекватні рішення й (8) формулювати аргументовані висновки у дослідницькому процесі, а також при цьому (9) усвідомлювати свою відповідальність за оприлюднені наукові пропозиції та (10) бачити своє місце в академічному середовищі.

Академічна суб'єктність реалізується через повноцінну участь особи у науковому (дослідницькому, пошуковому) процесі, що за своєю суттю є науковою діяльністю. Основними засадами, на яких має базуватися ця діяльність, є *особиста мотивація дослідника, добросовісність і відповідальність*.

Психологічний контекст суб'єктності розкриває цю цілісну характеристику особи як певну саморегульовану й цілеспрямовану активність, що демонструє її здатність до самостійної реалізації своїх намірів, саморозвитку і досягнення автентичного рівня у своєму житті; при цьому йдеться про здатність індивіда бути ініціативним, діяти автономно й усвідомлювати відповідальність за результати своєї діяльності¹. В академічному середовищі характеристика суб'єктності має додаткову особливу значущість: саме індивідуальні здобутки демонструють наукову новизну, що, зі свого боку, потребує ще інших особистісних характеристик – *оригінальності й креативності, а іноді навіть сміливості, базованих водночас на адекватній саморефлексії та додержанні норм наукової етики й авторського права*. Тож є підстави стверджувати, що академічна суб'єктність, крім попередньо сказаного, ще й цілком *внутрішньо детермінована* характеристика дослідника.

Проте треба наголосити, що академічна суб'єктність не буде помітною, якщо не буде зовні проявленою (науковець має продемонструвати себе як суб'єкта дослідження, виразити результати свого наукового пошуку).

Наукове самовираження є способом прояву особистих знань і вмінь дослідника. Тут реалізується ще одна дослідницька характеристика особи – *творчість*, яка дозволяє інтерпретувати вже наявні знання у певній науковій галузі, проявляти авторську дослідницьку позицію, а отже, демонструвати індивідуальний стиль мислення.

При цьому наукове самовираження має певну обов'язкову вимогу – матеріальне оформлення (письмове – у формі наукових публікацій чи інших форм презентації результатів дослідження, усне – у формі доповідей чи виступів, а також участі у наукових дискусіях тощо). У цьому контексті дуже важливо

¹Новик, Л. М. Суб'єктність як психологічний феномен / у кн.: Проблеми громадянського поступу українського суспільства: філософсько-правові та соціально-психологічні аспекти: матеріали міжнарод. наук.-практ. конференції (м. Чернігів, 21 січня 2015 р.). Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. С. 424-429.

виробити свій унікальний дослідницький підхід, який з часом має стати впізнаваним і пов'язуваним саме з цим науковцем, ідеться про індивідуальний «науковий голос» – вміння озвучувати свої ідеї та гіпотези з акцентом на власній аналітичній перспективі.

Ще одне поняття, яке потребує розгляду в контексті академічної суб'єктності та наукового самовираження, – це *наукова ідентичність*. Це також збірна характеристика особи, бо означає сукупність багатьох рис, цінностей, уявлень, які демонструють особливості цієї особи як індивіда; це складне і багатогранне поняття, що поєднує особисті якості, соціальні ролі, життєвий досвід і самосвідомість. Оскільки досвід і соціальні ролі упродовж життя людини, як правило, змінюються (додаються і коригуються), то ідентичність не може бути статичною характеристикою, вона постійно розвивається під впливом зовнішніх чинників природного і соціального середовищ.

Наукова ідентичність формується і вдосконалюється протягом усього професійного життя дослідника: допоки він (чи вона) здобувають нові знання, вміння і навички, оволодівають новими дослідницькими методиками і техніками, доти формується своє бачення наукових проблем, виробляється свій дослідницький кодекс наукової етики, окреслюються свої наукові орієнтири і пріоритети. Власне наукова ідентифікація – це перманентний (постійно тривалий) процес, що передбачає визначення власної дослідницької ролі в науці та власного місця в академічному середовищі, що є доволі важливим елементом академічної суб'єктності.

З огляду на сказане, зрозуміло, що сформувати власну академічну суб'єктність через наукове самовираження і наукову ідентифікацію дуже важливо, щоб не загубитися й не «розчинитися» в академічному середовищі до невпізнаваності, а стати науковою особистістю.

Сучасний світ вимагає від людини (а тим більше науковця) не лише наявності знань і вміння ними користуватися, а й здатності вигідно вирізнятися в контексті середовища, відкритості до сприйняття оточення і зворотного зв'язку, а також готовності до адекватних змін власних наукових позицій і підходів. Формування академічної суб'єктності потребує постійного поповнення теоретичних знань, розвитку і вдосконалення практичних навичок, критичного осмислення й оцінки дійсності, усвідомлення себе й своєї діяльності в межах різнорівневої перспективи (від найближчого оточення – до глобального світу).

Зрозуміло, що самотужки цього досягти вкрай важко або й практично неможливо. Тут кожному досліднику важливо віднайти свою особисто прийнятну інституційну практику. Такими практиками від найпростішого до складнішого є: участь у наукових спільнотах (гуртках, товариствах, школах); індивідуальне наукове наставництво і супровід (керівництво, менторство); отримання доступу до наукових ресурсів (пошукових баз даних, інформаційних центрів, бібліотек, репозитаріїв) та інше.

При цьому треба розуміти, що академічна суб'єктність загалом, як і наукове самовираження та наукова ідентичність зокрема, не можуть бути вимушеними, тобто нав'язаними кимось ззовні; це абсолютно внутрішньо зумовлені прояви дослідника, що визначають його (її) особисту наукову траєкторію. Академічна

суб'єктність формується тривалий час; потребує поєднання раціонального, емоційного та морально-етичного рівнів особи; реалізується через активне наукове самовираження; проявляється у самостійному мисленні, самооцінці та творчій інтерпретації. Водночас варто зауважити, що все це має позитивний ефект за умови наявності сприятливого академічного середовища та особистої наполегливості дослідника.

2. Академічне письмо і науковий стиль дослідника. Продовжуючи тему академічної суб'єктності, зокрема наукової ідентифікації, доцільно згадати про два важливі аспекти, які найоб'єктивніше демонструють особливості дослідника та виокремлюють його (її) нішу в науці, – академічне письмо і науковий стиль.

Академічне письмо вважається стандартизованою формою (способом) письмової комунікації, що передбачає цілу низку психологічно й інтелектуально зумовлених процесів – створення, оформлення, передачу, акумулювання та збереження наукових знань. Основна мета такого стилю письма полягає не у звичайному інформуванні (повідомленні), а в аргументованому й обґрунтованому викладі наукових ідей і позицій, веденні наукового діалогу, базованого на зрозумілості (для опонента, сприймача – читача, слухача) мисленнєвих та мовленнєво-поведінкових (вербально-біхевіористських) процесів.

Щоб академічне письмо відповідало такій меті, стиль і манера викладу тексту дослідником мають бути наділені певними ознаками. Основні з них – це, зокрема:

- точність формулювань (що демонструє обізнаність дослідника у сфері дослідника і вміння влучно виділити найважливіше);

- зрозумілість висловлювань (показує вміння автора враховувати потенціал аудиторії і бажання бути «почутим», а не «занадто розумним»);

- логічність викладу інформації (свідчить про здатність дослідника не тільки надати масив інформації, а й послідовно її викласти, нанизуючи одну тезу на іншу й тим самим ведучи сприймача в потрібному змістовому напрямі);

- структурованість тексту (що взаємозумовлено з попередньою ознакою, бо демонструє здатність дослідника вибудовувати певну інформаційну структуру, яка передає тематичну єдність і системну цілісність наданої інформації);

- об'єктивність даних (вимагає від дослідника додержання неупередженості в підборі джерел об'єктивації інформації та незаангажованості у виборі/обмеженні тільки окремих наукових проблем);

- доказовість / обґрунтованість міркувань (доводить наявність у дослідника широкого інтелектуального кругозору, навиків застосування різних методів наукової аргументації своїх гіпотез і припущень, а також вміння формулювати на основі цього власні наукові висновки, які визнаються опонентами як вичерпні і прийнятні або й істинні);

- стилістичність мови (підтверджує спроможність дослідника додержувати обраного стилю письма зі своїми мовленнєвими конструкціями та авторськими формулюваннями, а також писати в межах норм певного наукового жанру з властивими йому формальними і змістовими характеристиками).

Звичайно, цей перелік ознак академічного письма можна продовжити або ж деталізувати, але всі вони покликані вказувати на те, що кожний окремий

дослідник має не тільки володіти технічними навичками продукувати науковий текст, а й бути здатним розкривати в цьому тексті оригінальність свого мислення і виваженість наукової культури.

Жанрова специфіка академічного письма, як уже зазначалося, полягає у певних формальних вимогах, яких зобов'язані дотримуватися всі дослідники. Йдеться, скажімо, про специфіку структури тексту чи певну комунікативну мету, якої прагне досягти дослідник. Так, є чітко встановлені вимоги до побудови *наукової статті*, це особливо стосується журналів певного рівня (редакційна колегія, бібліотека або й науково-видавничий консорціум формують свої норми, виконання яких дає можливість дослідникам оприлюднити свої розвідки в цих виданнях або на цих платформах). Структура статті може залежати також від певної науково-галузевої спрямованості видання (суспільно-гуманітарні науки потребують більшої описовості, а отже, і обсягу, ніж галузі точних наук) або від аудиторії, на яку розраховане видання (вітчизняні журнали керуються формальними вимогами, встановленими МОН України, зарубіжні – потребують перекладу всього тексту, а міжнародні, що включені у наукометричні бази даних, – ще й певних джерел цитування, поданих у заданому бібліографічному форматі тощо). Це все зумовлене тим, щоб якомога масштабніше популяризувати результати дослідження у відповідному науково-фаховому середовищі.

Деяко іншим є академічне письмо, яке має представляти *монографія*. Такого рівня наукова праця вимагає значно більшого обсягу тексту (що також різниться у галузі гуманітарних і суспільних наук та, відповідно, у галузі природничих і технічних наук), складнішої структури й інших державних стандартів, а також кодування в межах встановленої міжнародної стандартизації наукових видань, певної складності та кількісно обчислюваної процедури рецензування і відповідної рекомендації від закладу вищої освіти чи наукової установи, певного тиражу друкованого видання та іншого, що загалом має забезпечити основне покликання монографічного дослідження – представити комплексне висвітлення проблеми або теми на основі авторської концепції.

На цьому тлі зовсім іншим є *академічне письмо тезового відтворення наукової доповіді* чи виступу на науково-практичному заході (симпозіумі, конгресі, конференції, семінарі, круглому столі та ін.) з подальшою публікацією у збірнику матеріалів. Цей текст, навпаки, вирізняється незначним обсягом, стислістю авторської думки, чіткістю формулювань і відсутністю деталізації результатів дослідження, акцентуванням на основних ідеях доповіді та лаконічністю висновків як квінтесенції всього тексту. Звичайно, з огляду на задумку організаторів заходу, таких вимог може бути менше чи більше, однак усі вони зорієнтовані на отримання короткого викладу тільки основних позицій дослідника.

Ще одним видом наукового тексту є *аналітичний огляд*, який наразі став особливо затребуваним і набув значного поширення. Цьому сприяє, очевидно, його стилістичне призначення – об'ємний моніторинг певної наукової проблеми, її стислий аналіз за вказаними критеріями і чіткі висновки з практичними рекомендаціями – це саме те, що вигідно вирізняється текстовим мінімалізмом в умовах інформаційного перенасичення. Жанровою особливістю цього наукового

продукту є певна інформаційна унікальність, що полягає у поєднанні збереження повноти інформації та концентрованої форми її подачі. Цього досягається через використання властивих цьому академічному письму методів: аналізу і синтезу, класифікації та систематизації, оцінки й узагальнення даних з різних джерел. Ще одна специфіка наукового огляду полягає в тому, що він може бути як самостійним дослідженням, так і окремим елементом у всіх попередньо наведених жанрах наукових текстів.

Жанрова палітра академічного письма також не є вичерпною: крім статті, монографії, тез і оглядів, можна ще назвати наукові анотацію, рецензію, реферат, звіт, дисертацію тощо. При цьому треба наголосити, що специфіку тексту саме як наукового дискурсу визначають основні жанри (як-от монографія чи стаття), а всі інші можна вважати додатковими або допоміжними (так, до прикладу, тези можуть бути стислим викладом статті, аналітичний огляд – бути розділом монографії, а рецензія – її оцінкою, анотація – анонсованим елементом дисертації, а реферат – її скороченим змістом тощо).

Загалом знання жанрових особливостей наукових текстів допомагає правильно підібрати той варіант академічного письма, який відповідає потенційним запитам дослідника, сприяти йому в чіткому плануванні структури й ефективному виборі методів дослідження, враховувати очікування адресата, а отже, отримати схвальну оцінку у відповідь. Проте навіть найдокладніше знання всіх видів і форм академічного письма не здатне гарантувати дослідникові вироблення власного оригінального наукового стилю.

Науковий стиль – це особлива манера подання матеріалу, що не тільки демонструє результати індивідуального авторського дослідження і виокремлює дослідника науковою новизною ідей, а й вирізняє його способом мислення. Такий стиль формується не в один момент, а для декого й зовсім залишається недосяжною мрією. Щоби сформувавши свій науковий стиль, спершу треба вивчити стилі інших дослідників, ознайомитися з якісними взірцями наукової продукції, пізнати методи і способи наукового пошуку. Другим умовним етапом цього тривалого процесу вважається період активного й регулярного продукування власних текстів у супроводі постійного зіставлення їх з уже відомими працями та прискіпливим самоаналізом. А далі має відбутися зворотній зв'язок, тобто дослідник має отримати оцінку своїх досліджень від аудиторій, яким адресував їх (наукового керівника, колег, рецензентів, редакторів видань – усіх тих, хто в сукупності формує академічне середовище).

При цьому треба зауважити, що науковий стиль може вирізнитися не тільки манерою письма, а й авторською позицією: від академічної нейтральності (як правило такий стиль властивий молодим дослідникам на початковому етапі формування їх як науковців) до чіткого відстоювання власних ідей (це можуть дозволити собі або дуже амбітні дослідники, або здебільшого вже досвідчені вчені, але однаково і тим, і іншим притаманна впевненість у непомильності своїх думок, у вичерпності аргументів – словом у тому, що їх академічне письмо достатньо точне, зрозуміле, логічне, об'єктивне й доказове, тобто належним чином і достатньо обґрунтоване).

При цьому дуже важливо не сплутувати авторську позицію з науковим критиканством: перша характеристика демонструє вміння дослідника тримати так званий «академічний баланс» між наявними науковими знаннями і власними напрацюваннями, а друга – є проявом «академічної агресивності», що не лише не сприяє науковому росту дослідника, а навіть створює бар'єри постійного несприйняття позицій інших учених і відносить його у категорію «проти всіх».

Тож, попри те, що всі дослідники бажають виробити свій академічний стиль письма, тут все-таки не завжди вдається уникнути помилок. *Найбільш поширені помилки академічного письма* трапляються практично в кожного дослідника-початківця. До таких вад можна віднести:

- надмірне використання пасивних мовленнєвих конструкцій, що нівелює активну участь дослідника й водночас знеособлює дію взагалі (це формулювання на кшталт «обґрунтовується, демонструється» або «сказано, доведено»);

- тавтологію і повтори (що демонструє лінгвістичну неосвіченість автора або його (її) наукову невпевненість і відповідну потребу «підсилення» сказаного через повторення: «державне управління – це управління державою», «підвищення кваліфікації професіоналів»);

- відсутність живого мовлення з одночасним зайвим ускладненням думки (як приклад, нагромодження простих речень в одну складну надбудову, яку треба умовно ділити на частини, щоб зрозуміти дійсний зміст);

- невиправдане вживання «наукоподібної» лексики або й зловживання іншомовними науковими термінами (це можливе через боязнь дослідникам видатися занадто «простим» і відчуття потреби вмістити у текст абсолютно всі відомі наукові поняття (як-от замість «виявити проблему» написати «здійснити верифікацію негативних феноменів»);

- неструктурованість тексту, що показує нездатність дослідника об'єднувати частини тексту за певними критеріями (тематично, хронологічно та ін.) і будувати певну системну цілісність, уникаючи хаотичності;

- відсутність логічних переходів між частинами тексту, що також демонструє уривчастість наукових знань або недостатню сформованість авторського бачення проблеми (проявляється як обривання одної думки й початок іншої без жодного зв'язку між ними);

- некоректне цитування і посилання, що може свідчити про незнання точних цитат або точних даних цитованих авторів (проявляється у помилках у прізвищах, при транслітерації імен іноземних учених тощо) а іноді навіть межує з академічною недоброчесністю.

Уникати таких помилок в академічному письмі вкрай важливо, адже це не тільки питання техніки, а й наукової етики, причому йдеться про повагу не лише до авторитетних попередників, чиї праці цитуються або використовуються, а й до всіх читачів (слухачів), а також до значущості власного дослідження. Академічне письмо є ключовим інструментом демонстрації наукової ідентичності дослідника, засобом його входження в академічне середовище та основою подальшої наукової репутації. Формування, розвиток і підтримання академічного стилю вимагає від дослідника критичного самоусвідомлення, системної роботи над самовдосконаленням та постійної наукової практики.

3. Практики філософсько-правових досліджень. Філософсько-правові дослідження по-особливому вирізняються автентичністю й оригінальністю авторських підходів, адже саме філософія дає можливість формулювати ідеї про об'єктивні умови формування та функціонування права з чітким відображенням особистісних міркувань дослідника.

Філософія права як навчальна дисципліна може допомогти майбутнім фахівцям у розвитку критично-аналітичного і абстрактно-символічного мислення, формуванні інтенційно-рефлексивних здібностей, навиків філософсько-правового осмислення явищ і процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, у пошуку оптимальних шляхів виходу з кризових ситуацій і обернути вектор пошуку на проєкцію прогресу суспільних відносин. *Сучасні філософсько-правові дослідження мають бути безпосередньо спрямовані на вирішення практичних проблем і завдань сучасного державотворення, правотворення та правореалізації.*

До того ж, філософія права як наука та навчальна дисципліна має значні перспективи розвитку. Реалізація потенціалу філософії права у вирішенні актуальних проблем сучасного право- та державотворення в Україні у значній мірі залежить від повного та всебічно представлення її засад і доробку. *Філософсько-правові дослідження мають бути спрямовані на аналіз проблем природного права, антропології права, співвідношення права, моралі, релігії та інших форм суспільної свідомості, специфіки концепцій видатних представників класичної та сучасної філософсько-правової думки й утвердження філософії права у системі сучасних гуманітарних знань.*

Цілком очевидно, що вміння усвідомити високий гуманістичний зміст своєї діяльності, філософськи обґрунтувати свою теоретичну позицію і прийняте практичне рішення є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності правника. І навпаки, спроби вирішити фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до релятивізму (коли знання та обстоювані цінності залежать від контексту чи суб'єктивного сприйняття) або догматизації (коли дослідник замість того, щоб самостійно аналізувати правову дійсність, оперує закостенілими «формулами» своїх попередників).

Правник має усвідомлювати, що *філософія права не ставить собі за мету пропонувати вирішення конкретних юридичних проблем, але вона може допомогти чіткіше усвідомити власну позицію, упорядкувати отримані знання, по-новому глянути на предмет свого дослідження (чи просто аналізу) в контексті ширшого, міждисциплінарного підходу, а також побачити в зовсім новому ракурсі державно-правові закономірності та форми їх прояву в різних сферах життя суспільства.*

Філософія права сприяє фундаменталізації загальної та професійної підготовки правників, їх розвитку як політично незаангажованих громадян, здатних самостійно мислити й робити адекватні висновки. Хоча в сучасному світі дедалі частіше гуманітарні науки загалом і філософію права зокрема розглядають як супровідні, додаткові, а іноді навіть розцінюють за залишковим принципом (якщо залишається вільний час чи бажання, тоді можна приділити

увагу і їм). Таку позицію пояснюють відсутністю «користі» від надміру абстрактних знань².

Однак дещо іншу думку стосовно того, чого може навчити філософія, висловив український філософ і письменник Тарас Лютий³. Так, він вважає, якщо ти не демонструєш прикладних функцій певної науки через готові формули, тебе не будуть готові слухати, бо тебе просто хочуть сприймати як функцію транслявання знаково-сислової продукції. Але ж слід визнати, що філософія для давніх філософів була не абстрактною скарбницею знань, а мистецтвом жити. Філософські ідеї формують наше повсякдення, зумовлюють наш вибір, впливають на осмислення себе та свого місця в світі. Поняття, які видаються нині природними та незаперечними, насправді формувалися та змінювалися впродовж віків.

Тож філософію треба сприймати не тільки як навчальну дисципліну та науку, в якій порушено питання «чому є дещо, а не ніщо?», а як особливий тип знання з перетворення особистості (як навчитися докладати зусиль, щоби змінитися самому). Тоді *філософія стає особливою практикою духовних вправ, керованих розумом*. Головна її інтенція – пізнавати не тільки світ, а й себе (усвідомити свій спокій і свободу, пристрасті й турботи, навчитися контролювати свої страхи). Для цього треба навчитися читати і слухати, розмірковувати подумки й вести діалог (навіть зі собою), бачити вади й розуміти способи їх вирішення.

У сучасній науці, зокрема й філософії права, поняття «практика» виходить далеко за межі емпіричного підходу. Йдеться про способи мислення, тлумачення, комунікації, що дають змогу кожному дослідникові пізнавати право по-своєму, а отже, і пропонувати нові концептуально збагачені типи праворозуміння. Доцільність розглядати й аналізувати практики філософсько-правових досліджень пов'язана з методологічним плюралізмом сучасних галузевих юридичних наук, що було зумовлене появою нових соціальних, політичних, технологічних умов у нашій державі (війна, докорінна корекція геополітичного статусу, цифровізація практично всіх сфер життєдіяльності суспільства, чергова криза у взаємовідносинах соціальних і державних інституцій та інше), а це, своєю чергою, спричиняє необхідність переосмислення гуманітарної функції права.

Загалом у модерному дискурсі галузевих юридичних наук можна виокремити декілька основних видів дослідницьких практик, які формують різні моделі правопізнання.

Перша група – це *теоретико-рефлексивні практики*. Такі дослідження особливо доцільні на рівні магістерських чи докторських освітньо-наукових і наукових програм, оскільки вони передбачають поєднання теоретичного навчання з аналізом і самооцінкою власних знань, досвіду та дій. Це досягається через розвиток у дослідника здатності активно рефлексувати свій освітній процес і свої

²Актуальні проблеми філософії права: навчальний посібник / О.М. Балинська, А.С. Токарська, В.А. Яценко; за заг. ред. О.М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с.

³Лютий Т. Пригоди філософських ідей Західного світу (від давнини до сучасності). Київ: Темпора, 2024. 384 с.

методи дослідницьких пошуків, через формування смислових зв'язків між предметом вивчення, вже набутими знаннями і досвідом, підібраними методологічними підходами й очікуваними результатами. Все це дозволить не просто засвоювати інформацію, а й осмислювати її, формувати власне розуміння, порівнювати свої підходи з іншими та розвивати критичне мислення. Пізнання рівності, справедливості, свободи, правової істини та інших концептів філософії права формує основу для концептуальної стабільності правового мислення, правового світогляду і правової свідомості. Для правильного провадження теоретико-рефлексивної практики доцільно вдатися до праць В. Джеймса⁴, Дж. Дьюї⁵, П. Рікера⁶, М. Фуко⁷ та ін.

Сьогодні неможливий моністично філософський чи однобічно правовий аналіз права, оскільки правова реальність багатогранна і невичерпна субстанція, і тим більше потребує плюралістичного підходу ця «спільна територія» філософії та загальнотеоретичної юридичної науки», – резюмує П. Рабінович⁸. Цю функцію виконує філософія права, яка є синтетичною, інтегрованою освітньо-науковою дисципліною, котру не можна віднести окремо до філософських чи юридичних дисциплін. Це самостійна галузь знань, яка має свої, притаманні їй закономірності. Тобто, вона є рефлексією правового буття, плюралістична гносеологічна спрямованість якої впливає власне з її природи. І ця рефлексія є синтетичним феноменом, у якому ніби зливаються воєдино філософські і правові особливості правової реальності (правобуття і правосвідомості в їх нероздільності).

Друга група – *герменевтичні практики*. Такого типу наукові розвідки зосереджені на інтерпретації права як правової мови, як соціокультурного тексту; вони дають змогу побачити право не просто як систему норм, а як простір розуміння, у якому концентруються множинні смисли правової дійсності. Г.-Г. Гадамер⁹ надавав герменевтичному підходу універсального характеру, бо він передбачав активне розуміння предмета вивчення, що не тотожне простому його відображенню (розуміння завжди має особистісний характер, тому цей метод підходить для всіх дослідників). Саме досвід розуміння є способом розкриття істини. Метод розуміння базується на соціокультурному контексті, а вчений перебуває у герменевтичній ситуації практично завжди. Тому результат пізнання – тобто знання – завжди діалогічний, адже істина встановлюється в результаті «діалогу» дослідників. Сучасний представник герменевтики П. Рікер¹⁰ будує

⁴Джеймс В. Прагматизм / пер. П. Насади. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. 144 с.

⁵Дьюї Дж. Досвід і освіта / пер. М. Василечко. Львів: Кальварія, 2003. 84 с.

⁶Рікер П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість. Київ: Дух і літера, 2002. 114 с.

⁷Фуко М. Наглядати й карати / пер. П. Тарашука. Київ: Комубук, 2020. 452 с.

⁸Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. Посібник / вид. 5-е, зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 176 с. С. 32.

⁹Гадамер Г.-Г. Істина і метод: у 2-х т. Т. 1: Герменевтика I: Основи філософської герменевтики. Київ: Юніверс, 2000. 464 с.; Т. 2: Герменевтика II: доповнення. Київ: Юніверс, 2000. 478 с.

¹⁰Рікер П. Право і справедливість. Київ: Дух і Літера, 2002. 216 с.

свою платформу на аналізі волі окремого дослідника, яка власне і визначає потребу та необхідність тлумачення.

Герменевтичні практики дослідження права мають фокусуватися на його розумінні й тлумаченні задля подальшого правильного застосування змісту правових текстів. Тут мова стає «посередником» між мисленням та реальністю і водночас своєрідною «формою буття» права. При цьому враховується насамперед не текстовий, а змістовий аспект права, який містить повідомлення, інформацію про дію, подію, явище, факт і дає можливість зрозуміти правову реальність, що міститься у тексті правової норми. За Рікером, «розуміння без пояснення сліпе, а пояснення (науковий підхід – авт.) без розуміння (герменевтика – авт.) порожнє», тому «чим більше пояснено, тим краще розказано». Тобто, дослідник-інтерпретатор повинен бути не лише вченим, фахівцем, а й таким, що володіє мистецтвом «оповіді», і навіть застосовувати при цьому метафоричні вирази для кращого розуміння смислу. У цьому контексті однією з головних проблем герменевтики стає питання про дослідника як суб'єкта інтерпретації і про тлумачення як спосіб «включення» дослідника в цілісний контекст культури.

З огляду на це, можна вивести *алгоритм методології та логіки герменевтичного правового дослідження*¹¹: цінність герменевтичного підходу у тлумаченні права полягає в тому, що він не суперечить іншим методологічним парадигмам, а значною мірою акумулює їх окремі переваги. Це дає можливість синтезувати методологічні зусилля в єдину, зовні різнопланову, а по суті цілісну систему способів пізнання змісту правової норми, що підпорядковуються законам логіки. Можливо, саме тому абсолютна більшість дослідників, які вдаються до тлумачення норм права, апелюють до герменевтики.

Третя група – *семіотичні практики*, що змістово близькі до попередніх, бо також базуються на необхідності розуміння і тлумачення. Такі дослідження передбачають аналіз права як знакової системи, вивчення норм та інститутів права як знаків (соціальних символів, культурних кодів). При цьому охоплюється семантика (значення норм права), синтактика (структура норм права) і прагматика (взаємозумовленість норм права з правовою дійсністю та її учасниками). *Застосування семіотичних практик дозволяє глибше осмислити правову дійсність та всі її елементи, ідентифікувати приховані (або глибоко закладені) смисли, зрозуміти здатність права формувати суспільну свідомість, а отже, виробити механізми впливу на правову культуру суспільства.*

У семіотичних дослідженнях права розкривається процес формування (закладення) значень у правових термінах і демонструється можливість змінного розкриття цих значень залежно від конкретного соціокультурного контексту (правової ситуації) та особи (учасників правових відносин). Семіотичний підхід допомагає зрозуміти, як право може формувати уявлення людини про справедливість, порядок, владу, соціальну гармонію; зокрема дослідникові допомагає критично осмислювати право та способи праворозуміння.

¹¹ Методологія сучасного правознавства: посібник / О.М. Балинська, В.А. Яценко; за заг. ред. О.М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 372 с.

Семіотика в сучасному її розумінні стверджує, що знаки існують тому, що окремі люди, індивіди свідомо використовують якісь об'єкти як знаки; знаки не існують об'єктивно у соціально-виробничих структурах і в культурі соціуму саме як знаки; вони не мають об'єктивних функцій і значень безвідносно до психіки індивідів, їх розуміння та бажань. І це цілком природно, оскільки відбувається поєднання значущих предметів та об'єктів вивчення з певними контекстами, тобто з практикою їх застосування чи реалізації, діяльністю, комунікацією, розвитком тощо. А це підтверджує прикладну складову семіотичних практик у філософсько-правових дослідженнях. Семіотика здатна запропонувати юридичним галузевим наукам механізм виявлення знаку як медіатора зв'язку слова (терміно-поняття) та об'єкта відтворення (елемента правової дійсності), абсолютного значення і конкретного змісту (в цьому проявляється медіаційна функція семіотичного підходу). Іншими словами, семіотичний підхід передбачає дві важливі практики – створення речей за допомогою знаків та розрізнення «семіотичної норми» (значення предмета) і її конкретної реалізації (самого предмета)¹². Майстерності семіотичних практик сприятиме вивчення праць Ч. Пірса¹³, Р. Барта¹⁴, У. Еко¹⁵, Дж. Ділі¹⁶ та ін.

Четверта група – *антропологічні практики*. Це дослідження права через призму людського буття, відчуття свободи та усвідомлення відповідальності, що набуває особливої гостроти в умовах воєнних викликів. У цьому контексті філософсько-правові розвідки демонструють гуманістичний підхід до розуміння людини як суб'єкта правовідносин, її місця та ролі у правовій дійсності, сенсу її життя, домінування гідності, сприйняття права через людську природу тощо. Загалом *антропологічні практики у сфері юридичних наукових досліджень проявляються через аналіз взаємозв'язку між правовою дійсністю та індивідуальним досвідом, через вивчення правової свідомості та правової поведінки, через з'ясування того, як людський чинник може і має впливати на правові, політичні та соціальні процеси*.

Прикладний аспект філософсько-правової антропології розкривається у прагненні зрозуміти, яким чином індивідуальні переконання, цінності, мотиви, прагнення, інтереси (як невід'ємні частини людської природи) проявляються у правовій поведінці, а також у формуванні та реалізації правових норм. Тут дослідник має бачити людину як соціального суб'єкта, вивчати умови її входження у сферу права, зрозуміти особистісний вимір правових відносин, розглядати «людинні» основи права, «правову людину», права людини як вираження особистісної цінності права, а також проблеми статусу інституту прав

¹²Балинська О.М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.

¹³The Essential Pierce. Selected Philosophical Writings (1893 – 1913) [Ed/ Pierce Edition Project]. Bloomington: Indiana University Press, 1998. Vol.2. P.300–324.

¹⁴Барт, або Втрата / у кн.: Єрмоленко В. Далекі близькі. Есеї з філософії та літератури. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. С. 205-226.

¹⁵Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / пер. М.Гірняк. Львів: Літопис, 2004. 384с.

¹⁶Ділі Дж. Основи семіотики / пер. та наук. ред. А. Карась; 2-е доп. вид. Львів: Арсенал, 2000. 232 с.

людини в сучасному суспільстві, конкретного права людини в певних умовах, співвідношення особистості та права і т. д.

Якщо узагальнити концептуальні підходи до вивчення людини, то *епохально символічними досі залишаються такі антропологічні практики*: 1) соціоцентрична модель відносин «людина – суспільство», яку розробив Платон; 2) аналогічна модель тільки з антропоцентричним акцентом, згідно з якою Аристотель називав людину «політичною твариною»; 3) рівність прав усіх людей на життя, свободу і власність у французькому матеріалізмі; 4) людина як «суспільна тварина» у теорії марксизму; 5) абсолютизація біологічного начала в людині зі соціал-дарвінізмом (наприклад, теорія вродженого злочинця Ч. Ломброзо, закон боротьби за існування на основі природного відбору О. Аммона та Л. Гумпловича, ідеологія расизму Ж.А. Гобіно та ін.); 6) зведення людської природи до інстинктів смерті та життя, згідно з фрейдизмом; 7) вбачання всіх відхилень у людській поведінці в соціальному середовищі (неофрейдизм); 8) визнання особистості самоціллю, а колективу – засобом для існування (екзистенціалізм); 9) називання людини «недостатньою твариною», тобто не спеціалізованою ні до чого природою (культурантропологія) тощо. Інші вчені зводять розуміння природи людини до двох основних підходів, що відображають «модерний дуалізм тіла і розуму», а саме – аристотелівського визначення людської істоти як «розумної тварини», а потім декартівського – як «мислячої речі»¹⁷. Ці та інші антропологічні аспекти демонструють К. Леві-Строс¹⁸, Р. Дельєж¹⁹, К. Ясперс²⁰, Ж.-П. Сартр²¹, А. Камю²², Г. Марсель²³ та ін.

П'ята група – *соціально-критичні практики*. Основна мета таких досліджень – розкрити приховані механізми влади, ідеології та символічного насильства держави і права, а також продемонструвати науковий дискурс щодо формування легітимності як такої. Тут застосовуються різні філософські інструменти для виявлення та критики соціальної нерівності, несправедливості, невинуватої влади, що має бути відтворено у праві та правовій системі загалом. *Основний акцент дослідник має робити на тому, як право відображає суспільні відносини і водночас врегулює їх.*

Розглядаючи право як засіб символічного насильства держави над особою, дослідник має взяти до уваги декілька моментів: по-перше, йдеться про символічний простір (суспільство, державу), по-друге – про символічних соціальних суб'єктів (які виконують свої соціально-політичні ролі), по-третє – про символічні засоби управління та координації (взаємоузгоджені норми і правила), по-четверте – про символічні алгоритми функціонування спільноти (державний

¹⁷Актуальні проблеми філософії права: навчальний посібник / О.М. Балинська, А.С. Токарська, В.А. Яценко; за заг. ред. О.М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с. С. 207.

¹⁸Леві-Строс К. Первісне мислення. Київ: Український центр духовної культури, 2000. 324 с.

¹⁹Дельєж Р. Нариси з історії антропології: Школи, автори, теорії / пер. Є. Марічева. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 287 с.

²⁰Ясперс К. Психологія світоглядів / пер. О.Кислюк, Р.Осадчук. Київ: Юніверс, 2009. 464 с.

²¹Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології. Київ: Основи 2001. 235 с.

²²Камю А. Міф про Сізіфа. Бунтівна людина /пер. О. Жупанський. Харків: Фоліо, 2022. 448 с

²³Марсель Г. Бути і мати. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 228 с.

механізм), по-п'яте – про задекларовану символічну домовленість додержання норм або (в разі порушення) символічне обмеження/позбавлення звиклого способу існування. У цій моделі механізму правового регулювання держави символічне насильство є перманентною ознакою влади, а символічне насильство права – формою смислової влади, яка діє через мову права, правничу освіту, професійно-правові ритуали і культурні символи. Тут символічне насильство доцільно розглядати не лише як інструмент домінування, а й як засіб соціальної інтеграції та суспільного конструювання. До того ж, символічне насильство права проявляється у збереженні культурної ідентичності та національно-генетичних кодів, формуванні універсальних соціальних уявлень і структуризації певної моделі суспільства в умовах поліетнічного світу та міжкультурного діалогу. Тому дослідникові треба ставити питання не про усунення чи нейтралізацію символічного насильства права, а про необхідність критичного переосмислення й усвідомлення його цінності. Перспективним напрямом подальшого наукового пошуку в цій сфері можна вважати вивчення феномену символічного насильства у цифровій та феміністичній юриспруденції, медіаправі, ІТ-праві, юридичній біоетиці, постколоніальних дослідженнях, праві війни тощо.

Прикладний аспект таких філософсько-правових досліджень – у розкритті владних відносин через аналіз права як інструменту збереження влади та соціальної ієрархії; критиці нормативних систем та унеможливленні проявів упередженості й будь-якої дискримінаційності правових норм щодо певних соціальних груп; прагненні до усталення правових систем на засадах соціальної справедливості, рівності та захисту прав маргіналізованих груп; розробленні деконструктивістських способів виявлення прихованих значень, суперечностей чи упереджень у правових текстах і прецедентах. Методологічні «консультанти» у цій сфері наукових практик – Ю. Габермас²⁴, П. Бурдьє²⁵, Ж. Бодріяр²⁶, М. Фуко²⁷ та ін.

Шоста група – *постнекласичні практики*, що продовжують проблематику соціально-критичних досліджень. Тут задіюється міждисциплінарний підхід, який інтегрує постгуманізм, кіберфілософію, нарративну теорію права та інші новітні методи вивчення права, які розглядають його як динамічну структуру, постійно змінну смислову мережу, що зазнає технологічних і соціокультурних трансформацій.

Постнекласичні практики Н. Ніколаєнко²⁸ визначає як багатовимірне за змістом і за значимістю поняття, необхідне для наукових досліджень та присутнє у бутті людини. Появу постнекласичних практик вона розглядає як наслідок

²⁴Габермас Ю. Постметафізичне мислення / пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і літера, 2011. 280 с.

²⁵Бурдьє П., Вакан Л. Рефлексивна соціологія. Частина II: Чиказький воркшоп / пер. А. Рябчук. Київ: Медуза, 2015. 224 с.

²⁶Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть. Львів: Кальварія, 2004. 376 с.

²⁷Фуко М. Наглядати й карати / пер. П. Таращука. Київ: Клубук, 2020. 452 с.

²⁸ Ніколаєнко Н. Поняття постнекласичних практик у сучасному філософському дискурсі. *Вісник Національного технічного університету України "КПІ". Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2014. № 2 (41). С. 16-24.

обмеженості класичних практик у ставленні до складних об'єктів, якими є живі системи, суспільство, людина, свідомість тощо. Специфіка постнекласичних практик виявляється у введенні та врахуванні особистості дослідника, а не просто суб'єкта дії, у здатності таких практик передбачати власні зміни залежно від змін зовнішнього світу. *Застосування постнекласичних практик має здійснюватися на основі міждисциплінарних підходів, оскільки досліджуються складні системи, що саморозвиваються та самоорганізуються (людина, суспільство, право, держава).*

Як видно із наведеного, практики філософсько-правових досліджень не обмежуються класичними підходами, а базуються на методологічній відкритості та плюралізмі, що поєднує феноменологію, герменевтику, семіотику, конструктивізм, аналітичну і критичну філософію права та демонструє багатовимірність пізнання й ціннісну зумовленість кожного правового феномена. При цьому важливим аспектом є усвідомлення інтерсуб'єктивності дослідника, який не може бути осторонь соціальних реалій, а навпаки, бере їх за основу власного осмислення всіх досліджуваних об'єктів. Таке розуміння методології дає підстави трактувати практичну філософію сучасної юридичної науки як практику діалогу між правовою традицією та модерними концепціями, між нормативністю і свободою, між державою і людиною тощо.

Напрями реалізації філософсько-правових практик у сучасній юридичній науці можуть бути різними: інтерпретаційні дослідження посттравматичного осмислення права, аналітичні студії у сфері історичної пам'яті та соціального примирення, аксіологічні розвідки формування ієрархії державно-правових смислів, онтологічні обґрунтування легітимації певних соціальних структур, критичний правовий дискурс символічного насильства, юридична аргументація і філософія правової комунікації та інші. Практична філософія правових досліджень є відкритим і динамічним простором, у якому поєднується раціональне й екзистенційне, теоретичне і прикладне. Така практична філософія сприяє не тільки напрацюванню нових методологічних підходів (а отже, і нових поглядів на досліджувані предмети), а й формуванню нової культури правового мислення, що демонструватиме відкритість, критичність і діалогічність як основні властивості новітнього наукового дискурсу.

Список використаних джерел:

1. Актуальні проблеми філософії права: навч. посіб. / О.М. Балинська, А.С. Токарська, В.А. Яценко; за заг. ред. О.М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с.
2. Балинська О.М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
3. Барт, або Втрата / у кн.: Єрмоленко В. Далекі близькі. Есеї з філософії та літератури. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. С. 205-226.
4. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть. Львів: Кальварія, 2004. 376 с.
5. Бурдье П., Вакан Л. Рефлексивна соціологія. Частина II: Чиказький воркшоп / пер. А. Рябчук. Київ: Медуза, 2015. 224 с.
6. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і літера, 2011. 280 с.
7. Гадамер Г.-Г. Істина і метод: у 2-х т. Т. 1: Герменевтика I: Основи філософської герменевтики. Київ: Юніверс, 2000. 464 с.; Т. 2: Герменевтика II: доповнення. Київ: Юніверс, 2000. 478 с.

8. Дельеж Р. Нариси з історії антропології: Школи, автори, теорії / пер. Є. Марічева. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 287 с.
9. Джеймс В. Прагматизм / пер. П. Насади. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. 144 с.
10. Ділі Дж. Основи семіотики / пер. та наук. ред. А. Карась; 2-е доп. вид. Львів: Арсенал, 2000. 232 с.
11. Дьюї Дж. Досвід і освіта / пер. М. Василечко. Львів: Кальварія, 2003. 84 с.
12. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / пер. М. Гірняк. Львів: Літопис, 2004. 384с.
13. Камю А. Міф про Сізіфа. Бунтівна людина / пер. О. Жупанський. Харків: Фоліо, 2022. 448 с
14. Леві-Строс К. Первісне мислення. Київ: Український центр духовної культури, 2000. 324 с.
15. Лютий Т. Пригоди філософських ідей Західного світу (від давнини до сучасності). Київ: Темпора, 2024. 384 с.
16. Марсель Г. Бути і мати. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 228 с.
17. Методологія сучасного правознавства: посібник / О.М. Балинська, В.А. Яценко; за заг. ред. О.М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
18. Новик Л. М. Суб'єктність як психологічний феномен / у кн.: Проблеми громадянського поступу українського суспільства: філософсько-правові та соціально-психологічні аспекти: матеріали міжнарод. наук.-практ. конференції (м. Чернігів, 21 січня 2015 р.). Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. С. 424-429.
19. Ніколаєнко Н. Поняття постнекласичних практик у сучасному філософському дискурсі. *Вісник Національного технічного університету України «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2014. № 2 (41). С. 16-24.
20. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / вид. 5-е, зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 176 с. С. 32.
21. Рікер П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість. Київ: Дух і літера, 2002. 114 с.
22. Рікер П. Право і справедливість. Київ: Дух і Літера, 2002. 216 с.
23. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології. Київ: Основи 2001. 235 с.
24. The Essential Pierce. Selected Philosophical Writings (1893 – 1913) [Ed/ Pierce Edition Project]. Bloomington: Indiana University Press, 1998. Vol. 2. P. 300–324.
25. Фуко М. Наглядати й карати / пер. П. Тарашука. Київ: Комубук, 2020. 452 с.
26. Ясперс К. Психологія світоглядів / пер. О. Кислюк, Р. Осадчук. Київ: Юніверс, 2009. 464 с.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРАКТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Сектор безпеки та оборони України від 2014 року перебуває в умовах безпрецедентного випробування. Тривала збройна агресія, гібридні загрози та постійні трансформації у міжнародній безпековій сфері змушують переглядати традиційні підходи до управління персоналом і впроваджувати інноваційні моделі кадрового забезпечення. В даному аспекті управління людськими ресурсами стає, насамперед, стратегічним інструментом забезпечення стійкості держави та її спроможності реагувати на кризові виклики.

Сьогодні українські правоохоронні та оборонні структури змушені балансувати між необхідністю підтримки високого рівня професійної підготовки та забезпеченням психологічного добробуту персоналу. Соціально-психологічні дослідження свідчать про тривожні тенденції: серед офіцерів Національної поліції України 53,8% виявили високий рівень емоційного виснаження, а 30,4% – середній; лише 15,8% характеризуються низьким рівнем деперсоналізації¹.

Аналогічні показники в Державній службі України з надзвичайних ситуацій: 60% працівників демонструють ознаки зниження відчуття власної професійної ефективності, а 22,5% – високий рівень цього зниження². У пенітенціарній системі України серед 8 823 осіб 82% мають критично низький рівень психологічного добробуту, а понад 60% перебувають під значним чи помірним рівнем організаційного стресу³.

У даному аспекті доречно зазначити, що чинні Закон України «Про Національну поліцію» та Закон України «Про Національну гвардію України» містять опосередковані положення щодо морально-психологічного забезпечення, однак не формують цілісної моделі, яка б передбачала обов'язковість довгострокового психологічного моніторингу, регулярні психодіагностичні процедури, протоколи кризового втручання та стандарти роботи з травмою бойового або службового походження. З означеного вбачається, що подібна ситуація є наслідком історичного тяжіння української державної служби до адміністративно-формалізованої логіки, де психолог розглядався як «доповнення» до кадрового апарату, а не як фахівець, що формує інституційну стійкість.

Не менш дискусійним є питання інституційної належності психологів. Частина науковців, зокрема дослідники, орієнтовані на стандарти НАТО та ЄС

¹Valieiev R. H., Polyvaniuk V., Antonenko T., Rebkalo M., Sobakar A., Oliinyk V. The Effects of Gender, Tenure and Primary Workplace on Burnout of Ukrainian Police Officers. *Postmodern Openings*. 2019. Vol. 10. Iss. 4. P. 116-131. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/97>

² Федоришин Г.М., Кицмен Н.З. Соціально-психологічні чинники професійного вигорання персоналу Державної служби України з надзвичайних ситуацій. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 2 (8). С. 178-185.

³ Towards a Sustainable System of Burnout Prevention in Ukraine's Penitentiary System. *Council of Europe Office in Ukraine*. 2025. URL: <https://www.coe.int/en/web/kyiv/-/towards-a-sustainable-system-of-burnout-prevention-in-ukraine-s-penitentiary-system> (date of access: 06.11.2025)

«Policing Framework»), наполягають на тому, що психолог у силовій структурі повинен бути поза субординаційною вертикаллю, оскільки залежність від командування зумовлює появу «замовної діагностики», приховування симптомів вигорання та знецінення травматичного досвіду особового складу. Інша частина – насамперед вітчизняні фахівці, які працюють у військових формуваннях, - вважають, що цивільний психолог «без статусу» не матиме доступу до оперативної інформації та не зможе забезпечувати кризову допомогу повною мірою.

Враховуючи наведене, головною метою даного розділу монографії є аналіз теоретико-правових та практико-правових проблем кадрового забезпечення сектору безпеки та правоохоронної діяльності в Україні. Розглядаються питання адаптації компетентнісних моделей, цифрових HR-технологій та стратегій психологічного добробуту персоналу, а також роль правової культури і заохочувальних норм у формуванні стійкого, мотивованого і морально відповідального кадрового складу. На думку авторки, наведений підхід забезпечує науково обґрунтовану платформу для вдосконалення кадрової політики, що здатна реагувати на гібридні загрози, підтримувати професійну ефективність та зміцнювати державність в умовах тривалої війни.

1. Нормативно-правові та міжнародно-правові засади кадрового забезпечення сектору безпеки та правоохоронної діяльності в Україні. З початком повномасштабної війни кадрова політика в Україні перетворилася на своєрідний індикатор зрілості державності: наскільки держава здатна поєднати професійну компетентність, гарантії прав людини, інституційну стійкість і психологічну витривалість своїх службовців. Саме тому кадрове забезпечення сектору безпеки та правоохоронної діяльності слід розглядати не лише як технічний процес організації людських ресурсів, а як важливий інструмент реалізації державної політики у площині національної безпеки, верховенства права та захисту прав і свобод людини та громадянина. Власне, в нашому розумінні, будь-яка кадрова стратегія, що не враховує психологічний, соціальний і морально-етичний виміри, неминуче стає формальною бюрократичною системою, позбавленою здатності забезпечувати реальну ефективність державних інституцій.

Принагідно підкреслимо, що законодавча практика в Україні свідчить про те, наскільки критично важливою є імплементація міжнародних стандартів у секторі оборони та правоохоронної діяльності⁴, особливо у часи тривалої збройної агресії і трансформаційних викликів⁵. Більше того, адаптація компетентнісного підходу, цифрових HR-технологій та стратегій психологічного добробуту персоналу не може розглядатися лише як запозичення зарубіжного досвіду; вона має бути теоретично обґрунтована і юридично імplementована, зважаючи на конституційні приписи і національні традиції державотворення.

⁴ Building Integrity. *NATO*. 2025. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_68368.htm (date of access: 06.11.2025)

⁵ Human Rights of Armed Forces Personnel: Standards, Good Practices and Recommendations. *OSCE*. URL: <https://www.osce.org/odihr/480152> (date of access: 06.11.2025)

Доречно наголосити, що в сучасній парадигмі реформування сектору безпеки й оборони, впровадження міжнародних стандартів кадрового забезпечення набуває першочергового значення для держав, які перебувають на шляху до євроатлантичної інтеграції та підвищення своєї спроможності в умовах гібридних і класичних воєнних викликів. Виходячи з позицій таких міжнародних інституцій, як Organization for Security and Co-operation in Europe та European Security and Defence College, очевидно, що кадрова політика в оборонному та правоохоронному середовищі має ґрунтуватися на поєднанні професійних знань, поведінкових індикаторів і гарантій прав людини. Зокрема, в документах ОБСЄ підкреслено: «...посилення гарантій прав і свобод *персоналу збройних сил* є невід’ємною передумовою виконання ними своїх завдань» (*курсив наш – О.Б*)⁶. Враховуючи наведене, слід погодитися з тим, що людиноцентричний підхід у кадровій політиці слугує функціональним чинником організаційної стійкості державної системи безпеки.

Власне, людиноцентричний підхід, який активно розвивається у практиках НАТО та ЄС, передбачає, що професійні компетенції не можуть оцінюватися ізольовано від моральної автономії, етичних настанов та психологічної стійкості особи, що вступає на службу⁷. Відповідно, впровадження міжнародних HR-стандартів у секторі оборони не може бути механічним запозиченням; йдеться про їх філософсько-правове переосмислення крізь призму української державності. Проте, на перший погляд видається, що досвід реформування кадрового забезпечення в Україні свідчить про певну складність інтеграції міжнародних підходів у правову систему, яка, станом на сьогодні, перебуває під впливом як національних традицій державотворення, так і сучасних викликів воєнного часу. Показовим прикладом еволюції національної кадрової політики, безумовно, є трансформація системи управління персоналом у Національній поліції України, де впроваджено цілісну систему оцінювання та розвитку персоналу, що охоплює, зокрема, психолого-професійну діагностику, тренінги з управління стресом, розвиток лідерських та комунікативних компетенцій та дотримання стандартів етичної поведінки, які розглядаються як фундаментальні для сучасної правоохоронної діяльності⁸.

У межах чинного правового регулювання, зокрема Наказу Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Порядку організації системи

⁶Handbook on Police Accountability, Oversight and Integrity.Criminal Justice Handbook Series. United Nations Office on Drugs and Crime. 2011. New York. 138 p. URL:https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Handbook_on_police_Accountability_Oversight_and_Integrity.pdf (date of access: 06.11.2025)

⁷Allied joint doctrine for the military contribution to humanitarian assistance. NATO Standard. Edition A. Version 1. NATO Standardization Office. 2022. URL:<https://www.gov.uk/government/publications/allied-joint-doctrine-for-the-military-contribution-to-humanitarian-assistance-ajp-326> (date of access: 06.11.2025)

⁸ Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06.02.2019 №88. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#Text> (дата звернення: 06.11.2025)

психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських» від 06.02.2019 р. №88, закріплено цілісну систему заходів, зосереджених на збереження психічного та фізичного здоров'я працівників, підвищення їхньої стійкості та готовності до виконання службових обов'язків у різних умовах⁹.

Відзначимо, що курсантами та слухачами закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, цей наказ визнає категорію осіб, які становлять початковий кадровий ресурс системи МВС. Тобто, це не просто «вступники», а саме ті, хто закладає кадрову основу нової служби. В даному аспекті важливо підкреслити: при вступі на службу або навчання такого характеру необхідно вводити додаткові процедури відбору – наприклад, подвійна співбесіда (спочатку психологічна, потім – службова) або ж комплекс психологічних критеріїв, покликаних оцінити не лише формальні умови (освіта, фізична підготовка), а й морально-етичну зрілість, стресостійкість та готовність до службового навантаження.

Нормативно наказ передбачає, що «психологічне вивчення... під час добору (конкурсу)» та «проведення вивчення... оцінка психологічної готовності працівників поліції до служби в екстремальних умовах» є функціями системи психологічного забезпечення. З огляду на це, пропонується ввести такі додаткові етапи відбору для курсантів:

- співбесіда 1 із психологом для первинної діагностики навичок комунікації, мотивації та емоційної стабільності;

- співбесіда 2 (службова) з керівником навчального закладу чи представником кадрового підрозділу, з особливою увагою на морально-етичний вибір, бачення служби та здатність до саморегуляції;

- включення у процедуру відбору додаткових психологічних тестів на стресостійкість, здатність до прийняття рішень в умовах обмеженого часу, оцінку емоційної адаптивності та мотивації (що випливає з положень наказу про «комунікативні навички, психологічну готовність... діяти під час службових ситуацій»).

У цьому контексті видається обґрунтованим твердження, що поєднання нормативно встановлених вимог із розширеними процедурами психолого-оцінювального характеру формує якісно інший стандарт добору до системи МВС. Сформульована нами система первинного відбору дає можливість забезпечити, щоб кандидати відповідали не лише формальним критеріям, закріпленим у відомчих нормативних актах, але й демонстрували належний рівень психологічної стійкості, морально-етичної орієнтації та професійної придатності. У секторі безпеки початковий кадровий склад виконує функцію довгострокового інституційного ресурсу, тому початковий етап їх відбору повинен бути спрямований на виявлення здатності особи діяти у високостресових умовах, підтримувати саморегуляцію та усвідомлювати

⁹ Там само.

підвищену суспільну відповідальність, що безпосередньо впливає з конституційної природи публічної служби у сфері внутрішніх справ.

В аспекті досліджуваної теми, варто звернути увагу, що одним із важливих аспектів кадрової політики в секторі безпеки є взаємодія заохочувальних норм права та формування правової культури персоналу. Українська практика свідчить про те, що лише наявності формальних нормативних положень недостатньо для результативного функціонування правоохоронних і оборонних структур¹⁰. Своєю чергою, заохочувальні норми права виконують функцію не стільки прямого регулювання поведінки, скільки створення правового середовища¹¹, в якому працівник усвідомлює соціальні та етичні наслідки своїх дій, відчуває юридичну підтримку і психологічне визнання власного внеску¹².

Правова культура в даному контексті виступає ланкою, яка дає можливість трансформувати юридичні норми в реальну поведінкову практику, що в тому числі охоплює усвідомлення цінностей права, готовність брати на себе відповідальність за наслідки своїх рішень та здатність поєднувати правові, моральні й психологічні чинники у щоденну професійну діяльність¹³. Щодо практики застосування, то, працівник, який опанував механізми правової культури¹⁴, менш схильний до професійного вигорання, більш адекватно реагує на стресові ситуації та критично оцінює потенційні ризики при прийнятті рішень¹⁵.

З психологічної точки зору, заохочувальні норми права сприяють формуванню внутрішньої мотивації, яка базується на усвідомленій відповідальності та морально-етичній саморегуляції. В умовах українського сектору безпеки, де постійно присутні елементи гібридних загроз та високий рівень стресових факторів, така інтеграція юридичного стимулу¹⁶ і

¹⁰Valieiev R. H., Polyvaniuk V., Antonenko T., Rebkalov M., Sobakar A., Oliinyk V. The Effects of Gender, Tenure and Primary Workplace on Burnout of Ukrainian Police Officers. *Postmodern Openings*. 2019. Vol. 10. Iss. 4. P. 116-131. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/97>

¹¹ Барабаш О.О. Ефективність заохочувальних норм права і правової культури у регулюванні правової політики України. *Правові новели*. 2024. № 22. С. 7-13. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.01>

¹² Котуха О.С., Барабаш О.О. Аналіз заохочувальних норм права і правової культури як інструментів правового регулювання державної політики України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 3-8. DOI: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v1.2024.1>

¹³ Скуріхін С.М. Правова культура офіцерського складу Збройних Сил України: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.01. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2011. 21 с.

¹⁴ Барабаш О.О., Котуха О.С. Розвиток правової культури крізь призму заохочувальних норм у правовій політиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 771-773. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/184>

¹⁵ Барабаш О.О., Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Правова культура як елемент ефективності заохочувальних норм у процесі розвитку правової політики держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5 С. 544-546. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/137>

¹⁶ Цуркан-Сайфуліна Ю.В., Барабаш О.О. Оцінка ефективності правового регулювання через призму заохочувальних правових норм та правової культури. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2024. Том 35 (74) № 1. С. 191-195. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.1/33>

психологічного добробуту стає важливо в першу чергу для стабільності організаційної системи¹⁷.

Вітчизняний досвід демонструє, що персонал, який діє в умовах високої правової культури і системи заохочень, більш здатний поєднувати виконання службових обов'язків із захистом прав громадян¹⁸. З означеного випливає, що правова культура є одночасно інструментом юридичного регулювання і психологічною опорою для працівника, створюючи механізм, який дає можливість суттєво зменшувати конфлікт між формальними вимогами держави та внутрішніми психологічними потребами особи¹⁹.

Відповідно, заохочувальні норми права і правова культура не лише значною мірою підвищують результативність кадрового менеджменту, а й формують «правову і психологічну резильєнтність» персоналу сектору безпеки²⁰. Названа резильєнтність стає особливо значущою під час трансформаційних викликів і постійної загрози національній безпеці, оскільки забезпечує здатність персоналу діяти в межах закону, зберігати моральну стійкість і підтримувати психологічне здоров'я, що, у свою чергу, зміцнює організаційну стійкість державної системи безпеки.

Окремої уваги заслуговує досвід Національної поліції України у сфері психологічного супроводу та запобігання професійному вигоранню. Дослідження деяких науковців вказують, що рівень вигорання серед українських офіцерів прямо корелює з тривалістю служби, місцем роботи та характером службових обов'язків²¹. У цьому контексті слід зазначити, що міжнародні стратегії, наприклад, «Mental Health & Policing Strategy» (2022-2025) Великої Британії, можуть бути імплементовані Україною шляхом створення національної стратегії психологічного добробуту, моніторингу морально-психологічного стану і впровадження практик раннього втручання²². Проте, на нашу думку, адаптація не повинна обмежуватися абсолютним наслідуванням іноземних моделей, оскільки український контекст характеризується

¹⁷ Цуркан-Сайфуліна Ю.В., Барабаш О.О. Визначення правової політики держави в контексті заохочувальних норм права та правової культури особи. *Право і суспільство*. 2024. № 1. С. 262-267. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.39>

¹⁸ Стрельбицька Л.М., Стрельбицький М.П. Соціально-правовий захист особового складу сектору безпеки і оборони України в сучасних умовах. *Інформація і право*. 2022. №3 (42). С. 89-96. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.3\(42\).270244](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.3(42).270244)

¹⁹ Барабаш О.О. Цінності правової політики та правова культура: утвердження правової держави в контексті заохочувальних норм права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/157>

²⁰ Книгиницький М.М. Особливості правової культури та правозастосування. *Держава та регіони*. 2022. №2 (66). Серія: Право. С. 216-220. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2022.2.35>

²¹ Valieiev R. H., Polyvaniuk V., Antonenko T., Rebkalo M., Sobakar A., Oliinyk V. The Effects of Gender, Tenure and Primary Workplace on Burnout of Ukrainian Police Officers. *Postmodern Openings*. 2019. Vol. 10. Iss. 4. P. 116-131. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/97>

²² Mental Health & Policing Strategy 2022-2025. Responding to Mental Health. *National Police Chiefs' Council*. URL: <https://www.npcc.police.uk/SysSiteAssets/media/downloads/publications/publications-log/2022/npcc-mental-health-strategy.pdf> (date of access: 06.11.2025)

специфічними викликами: постійна загроза збройної агресії, необхідність поєднання поліцейської та оборонної функції, а також висока культурна різноманітність регіонів, що, своєю чергою, потребує додаткових підходів до формування «soft skills» та компетентнісної оцінки персоналу.

В даному аспекті доцільно зазначити, що кадрова політика, насамперед, повинна розглядатися як фактор реалізації прав людини у секторі безпеки: компетентний, морально стійкий та психологічно підготовлений працівник не тільки значною мірою підвищує результативність виконання службових функцій, а й зменшує ризики порушення прав громадян. Як вбачається, наведене твердження повністю відповідає концепції гуманізації державної служби, яку окремі дослідники, зокрема R. Burke та A. Noblet, визначають як синтез професійної підготовки і моральної відповідальності працівника²³. Водночас, на нашу думку, вітчизняна доктрина кадрового забезпечення поки що недостатньо враховує індивідуальні психологічні та соціальні характеристики працівників, що призводить до потенційно «слабких ланок» у секторі безпеки та правоохоронної діяльності.

Звертаючись до доктринальних позицій науковців, слушною є думка Н. Бондаренко та П. Скаленко, які наголошують, що рівень професійності й морально-етичної підготовки персоналу прямо корелює з ефективністю функціонування правоохоронних органів та довірою суспільства до держави²⁴. Разом із тим, дотримання цього принципу у сучасних умовах за своєю природою вимагає не формального дотримання процедур, а системної інтеграції міжнародних стандартів та інноваційних технологій у кадрову політику.

В межах даного підрозділу слід наголосити і на тому, що національний досвід містить особливо важливий феномен: людський фактор у секторі безпеки є не похідною величиною, а *первинною умовою функціонування держави* в умовах війни. Філософсько-правовий аналіз дозволяє стверджувати, що службовець сектору безпеки перетворюється на носія державної стійкості, на того, хто не лише виконує норми закону, а й уособлює здатність держави бути суб'єктом міжнародних відносин. Означена теза співзвучна поглядам Ю. Габермаса про «легітимність через здатність діяти»: держава зберігає свою дієвість настільки, наскільки люди, які її представляють, здатні до саморегуляції, витримування стресу, збереження професійної мотивації²⁵.

Очевидно, вищезазначене дозволяє розглядати психологічну стійкість не як факультативний аспект, а як елемент правового статусу службовця. У

²³Burke R., Allisey A., Noblet A. The importance of human resource management in the public sector, future challenges and the relevance of the current collection. *Human Resource Management in The Public Sector*. 2013. P. 1-13. DOI:<https://doi.org/10.4337/9780857937322.00008>

²⁴ Бондаренко Н., Скаленко П. Професіоналізм фахівців силових структур: теоретичний аналіз проблеми. *Psychological Prospects Journal*. 2022. Вип. 39. С. 10-24. DOI:<https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-bon>

²⁵Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Translation by William Rehg. *The MIT Press*, Cambridge, Massachusetts. 1996. Second printing. 631 p. URL:<https://teddykw2.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/07/jc3bergen-habermas-between-facts-and-norms.pdf>(date of access: 06.11.2025)

нормативних актах часто вказується на необхідність проходження психофізіологічних тестів чи моніторингу емоційного стану, проте цього явно недостатньо. Ні Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 р. №580-VIII²⁶, ні Закон України «Про Національну гвардію України» від 13.03.2014 р. №876-VII²⁷ не містять цілісної моделі психічної підтримки персоналу, хоча у реальності саме психологічний ресурс визначає, чи здатний працівник забезпечити права людини (п. 3 ч. 1 ст. 18 Закону) у стресових умовах, виконувати службові обов'язки (п. 2 ч. 1 ст. 18 Закону) чи ухвалювати рішення, що відповідають приписам ст. 18 Закону України «Про Національну поліцію»²⁸.

Власне, це те, що відрізняє державу, яка просто формально декларує певні стандарти, від держави, яка насправді імплементує їх у власну інституційну систему. Україна сьогодні перебуває на вузловому етапі, де кадрова політика у секторі безпеки стає не тільки технічною підсистемою, а філософським і політико-правовим питанням: хто саме уособлює державу? Які моральні якості має демонструвати людина, яка отримує право застосовувати примус від імені держави? І, нарешті, як забезпечити її психологічну цілісність, не порушуючи водночас принципів автономії та поваги до людської гідності?

У даному випадку ми поділяємо точку зору вітчизняних дослідників, які стверджують, що інституційна спроможність сектору оборони вимірюється не чисельністю особового складу, а мірою інтегрованості морально-етичних, правових і психологічних компонентів у підготовку кадрів²⁹. Особливої ваги це набуває у світлі гібридних загроз, де психологічні операції, інформаційний тиск і високий рівень травматизації стають сталими ризиками, оскільки у таких умовах вимога до формування психологічно стійкого службовця перетворюється на вимогу до формування стійкої держави³⁰.

Показовим є те, що навіть за наявності законодавчих рамок, реальні механізми підтримки психічного здоров'я залишаються фрагментарними. Так, недостатня кількість уніфікованих стандартів психологічної реабілітації, брак фахівців, суттєва відсутність системної профілактики емоційного вигорання призводять до випадків, коли юридичні принципи, хоч і задекларовані, не реалізуються у повному обсязі. На цьому тлі адаптація міжнародних моделей, зокрема NATO «Resilience Concept»³¹ або підходів OSCE щодо людської

²⁶ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 №580-VIII. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 06.11.2025)

²⁷ Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 №876-VII. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18> (дата звернення: 06.11.2025)

²⁸ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 №580-VIII. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 06.11.2025)

²⁹ Клименко В. Проблеми військово-соціального управління: кадрова політика у Збройних Силах України. *Політичний менеджмент*. 2006. №6. С. 82-88.

³⁰ Титаренко Л.М. Державна кадрова політика: соціально - психологічний та гуманітарний компоненти удосконалення підготовки управлінських кадрів: *автореф. дис. ... канд. політ. наук*: 23.00.02. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2005. 20 с.

³¹ Resilience, civil preparedness and Article 3. NATO. 2024. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132722.htm (date of access: 06.11.2025)

безпеки³², повинна здійснюватися з огляду на умови, в яких перебуває сьогодні Україна, де війна не є абстрактним фактором, а щоденним контекстом функціонування сектору безпеки.

В рамках даного дослідження, узгоджуючи юридичну дійсність із психологічною реальністю, варто виокремити дві тісно пов'язані теми, що потребують першочергового дослідження й нормативного врегулювання: 1) правові та етичні проблеми застосування алгоритмічних систем і штучного інтелекту (далі – ШІ) в доборі та оцінці персоналу сектору безпеки; 2) механізми юридичного забезпечення психологічного добробуту працівників – від превенції вигорання до захисту прав постраждалих державних службовців. На нашу думку, обидві теми мають не лише прикладне значення, а й визначальну роль у формуванні правової культури кадрового менеджменту та у зміцненні організаційної стійкості держави.

Щодо першої проблематики: застосування ШІ-інструментів для скринінгу, «fit-scoring» або прогнозного моделювання поведінки кандидатів створює синергетичну можливість підвищити об'єктивність відбору, але водночас породжує низку юридично значущих ризиків.

По-перше, неминуче постає питання прозорості алгоритмів – у правовому вимірі це питання доступу до алгоритмічної логіки³³ й пояснюваності рішень («algorithmic explainability»)³⁴. Слід звернути увагу, що відсутність розуміння, чому саме кандидат отримав певний рейтинг, ставить під сумнів принцип прозорості адміністративних процедур, що закріплені у нормах публічного управління.

По-друге, мова йде про ризики дискримінації – алгоритми, навчені на історичних даних, реплікують і посилюють існуючі упередження³⁵; тому правове регулювання має вимагати обов'язкових аудиторських процедур на предмет недискримінаційності³⁶.

По-третє, накопичення та обробка персональних і психологічних даних призводить до ризиків захисту приватності³⁷: гарантована Конституцією

³² OSCE Human Dimension Commitments: Volume 1, Thematic Compilation (4th Edition). *Organization for Security and Co-operation in Europe*. 2023. URL: <https://www.osce.org/odihr/human-dimension-commitments-thematic> (date of access: 06.11.2025)

³³ Beretta A., Ercoli G., Ferraro A., Guidotti R., Iommi A., Mastropietro A., Monreale A., Rotelli D., Ruggieri S. Requirements of eXplainable AI in Algorithmic Hiring. *CEUR Workshop Proceedings. AIMMES 2024 Workshop on AI bias: Measurements, Mitigation, Explanation Strategies* | co-located with EU Fairness Cluster Conference 2024, Amsterdam, Netherlands. P. 1-9.

³⁴ Emily S. Transparency and Explainability in AI-Powered Hiring Tools: Building Trust in Automated Decisions. Vol. 8. URL: https://www.researchgate.net/publication/392096751_Bias_Mitigation_in_AI-Based_Candidate_Evaluation_Systems_Strategies_for_Fair_and_Equitable_Hiring (date of access: 06.11.2025)

³⁵ Zuiderveen Borgesius F.J. Strengthening legal protection against discrimination by algorithms and artificial intelligence. *The International Journal of Human Rights*. 2020. Vol. 24(10). P. 1572-1593. DOI: <https://doi.org/10.1080/13642987.2020.1743976>

³⁶ Chen Z. Ethics and discrimination in artificial intelligence-enabled recruitment practices. *Humanit. Soc. Sci. Commun*. 2023. Vol. 10. P. 567. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41599-023-02079-x>

³⁷ The impact of the General Data Protection Regulation (GDPR) on artificial intelligence. *European Parliamentary Research Service*. 2020. URL:

особиста недоторканість і GDPR-сумісні стандарти обробки даних повинні лягти в основу будь-якого застосування HR-аналітики.

З практично-правової перспективи ми пропонуємо чітку послідовність заходів. Насамперед, законодавство має ввести режим «algorithmic impact assessment» для усіх ІІІ-систем, що використовуються у секторі безпеки: аналіз ризиків, оцінка потенційних упереджень, опис джерел навчальних даних, тестування на чутливих групах та публічний звіт про методику – з огляду на те, що прийняття кадрових рішень безпосередньо торкається основоположних прав людини. По-друге, принцип «human-in-the-loop» повинен бути закріплений на рівні нормативу як обов'язкова гарантія: автоматичні рекомендації мають статус допоміжної інформації, а остаточне рішення ухвалює уповноважена посадова особа, яка несе персональну адміністративно-правову відповідальність. По-третє, потрібно визначити відповідальність – як кримінально-правову, так і адміністративну – за випадки, коли використання алгоритмів призвело до системного порушення прав (наприклад, непрямой дискримінації за статтю, етнічною ознакою або станом здоров'я). Разом з тим, законодавець має також нормативно закріпити механізми оперативного оскарження алгоритмічних рішень; створення спеціалізованого незалежного апеляційного органу або включення такого контролю до повноважень Омбудсмана.

Наголосимо, що збір психометричних даних для алгоритмічної оцінки повинен супроводжуватися жорсткими стандартами інформованої згоди, правом на відмову та правом на видалення даних. З психологічного боку, ризик стигматизації - наприклад, якщо алгоритм «позначить» кандидата як «вразливого» - потребує превентивного реагування.

У площині правового забезпечення психологічного добробуту доцільно перейти від декларативних формулювань до конкретних юридичних інструментів, які б гарантували превенцію, раннє виявлення та доступ до допомоги³⁸. Як видається, державна відповідальність у зазначеній сфері має дві виміри: позитивний обов'язок створити систему підтримки («duty to provide» - аналогічне знайшло своє підтвердження у рішенні Європейського суду з прав людини «Osman v. United Kingdom»³⁹) та обов'язок захисту від порушень, що спричинені службовою діяльністю («duty to protect» - «Fernandez Martinez v. Spain»⁴⁰). Позитивний обов'язок вимагає нормативного визначення переліку послуг (невідкладна психологічна допомога⁴¹, програми ресоціалізації, «peer-support», доступ до психіатричних і психотерапевтичних послуг) та фінансового

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641530/EPRS_STU\(2020\)641530_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641530/EPRS_STU(2020)641530_EN.pdf) (date of access: 06.11.2025)

³⁸ Comprehensive Mental Health Action Plan 2013-2030 of 21.09.2021. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240031029> (date of access: 06.11.2025)

³⁹Osman v. United Kingdom. App 87/1997/871/1083. Judgement 28.10.1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58257> (date of access: 06.11.2025)

⁴⁰Fernandez Martinez v. Spain. App 56030/07. Judgement 12.06.2014. URL:<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145068> (date of access: 06.11.2025)

⁴¹ Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 №1489-III. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 06.11.2025)

забезпечення їх на державному рівні⁴². Водночас, обов'язок захисту в даному випадку має передбачити закріплення процедур документування психотравм, захисту постраждалих від дискримінації при ротатії або просуванні, а також гарантій конфіденційності при зверненні по допомогу.

Своєю чергою, законодавче оформлення таких гарантій може передбачати: а) введення статусу «складної професійної травми» з визначеними юридичними наслідками (пільги, лікування, реабілітація); б) встановлення обов'язку роботодавця – державного органу – мати затверджену програму превентивних заходів (інструкції з моніторингу, періодичні скринінги, обов'язкова підготовка командирів щодо виявлення ознак вигорання); в) закріплення права працівника на анонімне звернення та захищений канал інформування; г) механізми адміністративної відповідальності за невиконання програм підтримки.

Юридично-психологічне обґрунтування таких рішень має опиратися на вимогу створення правового середовища, у якому зниження професійних ризиків є не декларацією, а реальною інституційною практикою. Ідеться не про реагування на вже завдану шкоду, а про формування нормативних умов, що дозволяють виявляти вразливості працівника ще до того, як вони перетворюються на небезпеку для нього самого, колективу чи служби. Подібний підхід імплементований у сучасних стратегіях «occupational health and safety», але в секторі безпеки він є особливо важливим через специфіку службового навантаження та рівень психофізіологічних вимог до персоналу.

Будь-які юридично значущі втручання у службовий статус, включно з тимчасовим усуненням від виконання повноважень чи обов'язковими відновлювальними заходами, можуть вважатися правомірними лише за умови їхньої фахової обґрунтованості. Психіатричні чи психологічні висновки, покладені в основу рішень, повинні мати чіткий причинно-наслідковий зв'язок з прогнозованими ризиками та не виходити за межі фактичної потреби.

Разом з тим, психодіагностика, скринінги та інші форми оцінювання можливі лише за умов поваги до автономії працівника, а отже з дотриманням права на інформовану згоду і суворими гарантіями конфіденційності. Своєю чергою, програми підтримки не можуть існувати як привілей для окремих категорій. Універсальний доступ до них є не соціальним жестом, а юридичною умовою їх легітимності, оскільки будь-які диференціації за посадою, званням чи статтю не мають ані правової, ані психологічної підстави.

Особливу увагу слід приділити інституційним гарантіям – хто, на яких підставах і яким чином здійснює моніторинг та контроль. Ми пропонуємо модель багаторівневого нагляду: внутрішні HR-служби (профілактична роль), незалежні медико-психологічні центри (спеціалізована допомога та діагностика), зовнішній наглядовий орган (контроль якості програм, аудит виконання) та судова/адміністративна можливість оскарження рішень.

⁴²Forward Mental Healthcare. AMedP-8.6. NATO Standard. *NATO Standardization Office*. 2019. Edition B. Version 1. URL:https://www.coemed.org/files/stanags/03_AMEDP/AMedP-8.6_EDB_V1_E_2564.pdf (date of access: 06.11.2025)

Свою чергою, формування ефективної системи кадрового менеджменту, заснованої, насамперед, на міжнародних стандартах, стає фактично найважливішою умовою забезпечення стійкості державних інституцій, підвищення рівня правопорядку та обороноздатності. Принагідно зауважимо, що концептуальні основи кадрової політики у зазначеній сфері мають ґрунтуватися на принципах професіоналізму, прозорості, рівного доступу, а також психоемоційної та моральної підтримки персоналу, що визнано провідними міжнародними організаціями, зокрема ООН, OECD⁴³, ЄС та INTERPOL⁴⁴.

Підсумовуючи наведене, варто наголосити, що законодавче регулювання кадрового менеджменту сектору безпеки та правоохоронної діяльності має вибудовуватися як багаторівнева й диференційована система правових рішень. Йдеться не лише про створення спеціальних регулятивних умов для застосування алгоритмічних інструментів та забезпечення принципу «human-in-the-loop», а й про запровадження юридично зобов'язальних механізмів алгоритмічного аудиту, процедур перевірки обґрунтованості рішень та методів контролю за впливом цифрових систем на права кандидатів і персоналу. Паралельно з цим мають функціонувати нормативно гарантовані програми превентивного психосоціального супроводу, засновані на чітко регламентованих правилах доступу, документування, професійної та дисциплінарної відповідальності. Означена модель регулювання не обмежується мінімізацією ризиків порушення прав людини, а формує середовище, здатне підтримувати належний рівень оперативної спроможності й морально-психологічної стійкості персоналу, що є особливо важливим фактором захищеності держави від загроз національній безпеці.

У цій площині важливо не просто узгоджувати правове регулювання з цифровими технологіями, а вибудовувати між ними стійку методологічну взаємодію. Практика Фінляндії⁴⁵ та Нідерландів⁴⁶ показує, що аналітичні системи, здатні оцінювати морально-психологічний стан персоналу і виявляти ранні ознаки професійного виснаження, можуть працювати як повноцінний елемент кадрової політики, а не як допоміжний інструмент. Саме тому зазначені підходи варто розглядати як інтелектуальну основу для розроблення в Україні цілісної моделі моніторингу персоналу Національної поліції та Збройних сил.

⁴³Public Employment and Management 2023: Towards a More Flexible Public Service. *OECD Publishing*. 2023. Paris.

URL:https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/05/public-employment-and-management-2023_a8f17605/5b378e11-en.pdf (date of access: 06.11.2025)

⁴⁴Handbook on Police Accountability, Oversight and Integrity. Criminal Justice Handbook Series. *United Nations Office on Drugs and Crime*. 2011. New York. 138 p. URL:https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Handbook_on_police_Accountability_Oversight_and_Integrity.pdf (date of access: 06.11.2025)

⁴⁵Jauhiainen L., Schiffling S. Comparing the resilience objectives of Finnish comprehensive security model and the NATO baseline requirements for resilience. *Journal of Military Studies*. 2025. DOI:<https://doi.org/10.2478/jms-2025-0003>.

⁴⁶Mental healthcare: the bigger the problem, the longer the waiting list. *Netherlands Court of Audit*. 2020. URL:<https://english.rekenkamer.nl/latest/news/2020/06/25/mental-healthcare-the-bigger-the-problem-the-longer-the-waiting-list> (date of access: 06.11.2025)

Своєю чергою, її запровадження надасть можливість створити умови для зменшення ризиків дезадаптації й неконтрольованих кадрових втрат, одночасно підсилюючи довіру громадян до силових інституцій. У середньостроковій перспективі така довіра перетворюється на індикатор того, наскільки ці інституції зберігають спроможність діяти відповідально та у межах публічного мандату.

Узгодження подібних рішень із філософсько-правовим виміром публічної влади дає змогу трактувати кадрове забезпечення як форму виконання державою свого соціального обов'язку. Підготовка, морально-етичний добір та психологічний супровід працівників не лише визначають якість правоохоронної та оборонної діяльності, а й формують рівень соціального капіталу та політичної довіри, без якого неможливе стійке функціонування демократичної держави. Водночас психологічна резильєнтність, внутрішня мотивація та етична автономія службовця стають складовими державної суб'єктності, що поєднує індивідуальний рівень відповідальності з інституційною спроможністю.

2. Інновації та міжнародні практики управління персоналом у секторі безпеки та правоохоронній діяльності. В сучасних умовах реформування сектору безпеки та правоохоронних органів стає очевидною необхідність інтеграції передових міжнародних практик у кадрове управління, зокрема тих, що поєднують технологічні, психологічні та юридичні інструменти підготовки та оцінки персоналу. Досвід провідних держав Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу демонструє, що результативність кадрової політики значною мірою визначається здатністю держави поєднувати професійні компетенції, морально-етичні стандарти та психологічну стійкість особового складу у системні процедури добору, підготовки та розвитку кадрів.

У науковій доктрині все частіше підкреслюється, що кадрове забезпечення у силових структурах не може розглядатися лише як адміністративна чи бюрократична процедура. Деякі науковці висловили тезу про те, що ефективність державного сектору безпосередньо корелює з якістю кадрового добору, оцінювання та розвитку персоналу у межах правової держави⁴⁷. В даному аспекті доцільно зазначити, що у більшості країн-членів НАТО питання кадрового менеджменту у безпековій сфері значною мірою інтегровані у стратегії людського капіталу держави, де пріоритетним визнається розвиток компетентностей «soft skills» (комунікація, критичне мислення, емпатія, етичне лідерство) та «hard skills» (професійні знання, аналітичне мислення, технологічна грамотність)⁴⁸.

Варто звернути увагу на концепцію стійкості («resilience»), закріплену у ст. 3 Північноатлантичного (Вашингтонського) договору від 04.04.1949 р.⁴⁹ та

⁴⁷Burke R., Noblet A., Cooper C. Human resource management in the public sector. 2013. DOI:<https://doi.org/10.4337/9780857937322.00001>

⁴⁸Building Integrity in NATO. 2023. URL:<https://www.act.nato.int/article/building-integrity-in-nato/> (date of access: 06.11.2025)

⁴⁹The North Atlantic Treaty of 04.04.1949. URL:https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm (date of access: 06.11.2025)

деталізовану в документах НАТО⁵⁰, які визначають національну спроможність держави протистояти кризам як сукупність цивільних і військових здатностей. Власне, на підставі оновлених підходів НАТО, викладених у документі «Strengthening Allied Resilience: An Update»⁵¹, національна стійкість розглядається не як окремий сектор безпеки, а як багатовимірна спроможність держави підтримувати безперервність критичних функцій у кризових ситуаціях. Насамперед, зазначений підхід передбачає органічне поєднання цивільних і військових ресурсів, оскільки жодна сучасна загроза не має суто військового характеру: енергетична, кібернетична, інформаційна чи інфраструктурна вразливість однаково вимагають міжсекторальної координації. У зазначеному документі НАТО визначає низку базових вимог до системи стійкості держави («baseline requirements»), які охоплюють здатність забезпечувати оперативність урядування, безперервність критичних сервісів, функціонування енергетичних та комунікаційних систем, захист цивільного населення та оперативну взаємодію між оборонними структурами і цивільними інституціями⁵². З означеного вбачається, що саме така рамка дає можливість оцінювати стійкість як структуровану, вимірювану та юридично релевантну характеристику державної спроможності.

Відповідно, в практичному вимірі кадрова політика повинна забезпечувати формування персоналу, здатного діяти в умовах гібридних загроз, надзвичайних ситуацій і психоемоційних навантажень, зберігаючи професійну ефективність та етичну відповідальність.

Європейські інституції впроваджують подібні підходи через формалізовані рамки компетенцій, що охоплюють як «hard», так і «soft skills». Так, Regulation EU 2015/1998⁵³ визначає вимоги до персоналу, відповідального за безпеку, включаючи знання правових норм, уміння мотивувати колег і навички конфліктного управління. Своєю чергою, European Personnel Selection Office розробив комплексну рамку компетенцій для відбору та підготовки кадрів, де оцінка психологічної стійкості та здатності до самоконтролю визнається нарівні з професійними знаннями⁵⁴.

Зокрема, у Збройних силах Німеччини функціонує система «Leadership Compass», створена Федеральним університетом Бундесверу, яка використовує інструменти самодіагностики, коучингу й 360°-оцінювання, тим самим дозволяючи формувати індивідуальні профілі офіцерів, оцінювати рівень стратегічного мислення, емпатії та стресостійкості. Слід звернути увагу, що

⁵⁰ Strengthened Resilience Commitment of 14.06.2021. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_185340.htm (date of access: 06.11.2025)

⁵¹ Strengthened Resilience Commitment of 14.06.2021. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_185340.htm (date of access: 06.11.2025)

⁵² Там само.

⁵³ Commission Implementing Regulation (EU) 2015/1998 of 5 November 2015 laying down detailed measures for the implementation of the common basic standards on aviation security. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_impl/2015/1998/oj/eng (date of access: 06.11.2025)

⁵⁴ EPSO's Competency Framework. URL: <https://eu-careers.europa.eu/en/documents/epsos-competency-framework/13068> (date of access: 06.11.2025)

наведений підхід ґрунтується на доктрині «Innere Führung» (внутрішнє керівництво), який власне поєднує професійну дисципліну з гуманістичними цінностями⁵⁵. У порівняльному аспекті така модель наближається до концепції «служіння суспільству», закладеної у британській системі «College of Policing», де лідерство розглядається як морально-етична компетенція, а не лише управлінська функція⁵⁶.

Окремої уваги заслуговує досвід Канади, де Королівська канадська кінна поліція («Royal Canadian Mounted Police») у 2022 році запровадила мобільний застосунок «RCMP Wellness App», який спрямований власне на підтримку психічного здоров'я співробітників. Анонімність, можливість самодіагностики емоційного стану, консультації з психологами та «peer-support» менторами створили передумови для формування культури психологічної безпеки в межах інституції. Підкреслимо, офіційні звіти RCMP засвідчують, що понад 68% працівників скористалися застосунком у перший рік, а майже чверть – зверталися по консультацію⁵⁷.

Своєю чергою, алгоритмічні моделі відбору неминуче створюють залежність від непрозорих технічних рішень, що ставить перед державою вимогу встановлювати стандарти пояснюваності алгоритмів. Європейський підхід уже містить конкретні механізми: AI Act передбачає спеціальний режим для систем високого ризику, в тому числі включно з механізмами «ex-ante» оцінки, обов'язковими аудитами недискримінаційності, процедурою верифікації джерел навчальних даних та вимогою технічної й організаційної прозорості щодо логіки ухвалення рішень⁵⁸. У сфері захисту персональних і психометричних даних діє правовий режим GDPR; його ст. 9 і ст. 22 прямо обмежують автоматизоване прийняття рішень, що має істотні наслідки для суб'єкта даних, і вимагають надання права на людське втручання та перегляд алгоритмічних результатів⁵⁹. Відтак, застосування цифрових HR-інструментів у секторі безпеки потребує такого ж рівня юридичних гарантій, як і будь-які інші форми державної влади, що впливають на доступ до служби.

Разом з тим, психологічний вимір таких систем полягає не лише в діагностиці рис особистості чи стресостійкості, а у здатності установи створювати довготривалі умови для професійної життєздатності персоналу. У країнах НАТО та ЄС розвивається модель, у якій психологічний супровід

⁵⁵Military Leadership and International Security (MA). *Helmut Schmidt Universität*. URL:<https://bit.ly/4orkJfl> (date of access: 06.11.2025)

⁵⁶Mental Health & Policing Strategy 2022-2025. Responding to Mental Health. *National Police Chiefs' Council*. URL:<https://www.npcc.police.uk/SysSiteAssets/media/downloads/publications/publications-log/2022/npcc-mental-health-strategy.pdf> (date of access: 06.11.2025)

⁵⁷Royal Canadian Mounted Police Reform Implementation Council - third report / [issued by the] RCMP Reform Implementation Council. *Royal Canadian Mounted Police*. URL:<https://www.publications.gc.ca/site/eng/357633/publication.html> (date of access: 06.11.2025)

⁵⁸The EU Artificial Intelligence Act. URL: <https://artificialintelligenceact.eu/> (date of access: 06.11.2025)

⁵⁹ Там само.

інтегрується у всі етапи службового циклу: від добору до післяопераційного відновлення. Наприклад, у Великій Британії NPCC «Health, Safety and Wellbeing Strategy 2022-2025»⁶⁰ визначає психологічну стійкість як найважливіший критерій готовності до служби, а системи моніторингу морально-психологічного стану – як інструмент управління ризиками, що прирівнюються до операційних. У стратегії наголос робиться на міжвідомчій співпраці поліції з медичними, соціальними й психологічними службами, регулярній оцінці ризику вигорання, обов'язковій участі керівництва у програмах «stress leadership» та документуванні психосоціальних інтервенцій.

У контексті міжнародних стандартів кадрового менеджменту особливо показовим є кейс поліції Дубаю, який висвітлює інноваційний підхід до відбору та управління персоналом у правоохоронних органах. Так, система CCR3 «Performance Management», розроблена у партнерстві з британською компанією CCR3 Group, стала зразком розумного поєднання технологічних рішень із психологічною та поведінковою аналітикою у процесі рекрутингу. Принагідно зауважимо, що поліція Дубаю стала однією з перших у регіоні, яка застосувала принцип «predictive performance modelling» - прогнозування ефективності працівника ще до його прийняття на службу. Завдяки цьому було досягнуто підвищення результативності процесу добору на понад 500 %, що відповідно свідчить про надзвичайну точність системи в ідентифікації придатних кандидатів і ранньому виявленні невідповідностей. З наведеного вбачається, що кейс поліції Дубаю репрезентує практичну реалізацію сучасної філософії управління людськими ресурсами, в основі якої лежить гармонійне поєднання аналітичних технологій, когнітивних характеристик і ціннісних орієнтирів працівників правоохоронної системи⁶¹.

Разом з тим, слід звернути увагу на досвід Чехії, де Міністерство оборони у 2023 році запустило пілотний проєкт «AI-Recruitment Tool», заснований на алгоритмах ШІ. Система, про яку йде мова, аналізує професійні профілі кандидатів, мотиваційні листи та попередній досвід, формуючи рейтинг сумісності із вимогами вакансії. Однак, що принципово важливо – остаточне рішення залишається за людиною, що корелює із принципом «human-in-the-loop», проголошеному у «Ethics Guidelines for Trustworthy AI». Очевидно, автоматизація не витісняє людське судження, а лише підсилює ефективність процедур добору⁶².

Доречно наголосити, що додатковим вектором цифрової трансформації в Чехії стала реалізація «National Artificial Intelligence Strategy of the Czech Republic», у якій наголошено на важливості інтеграції ШІ у державному

⁶⁰ Health, Safety and Wellbeing Strategy 2022-2025. URL: <https://www.hial.co.uk/downloads/file/484/hial-health-safety-and-wellbeing-strategy-2022-2025> (date of access: 06.11.2025)

⁶¹Law Enforcement Case Study Dubai Police. *CCR3 Performance Management*. 2018. URL:<https://www.ukfinance.org.uk/system/files/2022-12/Law%20Enforcement%20Case%20Study%20Dubai%20Police.pdf> (date of access: 06.11.2025)

⁶²Ethics Guidelines for Trustworthy AI of 08.04.2019. *European Commission*. URL:<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai> (date of access: 06.11.2025)

управлінні, зокрема у процесах добору кадрів та підвищення кваліфікації державних службовців⁶³. Окреслена раніше стратегія узгоджується із сучасними європейськими підходами до «smart governance», які охоплюють не тільки технологічну модернізацію, але й етичне переосмислення взаємодії людини і держави. В даному аспекті показовим є запуск віртуального рекрутинг-центру «DoArmády.cz», де чат-асистентка «Adéla» супроводжує кандидата під час подання заявки, використовуючи гейміфіковані елементи (ігри «Cyber Force», «Specter»). Як видається, означене створює нову якість комунікації між громадянином і військовим відомством, підвищуючи привабливість служби для молоді⁶⁴.

У Великій Британії діє «National Police Wellbeing Service», який поєднує матеріали, тренінги та аналітичні ресурси для профілактики професійного вигорання. У межах «Mental Health & Policing Strategy 2022-2025», розробленої College of Policing та National Police Chiefs' Council, визначено п'ять стратегічних цілей, серед яких – стратегічний нагляд, управління даними, профілактика психічних розладів, бенчмаркінг найкращих практик і перенаправлення осіб з психічними проблемами поза межі кримінальної системи⁶⁵.

Принагідно зазначимо, що у вітчизняному правовому полі наразі відсутній документ, який би визначав національні стандарти кадрової політики у секторі безпеки та оборони з урахуванням міжнародних практик. Однак нормативно-правове підґрунтя для цього закладене у вищезгаданих Законах України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 р. №580-VIII⁶⁶, «Про Національну гвардію України» від 13.03.2014 р. №876-VII⁶⁷, «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» від 20.12.1991 р. №2011-XII⁶⁸, де містяться положення щодо професійного добору, морально-психологічного забезпечення та соціальних гарантій.

На нашу думку, перспективним напрямом розвитку кадрової політики у секторі безпеки є створення Національної стратегії психологічного здоров'я персоналу сектору оборони та правоохоронних органів, побудованої на принципах інтеграції, профілактики та інституційної довіри. Стратегія, про яку

⁶³National Artificial Intelligence Strategy of the Czech Republic. *Ministry of Industry and Trade of the Czech Republic*. URL:https://mpo.gov.cz/assets/cz/rozcestnik/pro-media/tiskove-zpravy/2019/6/NAIS_eng_korektura_06-19_web.pdf (date of access: 06.11.2025)

⁶⁴Do armády ČR už je možné vstoupit elektronicky. Ministerstvo obrany spustilo virtuální náborové středisko. URL:<https://bit.ly/43L8H82> (date of access: 06.11.2025)

⁶⁵Mental Health & Policing Strategy 2022-2025. Responding to Mental Health. *National Police Chiefs' Council*. URL:<https://www.npcc.police.uk/SysSiteAssets/media/downloads/publications/publications-log/2022/npcc-mental-health-strategy.pdf> (date of access: 06.11.2025)

⁶⁶ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 №580-VIII. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 06.11.2025)

⁶⁷ Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 №876-VII. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18> (дата звернення: 06.11.2025)

⁶⁸ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей: Закон України від 20.12.1991 №2011-XII. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 06.11.2025)

Йдеться, повинна містити положення про впровадження цифрових платформ моніторингу добробуту, інструменти аналітики великих даних, стандарти добору на основі талантів («talent-based recruitment»), а також механізми підготовки командирів у межах «trauma-informed» підходу. Український контекст, позначений війною та соціальною нестабільністю, вимагає переосмислення – від управління кадрами до управління людським потенціалом.

Узагальнюючи вищевикладене, слід підкреслити, що міжнародні стандарти кадрового забезпечення у сфері оборони та правоохоронної діяльності демонструють тенденцію до гуманізації, цифровізації та інтеграції етичних принципів у кадрові процеси. Канада, Німеччина, Велика Британія, Дубаї та Чехія є взірцями систем, де людиноцентричність поєднана з високими технологіями. Своєю чергою, для України важливо не просто запозичити ці моделі, а трансформувати їх відповідно до власного правового контексту, забезпечивши баланс між національними традиціями служби та вимогами демократичного суспільства.

З вищенаведеного вбачається, що кадрове забезпечення сектору безпеки та правоохоронних органів не обмежується виконанням законодавчих вимог. Нормативні межі, визначені, зокрема, Законом України «Про Національну поліцію» та Закон України «Про Національну гвардію України», створюють лише мінімальну базу для управління персоналом. Практична результативність залежить від поєднання морально-етичних стандартів, психологічної стійкості та професійних компетенцій у процедури відбору, оцінки та розвитку кадрів.

Своєю чергою, початковий етап формування кадрового потенціалу держави відбувається через курсантів навчальних закладів МВС та оборонних структур. Слід звернути увагу, що відбір зазначених кадрів не може зводитися до перевірки фізичної придатності та освітнього рівня. Як вбачається з основних результатів дослідження, результативною може бути система подвійних співбесід, додаткового психологічного тестування та оцінки морально-етичних характеристик.

Беручи до уваги міжнародний досвід, то він підтверджує важливість комплексної оцінки: професійні, психологічні та етичні критерії є взаємозалежними і визначають ефективність кадрової політики. Європейський кадровий офіс охоплює психологічну стійкість і самоконтроль нарівні з професійними знаннями, у країнах НАТО застосовуються алгоритмічні HR-системи та аналітичні платформи для моніторингу морально-психологічного стану персоналу.

Практичні приклади демонструють, що відбір персоналу має значно перевищувати базові вимоги законодавства. Зокрема, він охоплює: а) зменшення часу між поданням документів і прийняттям на службу; б) оцінку потенціалу кандидата з урахуванням «soft skills», стресостійкості та морально-етичних характеристик; в) використання цифрових та аналітичних інструментів для підвищення точності та прозорості відбору; г) розробку систем стимулів і мотивацій, які формують готовність до служби та соціальну відповідальність.

Для України наведене актуалізує необхідність впровадження критеріїв оцінки, що виходять за межі формального «мінімуму», та застосування цифрових технологій у відборі та оцінці персоналу. Особливу увагу слід приділяти системі психологічної підтримки курсантів і службовців, що передбачає раннє виявлення ознак вигорання, моніторинг морально-психологічного стану та регулярні тренінги з управління стресом.

Варто наголосити, що підвищений рівень правової культури та системи заохочень дає можливість кадровому персоналу поєднувати виконання службових обов'язків із захистом прав громадян, що визначає легітимність державної влади. Разом з тим, інтеграція цифрових платформ, психологічної підтримки та нормативно-правового регулювання забезпечує формування адаптивного, морально відповідального та професійно стійкого кадрового потенціалу.

На нашу думку, оптимальною моделлю є змішаний формат: психологічні служби, автономні у кадрових питаннях і водночас інтегровані в інституційну структуру через стандарти та визначені компетенції. Видається очевидним, що подібна організаційна форма фактично знижує ризик надмірного контролю з боку керівництва і забезпечує оперативність реагування. В перспективі це може стати основою окремого законодавчого акта, наприклад, «Про психологічну підтримку та професійну стійкість персоналу сектору безпеки», який би регламентував функції та відповідальність психологічних служб.

Загалом, можна констатувати, що кадрова політика сектору безпеки має опиратися на три взаємопов'язані напрями:

- 1) оновлення нормативно-правових основ відбору та підготовки персоналу;
- 2) адаптацію міжнародних стандартів компетентнісного підходу та кращих практик ЄС і НАТО;
- 3) використання цифрових і аналітичних систем для оцінки потенціалу, моніторингу морально-психологічного стану та прогнозування ризиків.

Список використаних джерел:

1. Valieiev R. H., Polyvaniuk V., Antonenko T., Rebkalov M., Sobakar A., Oliinyk V. The Effects of Gender, Tenure and Primary Workplace on Burnout of Ukrainian Police Officers. *Postmodern Openings*. 2019. Vol. 10. Iss. 4. P. 116-131. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/97>
2. Федоришин Г.М., Кицмен Н.З. Соціально-психологічні чинники професійного вигорання персоналу Державної служби України з надзвичайних ситуацій. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 2 (8). С. 178-185.
3. Towards a Sustainable System of Burnout Prevention in Ukraine's Penitentiary System. *Council of Europe Office in Ukraine*. 2025. URL: <https://www.coe.int/en/web/kyiv/-/towards-a-sustainable-system-of-burnout-prevention-in-ukraine-s-penitentiary-system> (date of access: 06.11.2025)
4. Building Integrity. *NATO*. 2025. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_68368.htm (date of access: 06.11.2025)
5. Human Rights of Armed Forces Personnel: Standards, Good Practices and Recommendations. *OSCE*. URL: <https://www.osce.org/odihr/480152> (date of access: 06.11.2025)

6. Handbook on Police Accountability, Oversight and Integrity. Criminal Justice Handbook Series. *United Nations Office on Drugs and Crime*. 2011. New York. 138 p. URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Handbook_on_police_Accountability_Oversight_and_Integrity.pdf (date of access: 06.11.2025)
7. Allied joint doctrine for the military contribution to humanitarian assistance. NATO Standard. Edition A. Version 1. *NATO Standardization Office*. 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/allied-joint-doctrine-for-the-military-contribution-to-humanitarian-assistance-ajp-326> (date of access: 06.11.2025)
8. Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06.02.2019 №88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#Text> (дата звернення: 06.11.2025)
9. Барабаш О.О. Ефективність заохочувальних норм права і правової культури у регулюванні правової політики України. *Правові новели*. 2024. № 22. С. 7-13. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.01>
10. Котуха О.С., Барабаш О.О. Аналіз заохочувальних норм права і правової культури як інструментів правового регулювання державної політики України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 3-8. DOI: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v1.2024.1>
11. Скуріхін С.М. Правова культура офіцерського складу Збройних Сил України: *автореф. дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.01. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2011. 21 с.
12. Барабаш О.О., Котуха О.С. Розвиток правової культури крізь призму заохочувальних норм у правовій політиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 771-773. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/184>
13. Барабаш О.О., Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Правова культура як елемент ефективності заохочувальних норм у процесі розвитку правової політики держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5 С. 544-546. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/137>
14. Цуркан-Сайфуліна Ю.В., Барабаш О.О. Оцінка ефективності правового регулювання через призму заохочувальних правових норм та правової культури. *Вчені записки Таверійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2024. Том 35 (74) № 1. С. 191-195. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.1/33>
15. Цуркан-Сайфуліна Ю.В., Барабаш О.О. Визначення правової політики держави в контексті заохочувальних норм права та правової культури особи. *Право і суспільство*. 2024. № 1. С. 262-267. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.39>
16. Стрельбицька Л.М., Стрельбицький М.П. Соціально-правовий захист особового складу сектору безпеки і оборони України в сучасних умовах. *Інформація і право*. 2022. №3 (42). С. 89-96. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.3\(42\).270244](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.3(42).270244)
17. Барабаш О.О. Цінності правової політики та правова культура: утвердження правової держави в контексті заохочувальних норм права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/157>
18. Книгиницький М.М. Особливості правової культури та правозастосування. *Держава та регіони*. 2022. №2 (66). Серія: Право. С. 216-220. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2022.2.35>
19. Mental Health & Policing Strategy 2022-2025. Responding to Mental Health. *National Police Chiefs' Council*. URL: <https://www.npcc.police.uk/SysSiteAssets/media/downloads/publications/publications-log/2022/npcc-mental-health-strategy.pdf> (date of access: 06.11.2025)

20. Burke R., Allisey A., Noblet A. The importance of human resource management in the public sector, future challenges and the relevance of the current collection. *Human Resource Management in The Public Sector*. 2013. P. 1-13. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857937322.00008>
21. Бондаренко Н., Скаленко П. Професіоналізм фахівців силових структур: теоретичний аналіз проблеми. *Psychological Prospects Journal*. 2022. Вип. 39. С. 10-24. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-bon>
22. Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Translation by William Rehg. *The MIT Press*, Cambridge, Massachusetts. 1996. Second printing. 631 p. URL: <https://teddykw2.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/07/jc3bcrngen-habermas-between-facts-and-norms.pdf> (date of access: 06.11.2025)
23. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 №580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 06.11.2025)
24. Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 №876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18> (дата звернення: 06.11.2025)
25. Клименко В. Проблеми військово-соціального управління: кадрова політика у Збройних Силах України. *Політичний менеджмент*. 2006. №6. С. 82-88.
26. Титаренко Л.М. Державна кадрова політика: соціально - психологічний та гуманітарний компоненти удосконалення підготовки управлінських кадрів: *автореф. дис. ... канд. політ. наук*: 23.00.02. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2005. 20 с.
27. Resilience, civil preparedness and Article 3. *NATO*. 2024. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132722.htm (date of access: 06.11.2025)
28. OSCE Human Dimension Commitments: Volume 1, Thematic Compilation (4th Edition). *Organization for Security and Co-operation in Europe*. 2023. URL: <https://www.osce.org/odihr/human-dimension-commitments-thematic> (date of access: 06.11.2025)
29. Beretta A., Ercoli G., Ferraro A., Guidotti R., Iommi A., Mastropietro A., Monreale A., Rotelli D., Ruggieri S. Requirements of eXplainable AI in Algorithmic Hiring. *CEUR Workshop Proceedings. AIMMES 2024 Workshop on AI bias: Measurements, Mitigation, Explanation Strategies* | co-located with EU Fairness Cluster Conference 2024, Amsterdam, Netherlands. P. 1-9.
30. Emily S. Transparency and Explainability in AI-Powered Hiring Tools: Building Trust in Automated Decisions. Vol. 8. URL: https://www.researchgate.net/publication/392096751_Bias_Mitigation_in_AI-Based_Candidate_Evaluation_Systems_Strategies_for_Fair_and_Equitable_Hiring (date of access: 06.11.2025)
31. Zuiderveen Borgesius F.J. Strengthening legal protection against discrimination by algorithms and artificial intelligence. *The International Journal of Human Rights*. 2020. Vol. 24(10). P. 1572-1593. DOI: <https://doi.org/10.1080/13642987.2020.1743976>
32. Chen Z. Ethics and discrimination in artificial intelligence-enabled recruitment practices. *Humanit. Soc. Sci. Commun*. 2023. Vol. 10. P. 567. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41599-023-02079-x>
33. The impact of the General Data Protection Regulation (GDPR) on artificial intelligence. *European Parliamentary Research Service*. 2020. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641530/EPRS_STU\(2020\)641530_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641530/EPRS_STU(2020)641530_EN.pdf) (date of access: 06.11.2025)
34. Comprehensive Mental Health Action Plan 2013-2030 of 21.09.2021. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240031029> (date of access: 06.11.2025)

35. Osman v. United Kingdom. App 87/1997/871/1083. Judgement 28.10.1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58257> (date of access: 06.11.2025)
36. Fernandez Martinez v. Spain. App 56030/07. Judgement 12.06.2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145068> (date of access: 06.11.2025)
37. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 №1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 06.11.2025)
38. Forward Mental Healthcare. AMedP-8.6. NATO Standard. *NATO Standardization Office*. 2019. Edition B. Version 1. URL: https://www.coemed.org/files/stanags/03_AMEDP/AMedP-8.6_EDB_V1_E_2564.pdf (date of access: 06.11.2025)
39. Public Employment and Management 2023: Towards a More Flexible Public Service. *OECD Publishing*. 2023. Paris. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/05/public-employment-and-management-2023_a8f17605/5b378e11-en.pdf (date of access: 06.11.2025)
40. Jauhainen L., Schiffing S. Comparing the resilience objectives of Finnish comprehensive security model and the NATO baseline requirements for resilience. *Journal of Military Studies*. 2025. DOI: <https://doi.org/10.2478/jms-2025-0003>.
41. Mental healthcare: the bigger the problem, the longer the waiting list. *Netherlands Court of Audit*. 2020. URL: <https://english.rekenkamer.nl/latest/news/2020/06/25/mental-healthcare-the-bigger-the-problem-the-longer-the-waiting-list> (date of access: 06.11.2025)
42. Burke R., Noblet A., Cooper C. Human resource management in the public sector. 2013. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857937322.00001>
43. Building Integrity in NATO. 2023. URL: <https://www.act.nato.int/article/building-integrity-in-nato/> (date of access: 06.11.2025)
44. The North Atlantic Treaty of 04.04.1949. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm (date of access: 06.11.2025)
45. Strengthened Resilience Commitment of 14.06.2021. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_185340.htm (date of access: 06.11.2025)
46. Commission Implementing Regulation (EU) 2015/1998 of 5 November 2015 laying down detailed measures for the implementation of the common basic standards on aviation security. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_impl/2015/1998/oj/eng (date of access: 06.11.2025)
47. EPSO's Competency Framework. URL: <https://eu-careers.europa.eu/en/documents/epsos-competency-framework/13068> (date of access: 06.11.2025)
48. Military Leadership and International Security (MA). *Helmut Schmidt Universität*. URL: <https://bit.ly/4orkJfl> (date of access: 06.11.2025)
49. Royal Canadian Mounted Police Reform Implementation Council - third report / [issued by the] RCMP Reform Implementation Council. *Royal Canadian Mounted Police*. URL: <https://www.publications.gc.ca/site/eng/357633/publication.html> (date of access: 06.11.2025)
50. The EU Artificial Intelligence Act. URL: <https://artificialintelligenceact.eu/> (date of access: 06.11.2025)
51. Health, Safety and Wellbeing Strategy 2022-2025. URL: <https://www.hial.co.uk/downloads/file/484/hial-health-safety-and-wellbeing-strategy-2022-2025> (date of access: 06.11.2025)
52. Law Enforcement Case Study Dubai Police. *CCR3 Performance Management*. 2018. URL: <https://www.ukfinance.org.uk/system/files/2022-12/Law%20Enforcement%20Case%20Study%20Dubai%20Police.pdf> (date of access: 06.11.2025)
53. Ethics Guidelines for Trustworthy AI of 08.04.2019. *European Commission*. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai> (date of access: 06.11.2025)

54. National Artificial Intelligence Strategy of the Czech Republic. *Ministry of Industry and Trade of the Czech Republic*. URL: https://mpo.gov.cz/assets/cz/rozcestnik/pro-media/tiskove-zpravy/2019/6/NAIS_eng_korektura_06-19_web.pdf (date of access: 06.11.2025)
55. Do armády ČR už je možné vstoupit elektronicky. Ministerstvo obrany spustilo virtuální náborové středisko. URL: <https://bit.ly/43L8H82> (date of access: 06.11.2025)
56. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей: Закон України від 20.12.1991 №2011-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 06.11.2025)

СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК СУСПІЛЬНОГО ЯВИЩА

1. Онтологічні та соціальні основи злочинної поведінки. Сучасна юридична наука трактує кримінальне правопорушення як суспільно небезпечне винне діяння (дію або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення¹. Таке суто позитивістське розуміння злочину на сьогоднішній день є недостатнім. Визначення кримінального діяння як суспільно небезпечного, і такого, яке передбаченого чинним законодавством, прив'язує його трактування до конкретної юридичної системи. Таким чином, дослідження змісту та сутності злочину суттєво звужується, і залишаються поза увагою соціологічні та філософські аспекти даного явища, зокрема інтерпретація вини, походження та причини злочинної поведінки, онтологічний зріз злочину, суспільний осуд чи схвалення певної моделі поведінки тощо.

Над дослідженням злочинів працюють дослідники уже не одне століття. Помітний слід у дослідженні даного феномену залишили праці соціологів Е. Дюркгейма та Е.Фромма. Серед сучасних науковців над зазначеною проблематикою чи окремими її аспектами працювали Р. Веприцький, О. Донченко, О. Кваша, О. Литвинов, С. Сливка, П. Сорокін, О. Джужа, В. Шинкарук, Б. Шандра та ін.

Незважаючи на те, що розуміння злочину нерозривно пов'язано із кримінальним законодавством, сутність даного явища потрібно шукати поза межами права. Реформістський підхід відкриває можливість розглядати цей феномен на ширшому – соціально-філософському рівні. Відтак доцільним видається застосування багатовимірного підходу до дослідження злочину та його соціальних детермінант, що дозволяє глибше осягнути його природу та суспільні чинники виникнення.

Онтологічна сутність злочину полягає у посяганні на визначені суспільні блага та інтереси, що забезпечують гармонійне функціонування соціуму. Соціологічний аспект дослідження злочину передбачає розгляд цього феномена як суспільно зумовленого діяння, спрямованого на обмеження чи пригнічення суб'єктом злочину прав, свобод або інтересів інших членів суспільства; як форми девіантної поведінки, що відхиляється від соціально схвалених норм; як результат впливу соціального середовища та міжособистісних взаємодій на поведінку індивіда; а також як своєрідний прояв протесту проти усталених суспільних відносин та цінностей. Еміль Дюркгейм у своїй праці “Норма і патологія” звернув увагу на позитивну сторону злочину: злочин посилює гостроту переживань людини, а це, відповідно, сприяє формуванню складнішої і досконалішої структури суспільної свідомості; злочин руйнує мораль. Проте вплив моралі не повинен бути надмірним, бо у випадку відсутності порушень та критики моралі вона набуде застиглого вигляду; у злочині індивід дістає

¹Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

можливість виразити себе незалежно від того, чи йдеться про людину, мрії якої випереджують час, чи про злочинця, який стоїть нижче рівня сучасного йому суспільства; злочини є попередниками реформ, оскільки вказують на наявність шляхів, які відкриті до змін, а інколи прямо готують ці зміни; у середовищі, де існують злочини, колективні почуття доволі гнучкі та готові набувати нових форм².

Соціальний феномен злочинності виражається у кримінальній активності окремих членів суспільства³. На рівень злочинності загалом впливає ряд факторів, які варіюються на різних етапах розвитку того чи іншого суспільства, а також залежать від економічних, соціальних, демографічних причин тощо.

Право є результатом, наслідком розвитку нематеріальної культури людства. Як зауважує О. Литвинов, з розвитком культури певні діяння, а також організаційно-структурні соціальні принципи з причин усвідомлення їхнього негативного значення для суспільного розвитку, виводяться за межі культури в сферу кримінальну (злочинну), а тому їхнє існування залишається вже в цій системі координат. Постійна наявність кримінальних принципів і дій, з культурологічної точки зору, є проявом і водночас втіленням кумулятивного характеру культурного розвитку людства, а тому їхня значущість залежить від реального впливу на наявний спосіб буття (культуру) тієї чи іншої спільноти та потужності тиску примітивних (біологічних по суті) та цивілізаційних (технократичних) чинників⁴. Таким чином, не тільки право є результатом розвитку культури та цивілізації, але і злочини та злочинність нерозривно пов'язані з еволюцією культурних цінностей. Культура виступає як надбання, конгломерат ціннісних орієнтацій та благ, сукупність матеріальних та нематеріальних здобутків людства. Саме наявність культури породжує систему оціночних ставлень до діянь осіб, оскільки за умови відсутності певних благ неможливо на них претендувати чи посягати. Розвиток цивілізації та культури неминує приводить до існування феномену злочинності, оскільки всі ці явища еволюціонують у синергетичній єдності. Культурний прогрес, розвиток метаправа формують ієрархію ціннісних орієнтацій, посягання на які буде розглядатися як соціально небажана чи навіть небезпечна модель поведінки. Відтак розвиток культури і права зумовлює потребу їх охорони і захисту, таким чином визначаючи ту небажану модель поведінки, яку називають протиправною або злочинною. Таким чином, культура, і право як її результат, формують розуміння злочинності, а також впливають на її розвиток та модифікації. В свою чергу, неминує існування злочинності сприяє розвитку права як на макрорівні, так і в межах окремої держави. Більше того, злочинність, як суспільно небажане явище, сприяє формуванню постійно оновлюваної системи цінностей, які

²Соціологіяправа: Навчпосіб. О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін.; За заг. ред. О. М. Джужи. К.: Юрінком Інтер, 2004. 288 с.

³Веприцький Р.С. Феноменологія злочинності як галузь кримінології. *Форум права*. 2013. №3. С.84-87. С.86.

⁴Литвинов О.М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення: монографія. Луганськ: Янтар. 2014. 800 с. С.188.

охороняє держава та суспільство загалом. Поступ суспільства та поява нових благ, на які спрямовані інтереси та потреби індивідів та їх груп, обумовлюють виникнення нових форм злочинності та видів злочинів зокрема. Тому можемо констатувати, що негативні моделі поведінки, до яких належить злочинність, стимулюють розвиток права. І навпаки, правове закріплення та охорона певних суспільних відносин породжують нові види злочинів. Тобто, еволюція феномену права тісно пов'язана із еволюцією злочинності, і обидва ці явища взаємостимулюють розвиток один другого, адже порушення норм є можливим тільки у випадку наявності останніх. А у випадку наявності норм так чи інакше виникатимуть ситуації їх порушення чи посягання на них.

У статті “Норма і патологія” Е. Дюркгейм акцентує на позитивній ролі злочинів⁵. Дослідник не виправдовував злочину як такого, проте обґрунтовував думку про позитивну стимуляцію розвитку суспільних відносин. Е.Дюркгейм звертався до діалектики добра і зла, позитивних та негативних проявів. О.Литвинов з приводу взаємодії культури та злочинних проявів зазначає, що якісний шар культури, якщо ми маємо розуміти її як гуманістично (у сенсі милосердно, толерантно, емпатично тощо) спрямованої парадигми розвитку людства, є надто чутливим і часто незахищеним перед кількісною перевагою інстинктів і традицій, що їх було вироблено поза її, культури, межами, а тому будь-які культурні досягнення постійно підлягають випробуванню конкретних проявів зазначеного тиску. Така взаємодія, “схоплена” (використовуючи відомий термін Г.Гегеля) людським розумом і відбита в понятті діалектики, демонструє в усіх сферах діяльності та організації життя спільнот бінарність якостей і процесів. Ігнорування такої діалектики буття завжди створює проблеми, які надто часто стають загрозливими для людини як роду, тобто для всього людства⁶.

У межах своїх соціологічно-правових досліджень Е.Дюркгейм вважав злочин вічним та нормальним для суспільства явищем. На відміну від нього, Е.Фромм розвинув теорію про можливість позбутися цього явища за допомогою радикальної зміни суспільних відносин⁷.

Попри те, що розвиток культури та права певною мірою супроводжується еволюцією злочинних тенденцій, варто наголосити на сталому, соціальному характері природи злочину. Водночас такі прояви жодним чином не можуть розглядатися як явища культурного порядку.

У філософсько-соціологічному вимірі дослідження злочину особливе значення має феномен вільної волі людини, який визначає здатність особи самостійно обирати власну лінію поведінки та несе моральну відповідальність за здійснений вибір. Життєдіяльність людини не мислима без вільної волі, оскільки

⁵Durkheim Emile. *Methodes Sociologique*. Paris. 1919. 216 p.

⁶Литвинов О.М. *Право як феномен культури: спроба філософського осмислення: монографія*. Луганськ: Янтар. 2014. 800 с. С.190.

⁷Erich Fromm. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1973. 521 pp. P.126-133.

ця властивість є онтологічною⁸. На думку С. Сливки, людина може піти на все заради своєї свободної волі. Розум та інтелект покликані її контролювати. Проте свобода людини не може бути безмежною. Вона повинна мати певні обмеження, якими виступають норми та цінності, що культивовані релігією, мораллю, правом. Розумна людина не потребує обмежень, які висуває держава чи суспільство. Проте доволі часто в сучасних умовах матеріального, духовного нігілізму та дисгармонії держава змушена застосовувати силу влади для застосування виправданого насильства свободної волі задля забезпечення правопорядку та стабільності у суспільстві⁹.

Свобода волі – це вісь, навколо якої обертається весь світ нашої культури, здатність суб'єкта визначати сутнісні підстави власного веління; своєрідна похідна від волі загалом, що уможлиблює морально-етичну значущість останньої. Філософська проблема свободи волі висуває питання не про те, як людині “дати волю” власній волі (що можна вважати лише однією з граничних її інтерпретацій), а про завбачувану в людині здатність бути вільною від примусовості власної волі і, отже, свободно й відповідально обирати власні мотиви і цінності і, зрештою, власне діюче “Я”¹⁰.

Ступінь свободи та вектор поведінки людини визначає відповідальність. У сучасній правовій науці панує думка про те, що підставою для несення відповідальності особою за її поведінку служить свобода волі. На думку О. Донченко, свобода є основною особистісно-соціальною передумовою кримінально-правової відповідальності, яка в такому разі може виступати інструментом впливу на свідомість та волю людини, і там самим визначати міру їхньої свободи у майбутньому¹¹.

Категорія “свобода” нерозривно пов'язана із наявністю в людини вільної волі. Саме свобода виступає тією філософською парадигмою, яка відображає одну з властивостей діяльності людини, а саме – співвідношення між об'єктивними законами природи і суспільства і опанування ними завдяки свідомій діяльності¹². Людський вчинок у відриві від свободи не має ніякого значення.

Онтологія свободи полягає у наявності можливого вибору. У юридичній науці панує підхід, який полягає у констатації свободи лише при можливості вибору. Немає вибору – немає свободи; немає свободи – немає відповідальності. Тобто в особи повинен бути ще хоча б один можливий варіант поведінки, окрім того, який вона обрала. Адже, у випадку, коли людина не може вчинити інакше, відсутня свобода, а відтак – відповідальність.

⁸Сливка С.С. Філософія права. Навч. посіб. К.: Атіка, 2012. 256 с. С.129.

⁹Сливка С.С. Філософія права. Навч. посіб. К.: Атіка, 2012. 256 с. С.30-35.

¹⁰Філософський енциклопедичний словник. Редкол.: В.І. Шинкарук (голова редкол. та ін.). Київ: Абрис. 2002. 742 с. С.571.

¹¹Донченко О.П. Свобода як категорія права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук. Одеса, 2010. 22 с. С.6.

¹²Кваша О.О. Свобода волі та інші філософські категорії в обґрунтуванні злочинної поведінки та відповідальності за неї. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2012. №2. С.3-11. С.8.

Особа може й повинна нести відповідальність перед суспільством та державою лише за умови свідомого вибору протиправної моделі поведінки, коли вона мала реальну можливість – з урахуванням вимог закону та прав і інтересів інших членів суспільства – самостійно обрати інший, правомірний варіант дій. Цей вибір поведінки може бути обумовленим як зовнішніми обставинами, так і внутрішніми спонуками. Підстава застосовувати кримінальну відповідальність до особи виникає тоді, коли людина здійснила свідомий вибір скоїти злочин, маючи можливість обрати інший, правомірний, шлях. Особа повинна усвідомлювати, що надана їй свобода містить також зобов'язання. Здійснюючи певний вибір, людина усвідомлює, що несе за цей вибір відповідальність.

Загалом злочин є психічним явищем, яке виражається специфічними для нього переживаннями, які, в свою чергу, притаманні лише індивіду¹³. З даного приводу П. Сорокін зауважив, що немає злочинних форм взаємодії та взаємовідношень лише там, де нема психіки. Де немає індивіда, який обдарований психічним життям, немає і не може бути ніяких злочинних актів¹⁴.

Окрім психологічної, суб'єктивної складової злочину, варто пам'ятати і про його об'єктивну сторону. Злочин завжди порушує, завдає шкоди певним суспільним благам чи інтересам, дестабілізує, деморалізує.

На усіх етапах розвитку цивілізації злочин був і залишається небажаним для суспільства явищем. Незважаючи на те, що визнання того чи іншого діяння злочинним нерозривно пов'язане із позитивним правом конкретної держави, дослідження сутності злочину виходить за рамки права.

Соціологічні дослідження злочину спрямовані на аналіз даного феномену як соціального явища, об'єктивно притаманного кожному без винятку суспільству. На вчинення злочину впливає весь спектр соціальних факторів, які змінюються в залежності від історичного етапу розвитку конкретного суспільства.

Разом із еволюцією та модернізацією права еволюціонує і злочинність. Проте існує і зворотній вплив: прояви злочинної поведінки стимулюють розвиток та вдосконалення правової системи.

Для філософсько-соціологічного дослідження злочину важливе значення відіграє категорія “свобідна воля” як онтологічна властивість особи. Свобода волі означає наявність в особі вільного вибору моделі своєї поведінки. Тому призначення відповідальності за злочин нерозривно пов'язано із свободою волі, із вирішенням питання про те, чи порушенням норм права було усвідомленим вибором людини.

2. Соціологічно-правові концепції злочинної поведінки: від позитивізму до теорії аномії. Підходи до розуміння злочинної поведінки як соціального феномена мають глибоке історико-теоретичне коріння, що формувалося в межах класичної соціології та філософії права. Класичні концепції Адольфа Кетле Чезаре Ламброзо, Еміля Дюркгейма та Роберта Мертона становлять

¹³Шандра Б.Б. Характеристика філософсько-правових властивостей злочинності у суспільних відносинах. *Митна справа*. 2012. №4. С. 269-273. С.270.

¹⁴Sorokin, Pitirim A. *Society, Culture, and Personality: Their Structure and Dynamics*. New York : Harper & Brothers, 1947. 592 p.P.273.

методологічний фундамент сучасних соціологічно-правових підходів до аналізу злочину, девіацій та соціального контролю.

А.Кетле започаткував ідею статистичної закономірності злочинності, вбачаючи у ній прояв соціальних чинників, що діють з певною сталістю. Ч.Ламброзо, у свою чергу, переніс увагу на біологічні передумови злочинності, сформувавши позитивістську традицію в криминології. Е.Дюркгейм здійснив перехід від біологічного до соціального пояснення злочину, визначивши його як «нормальний» і необхідний елемент соціального життя, а поняття аномії зробив центральним у розумінні соціальної дезорганізації. Р.Мертон розвинув ці ідеї, показавши, що злочинність може бути результатом структурних суперечностей між культурними цілями суспільства та соціальними можливостями їх досягнення.

Таким чином, від ранніх позитивістських уявлень до неофункціоналістичних концепцій відбувся поступовий перехід від детерміністичного до системно-соціологічного розуміння злочину. Ці підходи заклали основи сучасних міждисциплінарних досліджень злочинності, які інтегрують філософські, правові, соціологічні та психологічні виміри у вивченні девіантної поведінки.

Новий етап розвитку соціологічної думки на Заході у ХІХ ст. характеризувався становленням і розвитком емпіричної соціології, появою нових її напрямів та теорій, зокрема індустріальної соціології, що намагалась певним чином поєднати теоретичну й емпіричну соціології¹⁵.

Адольф Кетле – найвідоміший з еміпріків, франко-бельгійський статист і демограф, з ім'ям якого пов'язаний перехід соціальної статистики від процесів збирання та описування фактів до встановлення стійких відповідностей, кореляцій між показниками та статистичними закономірностями. У 1935 р. А. Кетле видав працю «Про людину і розвиток її здібностей, або Досвід соціальної фізики». Саме ця праця дала поштовх до розвитку емпіричної соціології, або ж, як її визначив сам А.Кетле, «соціальної фізики», як науки, яка є емпірично обґрунтованою. Науковець розробив концепцію середніх величин, статистичних закономірностей, поняття соціального закону, а також сформував методологічні принципи формулювання анкетних запитань. А. Кетле пропонував ставити лише такі запитання, які є необхідними, відповіді на які не викликають підозри, а також які будуть зрозумілі усім опитуваним.

А. Кетле розглядав злочинність як соціальне явище. На думку науковця, людина – продукт свого фізичного та соціального оточення, конкретного середовища, а також власної індивідуальності. Суспільство саме готує будь-який злочин, а особа злочинця виступає його інструментом. Будь-яке суспільне утворення неминуче стимулює певну чисельність злочинів певного типу, які ніби виростають зі системи організації суспільства як невідворотні наслідки. А. Кетле доводив, що злочинність формується у суспільстві за принципом вірогідності та визначається за допомогою кримінальної статистики. На засіданні бельгійської

¹⁵ДворецькаГ.В. Соціологія. Навч. посіб. К.: КНЕУ, 2001. URL: <https://buklib.net/books/21973/>

Королівської академії наук у Брюсселі 9 липня 1831 року науковець заявив, що майже так само, як наперед можна підрахувати народжуваність та смертність, можна передбачити кількість вбивств, шахрайств, отруєнь тощо. Схильність до злочину А. Кетле пов'язував зі статтю, професією, вихованням, кліматом, порою року, а також із різкою зміною способу життя особи від добробуту до убогості. Убога людина постійно піддається спокусам. За висновком А.Кетле, щоб злочин здійснився, необхідні три умови: воля вчинити злочин, що залежить від ступеня моральності людини, сприятливі умови для злочину і можливість використати ці умови ¹⁶.

Дані висновки були закономірними з огляду на розвиток в XVII ст. демографічної статистики. Проте аж до XIX ст. систематичні статистичні дані про злочинність були відсутні. Ще у 1788 році Ієремія Бентам припустив, що для злочинності повинні спостерігатися стійкі та систематичні закономірності. Наявність такої статистики, на його думку, може стати найдосконалішим методом забезпечення законодавця необхідними даними, які могли б підвищити ефективність законодавства.

Статистичні дослідження злочинності проводилися за статтю, національністю, віком, професією, освітою злочинців, економічними умовами, порами року. Відтак, основний висновок, отриманий у результаті досліджень, полягав у тому, що сума всіх злочинів за рік, а також сума злочинів по конкретних видах, приблизно однакова щороку.

В результаті досліджень було виявлено, що конгломерат злочинів формує явище, яке відрізняється від окремих його частин. Ідеться про злочинність як соціальний феномен, який існує лише у суспільстві та залежить від його конкретних умов.

Злочинність, як явище, існувала та існує завжди, і постійно проявляється, тому можна зробити висновок, що її породжують сили, які стабільно діють. Якщо визнавати злочинність як соціальну закономірність, то видається логічним визнавати і її обумовленість соціальними явищами, які сприяють, чи навпаки, перешкоджають її існуванню.

А. Кетле був переконаний, що саме у суспільстві міститься зародок усіх, хто повинен вчинити злочин, адже в ньому містяться умови, які сприяють їх розвитку. Тому суспільство готує злочин, а злочинець виступає лише знаряддям. Наслідком організації кожного соціального стану є наявність певної кількості та порядку злочинців. Хоча дане спостереження на перший погляд може видатися доволі невтішним, та навпаки, є дуже позитивним, якщо придивитися уважніше. Адже це вказує на можливість вдосконалення людей за допомогою зміни ціннісних установок, рівня освіченості, звичок, та й загалом усього, що впливає на побут.

Таким чином, А. Кетле вперше зробив акцент на важливості коригування соціальних умов, відобразив соціальну детермінованість злочинності, її відносну

¹⁶Михайлов О.Є. Кримінологія. Навчальний посібник. К.: Знання, 2012. 565 с. URL: http://lib-net.com/book/100_Kriminologiya.html

самостійність і незалежність від свідомості та волі особи, а також похідний від соціального середовища характер.

А. Кетле сформулював декілька закономірностей у динаміці злочинності. Перша – рівень злочинності у різних країнах, і навіть у різних регіонах у межах держави з року в рік є сталою величиною. Дана теорія отримала назву “залізного закону злочинності”, тобто злочинність як феномен не є випадковим явищем, а об’єктивною суспільною закономірністю.

Друга – А. Кетле, а також ряд інших дослідників злочинності, сформулювали ряд структурних та динамічних закономірностей стосовно злочинності. Зокрема, це стосувалося статевого розподілу, який виявився доволі сталим: щороку на 80% злочинців-чоловіків припадає 20% злочинців-жінок. Також було простежено зв’язок між віком та злочинністю. Схильність до злочину зростає достатньо швидко при досягненні певного віку, і до кінця життя поступово згасає. Варто зауважити, що соціально-демографічні закономірності залишилися актуальними і в наш час, хоча з певними корективами ¹⁷.

На нашу думку, ідеї А. Кетле обмежувало доволі механічне розуміння соціального детермінізму. Для життя суспільства він намагався застосувати закони, які аналогічні принципам механіки: дія викликає протидію, а рівновага є властивістю суспільства, яка може бути стійкою або ж не стійкою, тощо.

Італійський лікар Чезаре Ломброзо – основоположник антропологічного, або біологічного напряму пояснення причин злочинності. Ч. Ломброзо вбачав ці причини не у суспільстві, а у самій особі злочинця, його психічних та фізичних особливостях. Суспільство не відіграє ніякої ролі у формуванні злочинності або ж його роль другорядна. Нахили до злочинної поведінки закладені в людині від природи, і залежать від її анатомічних чи психічних особливостей. Антропологічна концепція злочинності Ч. Ломброзо зазнала критики ще за життя лікаря через перебільшення ролі біологічних факторів та нівелювання соціальних чинників. Вчений пропонував знищувати злочинців, або ж ізолювати їх. В останні роки життя погляди Ч. Ломброзо стали більш ліберальними, він заявляв, що наявність тих чи інших анатомічних особливостей свідчить про схильність особи до вчинення злочину, але особа може його і не вчиняти, якщо умови її життя є сприятливими. Тобто, вчений все ж взяв до уваги соціальну складову та вплив оточення на поведінку особи.

Незважаючи на критику та неприйняття світовим науковим співтовариством ідей Ч. Ломброзо, вони були доволі поширеними в Європі у 80-90-х роках XIX ст, і дотепер застосовуються в соціології, кримінології та психології.

Як уже зазначалось, внаслідок критики Ч. Ломброзо відійшов від суто біологічного тлумачення злочинності та від виокремлення лише біологічних її факторів, визнав що поряд із “природним” типом злочинця існують ще так звані “випадкові”, поведінку яких обумовлюють не лише особистісні, але й зовнішні

¹⁷Спеціальні та галузеві соціології. За ред. В.Є. Пилипенка. Київ. Каравела. 2004. 350 с. С.295.

фактори. Біологічна теорія злочинності вже в працях її засновника почала трансформуватися в біосоціальну теорію ¹⁸.

Біологічна та біосоціальна концепції в подальшому розвивалися, по-новому інтерпретувалися, і одержали назву неоломброзіанських. В цю групу відносять теорію ендокринного нахилу до злочину, теорію конституційного нахилу до злочину, теорію расового нахилу до злочину, теорію психологічного нахилу до злочину тощо. Усі вищезазначені теорії акцентують увагу на певних психологічних чи фізіологічних особливостях особи, які обумовлюють її схильність до злочинів.

Сучасні біокримінологи вважають, що наявність деяких біологічних факторів збільшує ймовірність втягнення індивідумів у протизаконні діяння, однак заперечують жорсткий детермінізм між цими явищами. Вони схильні розглядати біологічні фактори, соціальні умови й оточуюче середовище як причини, що спільно впливають на поведінку людини. Тому запропоновані цими вченими теорії точніше було б назвати біосоціальними ¹⁹.

Біокримінологи досліджують генетичні фактори поведінки людини. Зокрема, викликає зацікавлення питання можливості успадкування нахилів до злочину та агресії. Дослідження американських кримінологів підтверджують припущення, що на злочинну поведінку дитини значною мірою впливає злочинне минуле батьків. Так, у 24,5 % неповнолітніх, які вчинили злочин, злочинцями були батьки. І лише у 13,5% неповнолітніх злочинців не було ні біологічних, ні прийомних батьків із кримінальним минулим.

Дослідження 1500 пар близнюків у різних країнах засвідчили, що однойцеві близнюки у більшій мірі мають нахил до злочину, ніж різнояцеві. Наведені факти є серйозною підставою стверджувати про певний взаємозв'язок між спадковістю та злочинністю. Проте вважати, що злочинність обумовлена лише генетичними факторами, звісно ж, не можна ²⁰.

У межах біосоціального напрямку розвиваються біохімічні теорії пояснення причин злочинності. Відповідно до них, їжа, недостатність вітамінів, харчові алергени, гормональний дисбаланс впливають на поведінку людини, особливо на агресію.

Ряд досліджень підтверджують, що у дітей із розладами уваги, мінімальними дисфункціями роботи мозку та низькими пізнавальними здібностями вищий відсоток можливості подальшого розвитку девіантної поведінки.

У 70-х роках американські кримінологи М. Гінделан та Т. Гірші дійшли висновку, що рівень IQ сильніше впливає на залучення у злочинну чи

¹⁸Михайлов О.Є. Кримінологія. Навчальний посібник. К.: Знання, 2012. 565 с. URL: http://lib-net.com/book/100_Kriminologiya.html.

¹⁹Шостко О.Ю. Біологічні та психологічні теорії пояснення злочинної поведінки неповнолітніх у США. Теорія і практика правознавства. Вип 1 (7). 2015. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_1_26. С.1-2

²⁰Шостко О.Ю. Біологічні та психологічні теорії пояснення злочинної поведінки неповнолітніх у США. Теорія і практика правознавства. Вип 1 (7). 2015. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_1_26. С.3.

делінквентну поведінку, ніж приналежність до раси чи соціальної верстви ²¹. Хоча низький рівень IQ сам по собі не є причиною злочинної поведінки, проте, як наслідок, в особи низька успішність в школі, а відтак – і нижчі перспективи на ринку праці, що надалі може впливати на формування антисоціальної поведінки.

У першій половині ХХ ст. ряд дослідників, зокрема Р. Дакдейл, Г. Годдарт, С. Пульман, Л. Зелані та інші кримінологи розробили теорію розумової відсталості злочинців. На підставі результатів комплексного психологічного тестування засуджених вони відстоювали думку про більш низький рівень розумових здібностей злочинців, а отже – більшу схильність до антисоціальної поведінки. Проте подальші дослідження спростували дану теорію.

Більшість сучасних кримінологів є прихильниками багатофакторного підходу до визначення причин злочинності, відповідно до якого до скоєння злочину приводить сукупність та взаємозв'язок особистісних, психологічних, біологічних та соціальних факторів.

Над розробкою соціологічних концепцій причин злочинності активно працюють науковці уже протягом більш як двох століть, хоча окремі аспекти даної проблематики досліджувалися і раніше. Одну із таких концепцій – теорію соціальної дезорганізації – започаткував Еміль Дюркгейм. Соціолог зробив спробу відображення висхідного взаємовідношення від мікрогруп до більш значних соціальних інститутів – соціально-психологічних, соціально-культурних, соціально-економічних і політичних суперечностей ²².

Крізь призму психологічних аспектів соціалізації особи в динаміці суспільного розвитку Е. Дюркейм розглядає механізм відтворення злочинності. Стрімкий розвиток економіки, інформаційної сфери, урбанізаційних та міграційних процесів спричиняють ресурсну та часову обмеженість реалізації особою себе як повноправного суб'єкта усього спектра суспільних відносин. В умовах величезного масиву інформації, несправедливого розподілу суспільних благ, які є результатами праці, збільшення конкуренції у мегаполісах та зростання трудової міграції, збільшується обсяг умов, які сприяють психологічній та соціальній дезорганізації особистості, що сприяє збільшенню рівня агресії та стимулює розвиток стану аномії. Така корелююча динаміка розвитку соціального та внутрішньопсихологічного конфлікту є основою формування девіантної поведінки, а відтак – і поведінки злочинної як її підвиду. Динаміка суспільного розвитку є постійним явищем, як і еволюція злочинності як результату соціальної дезорганізації та аномії. Проте, з урахуванням історичних, політичних, економічних, соціальних та культурних умов життя певного суспільства, у кожному з них наявний певний нормальний стан злочинності, обмежений порогом насиченості.

²¹Hirschi T. Hindelang M. Intelligence and Delinquency: A Revisionist Review. American Sociological Review. 1977. Vol. 42. P. 471–486

²²Михайлов О.Є. Кримінологія. Навчальний посібник. К.: Знання, 2012. 565 с. URL: http://lib-net.com/book/100_Kriminologiya.html

У праці “Норма і патологія” Е. Дюркгейм зазначив, що злочинність – феномен не просто більшості суспільств, а усіх суспільств без винятку. При цьому, детермінація злочинної поведінки є суспільно-суб’єктивним явищем, у якому суб’єктом оцінки діяння виступає суспільство загалом. Прояви злочинної поведінки динамічні, і залежать від історичного періоду розвитку а також від конкретного суспільства. Певний тип поведінки, яка вважається злочинною в одному місці, не виступає таким в інших державах. Проте всюди є категорія людей, поведінка яких виступає підставою кримінальної відповідальності. Якби в міру того, як суспільство переходить від нижчих форм до вищих, рівень злочинності, тобто співвідношення між числом щорічно вчинених злочинів та кількістю населення, знижувався, можна було б вважати, що злочинність, залишаючись нормальним явищем, поступово втрачає цей характер. Проте багато фактів вказують швидше на наявність протилежних тенденцій. Е. Дюркгейм обґрунтовує думку про те, що злочинність є нормальним для суспільства явищем, яке, проте, може набувати ненормальних форм у випадку, якщо рівень злочинності занадто високий. Тоді вона має патологічний характер²³.

Соціолог не виправдовує злочинності, проте вважає, що вона є невід’ємною частиною здорового суспільства. Адже суспільство без злочинності абсолютно неможливе. На думку Е. Дюркгейма, злочин наносить ущерб дуже сильним колективним почуттями. Високий рівень суспільної свідомості не може бути досягнутий, якщо не посилиться гострота переживання більш слабких почуттів, нанесення шкоди яким раніше означало лише порушення звичаїв, адже слабкі почуття – це не що інше, як продовження більш сильних почуттів, їх більш приглушена форма. Науковець наводить цікавий приклад: так, хоча грабіж і просте виявлення поганого смаку ранили одне і те ж альтруїстичне почуття – почуття поваги до того, що належить іншому, проте це почуття страждає від виявлення поганого смаку менше, аніж від грабежу; окрім того, середньостатистична свідомість не володіє інтенсивністю, достатньою для того, аби гостро реагувати на вияви поганого смаку, до цього відносяться більш терпимо. Саме тому за виявлення поганого смаку людину лише осуджують, а за грабіж – карають²⁴.

В міру загострення колективних почуттів стосовно того чи іншого варіанту поведінки, яке суспільство осуджує, діяння може перейти зі сфери моральних порушень у сферу кримінальних. Моральна свідомість суспільства повинна настільки проникнути в індивідуальну, і володіти такою силою впливу, аби попередити будь-які діяння, які на неї посягають. Проте на практиці така однаковість повністю неможлива.

Е. Дюркгейм вважав нормою еволюцію права, моралі та колективних почуттів. Тому й злочинність йому видавалася необхідним явищем, оскільки вона тісно пов’язана із основними умовами будь-якого суспільного життя, і корисна тому, що ті умови, частиною яких вона є, й самі невіддільні від

²³DurkheimEmile. Methode Socioloque. Paris. 1919. 216 p.

²⁴DurkheimEmile. Methode Socioloque. Paris. 1919. 216 p.

нормальної еволюції права та моралі²⁵. Прогрес суспільства можливий лише за умови наявності в особи можливості до самовираження. Проте можливість самовираження індивідуальності ідеаліста немислима без вираження індивідуальності злочинця, одне немислиме без іншого. Позитивну роль злочинності Е. Дюркгейм вбачає в тому, що вона демонструє наявність шляхів, відкритих для необхідних змін, а інколи безпосередньо й готує ці зміни.

Працю “Норма і патологія” Е. Дюркгейм завершує тезисом, який настановлює на подальші роздуми: “Якщо злочинність зовсім не патологія, то цілком покарання не може бути лікуванням, й істину функцію покарання слід шукати в якомусь іншому напрямі”²⁶. Таким чином, і для сучасного суспільства залишається відкритим питання: чи дійсно онтологічними функціями покарання є загальноприйняті соціально-відновлювальна та запобіжна функції?

На нашу думку, таке трактування функцій покарання є доволі обмеженим позитивістською традицією, для подальшого аналізу функцій покарання слід вийти на більш ширший, філософсько-правовий рівень.

Взявши за основу концепцію Е. Дюркгейма, можна припустити, що функції покарання корелюють із “позитивними функціями” злочинності, а саме: стимулювання розвитку суспільної свідомості та колективних почуттів; сприяння розвитку суспільства та правової системи.

Якщо злочинність, за Е. Дюркгеймом, це норма, то і покарання є нормою, як негативний наслідок, який повинен понести злочинець. Що ж тоді можна вважати патологією? Соціолог вважав, що патологією є занадто високий рівень злочинності. Якщо говорити про покарання, патологією слід вважати неадекватність покарання, тобто безкарність або надто м'яке покарання за певний злочин, або ж навпаки – занадто жорстке покарання, яке може навіть перерости у репресії. Неадекватність покарання, як у сторону надмірного пом'якшення, так і в сторону надмірної жорсткості, рано чи пізно приведе до високого рівня суспільного невдоволення, вибуху суспільної агресії, навіть революції. Наслідками таких явищ стануть суспільні зміни, шлях до яких доволі нелегкий і жертвний. Тому неадекватність покарання можна вважати патологією.

Підсумовуючи аналіз теорії соціальної дезорганізації Е. Дюркгейма, зазначимо наступне. Злочин і покарання – це норма. Високий рівень злочинності та неадекватність покарання – це патологія. Патологія веде до стресової еволюції суспільства, тоді коли норма сприяє планомірній динаміці розвитку соціуму і правової системи. Патологією є злочин без покарання, або ж покарання за відсутності злочину. Саме баланс злочину та покарання є нормою, їх дисбаланс має паталогічний характер. Виходячи із позицій балансу-дисбалансу злочину і покарання, суспільні зміни як результат зазначених феноменів можуть бути або ж планомірними та плавними або ж стресовими та болочими.

Послідовником Е. Дюркгейма, який розвивав концепцію аномії та соціальної природи злочину, був Роберт Кінг Мертон. Теорії Е. Дюркгейма та Р.

²⁵DurkheimEmile. Methode Socioloque. Paris. 1919. 216 p.

²⁶DurkheimEmile. Methode Socioloque. Paris. 1919. 216 p.

Мертон взаємодоповнюють одна другу. Якщо перший акцентував увагу на перехідних періодах розвитку суспільства, то другий – на стадіях відносно стабільного функціонування. Обидва автори описують соціонормативний аспект регулювання поведінки, що тісно пов'язано і з мезанізмом відхильної поведінки.

Якщо Е. Дюркгейм розумів аномію як руйнування або послаблення нормативної системи суспільства, то за Р. Мертоном, аномія являє собою особливий структурний розлад культури, конфлікт, дисбаланс між культурними цінностями та санкціонованими інституційними засобами²⁷.

У праці “Соціальна структура і аномія” Р. Мертон зазначає, що у системі елементів соціальної та культурної структури особливо важливими є два елементи. Перший – це цілі, наміри та інтереси, які оприділені певною культурою. Саме вони утворюють сферу прагнень. Другий – оприділяє, регулює та контролює прийнятні способи досягнення цілей. Кожна соціальна група обов'язково співставляє свою шкалу бажаних цілей з моральним або інституційним регулюванням допустимих та необхідних способів їх досягнення. Ряд способів, які окремим особам видаються найбільш ефективними для досягнення бажаного, як от незаконні операції з акціями нафтових компаній, крадіжки, шахрайство, виключені із інституційної сфери дозволеної поведінки. Вибір засобів обмежений інституційними нормами [2, с.300]. На думку соціолога, поведінка, яка відхиляється від норми, може розглядатися як симптом неузгодженості між прагненнями, які оприділяє культура, та соціально організованими засобами їх задоволення. Певні аспекти соціальної структури можуть породити протиправну і антисоціальну поведінку саме внаслідок різниці між значенням цілей та нормами, які регулюють їх досягнення. Тому єдиним питанням, яке має значення, є питання про те, наскільки ефективні наявні засоби досягнення соціально апробованих цінностей. Спосіб, який найбільш практичний з технічної точки зору, незалежно від того, законний він чи ні, одержує перевагу перед інституційно приписаною поведінкою. В міру розвитку цього процесу інтеграція суспільства слабне і розвивається аномія.

Процес перебільшення значення цілей, що породжує справжню деморалізацію, тобто деінституалізацію засобів, найбільш притаманний для тих соціальних груп, у яких відсутній високий ступінь інтеграції цих двох фаз соціальної структури.

Р. Мертон виділяє п'ять типів адаптації особи до умов, які існують в суспільстві або групі:

1) Підкорення. Особа приймає як цілі, що оприділені культурою, так й інституціоналізовані засоби для їх досягнення. Адаптація такого типу найбільш поширена. У протилежному випадку підтримувати стабільність у суспільстві була б дуже складно.

2) Інновація (оновлення). Індивід приймає цілі, проте усуває інституційні засоби їх досягнення. Неадекватна адаптація особи до вимог суспільства може мати своїм результатом реакцію типу інновації, через яку конфлікт та

²⁷ Merton, R. K. . Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, 3(5). 1938. P. 672-682.

переживання, пов'язані з невдачею у досягненні цілі, усуваються шляхом відмови від інституційних засобів, проте збереженням прагнення до досягнення успіху.

3) Ритуалізм. Особа не сприймає цілей, які оприділила культура, проте приймає та підтримує інституціалізовані засоби їх досягнення. Ціль відкидається як така, яка знаходиться за межами досяжності, проте дотримання звичаїв продовжується.

4) Ретризм (втеча від життя). Відкидання цілей і засобів. Цей вид адаптації зустрічається найрідше. Такі люди знаходяться у суспільстві, проте не належать йому. До цієї категорії належать деякі види активності психопатів, психоневротиків, люди, які страждають хронічними психічними розладами, що виражається у тому, що особа відходить від реального світу у внутрішній світ хворобливих переживань. До цієї ж категорії Р. Мертон відносить паріїв (відкинутих, зацькованих), осіб, які відкололися від своєї соціальної групи, бродяг, хронічних алкоголіків та наркоманів. Це не означає, що у деяких випадках джерелом їх поведінкової адаптації не стала частково та сама соціальна структура, яку вони, по суті, відкинули. Конфлікт цілей та засобів такі особи вирішують шляхом відкидання як одного, так і другого. Втеча завершена, конфлікт усунений, індивід пристосувався до вимог суспільства.

5) Бунт. Особа відмовляється як від цілей, що оприділила культура, так і від засобів їх досягнення, і замінює їх новими. Особа не приймає панівні стандарти і намагається встановити "новий соціальний порядок"²⁸.

Увагу Р. Мертона приділяє незаконним адаптаціям, які пов'язані із використанням заборонених, проте часто ефективних засобів досягнення цілей. Тобто особа зробила акцент на досягнення цілі, проте без того, аби в рівній мірі засвоїти норми моралі, які б коригували вибір засобів для досягнення мети. Тому виникає питання: які фази нашої соціальної культури підштовхують особу до такого виду адаптації? По-перше, відсутність високого рівня інтеграції між цілями та засобами досягнення плюс структура певної соціальної групи, взяті разом, сприяють частому виявленню антисоціальної поведінки в такій групі. По-друге, використання законних засобів досягнення цілей обмежено недостатньою освітою та економічними ресурсами. Домінуючий вплив існуючих в соціальній групі стандартів успіху приводить до поступового витіснення законних, проте неефективних спроб його досягнення, та все більшого використання незаконних, проте більш дієвих засобів аморального та злочинного характеру. В такому випадку вимоги культури щодо особи несумісні між собою. З однієї сторони – пріоритет до накопичення багатства, з іншої – особі практично не надано можливостей законним шляхом реалізувати дану ціль. Результатом такої непослідовності може стати формування психопатичної особистості, і/або антисоціальна поведінка, і/або революційна діяльність.

На думку Р. Мертона, якщо ми хочемо зрозуміти соціальні причини антисоціальної поведінки, то поряд з особливом акцентом на фінансовому

²⁸ Merton, R. K. . Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, 3(5). 1938. P. 672-682.

успіху, слід враховувати й інші фази соціальної структури. Антисоціальна поведінка набуває значних масштабів тоді, коли система культурних цінностей надає перевагу, перш за все, певним символам успіху, які є загальними для всього суспільства, проте обмежує або повністю усуває доступ до санкціонованих способів одержання цих символів того ж самого населення.

Соціолог зазначає, що сучасне суспільство пропагує цілі, пов'язані із фінансовим успіхом. Для різних соціальних груп досягнення успіху різняться, передусім для осіб, що займаються фізичною та інтелектуальною працею. Гостро постає проблема вертикальної мобільності, а відтак – обсяг зусиль задля досягнення певних однакових результатів кардинально відрізняється для осіб, які піднімаються по соціальній драбині, і для тих, хто знаходиться на її вищих щаблях.

Загалом, можливості вертикальної мобільності для різних соціальних груп також різняться. Аби досягти значного успіху особам, які знаходяться на нижчих щаблях, окрім значних зусиль, необхідно проявити талант, наполегливість, гнучкість та винахідливість.

Способи вертикальної мобільності можуть бути як суспільно схваленими, так і незаконними. Законні способи тривалі в часі, інколи менш ефективні. Незаконні – більш швидкі.

Таким чином, Е.Дюркгейм та Р. Мертон сходились в тому, що причини злочинності слід шукати у суспільстві. Теорія Р. Мертона базувалася на обґрунтуванні причин злочинності з огляду на реалії економічного розвитку суспільства, та невідповідності цілей та законних засобів для їх задоволення.

Соціологічно-правовий підхід до аналізу злочинної поведінки дозволяє розглянути злочинність не лише як сукупність провипорук, а як складний соціальний процес, що відображає стан суспільних відносин, рівень інтеграції та моральної згуртованості спільноти. Від ідей Кетле та Ламброзо, які шукали об'єктивні детермінанти злочинності, до концепцій Дюркгейма та Мертона, що пояснювали її соціальними та нормативними чинниками, простежується еволюція від біологічного та статистичного детермінізму до розуміння злочину як соціального феномена, тісно пов'язаного з ціннісною структурою суспільства.

Ці концепції заклали основи сучасного бачення злочинності як індикатора соціальної рівноваги, моральної стабільності та ефективності правового регулювання.

Таким чином, філософсько-соціологічний аналіз злочинної поведінки є необхідною передумовою формування комплексного правового підходу, зорієнтованого на гармонізацію соціальних норм, права і людської свободи.

Список використаних джерел:

1. Веприцький Р.С. Феноменологія злочинності як галузь кримінології. *Форум права*. 2013. №3. С.84-87.
2. Дворецька Г.В. Соціологія. Навч. посіб. К.: КНЕУ, 2001. URL: <https://buklib.net/books/21973/>

3. Донченко О.П. Свобода як категорія права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук. Одеса, 2010. 22 с.
4. Кваша О.О. Свобода волі та інші філософські категорії в обґрунтуванні злочинної поведінки та відповідальності за неї. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2012. №2. С.3-11.
5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
6. Литвинов О.М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення: монографія. Луганськ: Янтар. 2014. 800 с.
7. Михайлов О.Є. Криминологія. Навчальний посібник. К.: Знання, 2012. 565 с. URL: http://lib-net.com/book/100_Kriminologiya.html
8. Сливка С.С. Філософія права. Навч. посіб. К.: Атіка, 2012. 256 с.
9. Соціологія права: Навч посіб. О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С М. Корецький та ін.; За заг. ред. О. М. Джужа. К.: Юрінком Інтер, 2004. 288 с.
10. Спеціальні та галузеві соціології. За ред. В.Є. Пилипенка. Київ. Каравела. 2004. 350 с
11. Філософський енциклопедичний словник. Редкол.: В.І. Шинкарук (голова редкол. та ін.). Київ: Абрис. 2002. 742 с.
12. Шандра Б.Б. Характеристика філософсько-правових властивостей злочинності у суспільних відносинах. Митна справа. 2012. №4. С. 269-273.
13. Шостко О.Ю. Біологічні та психологічні теорії пояснення злочинної поведінки неповнолітніх у США. Теорія і практика правознавства. Вип 1 (7). 2015. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_1_26.
14. Durkheim Emile. *Methodes Sociologique*. Paris. 1919. 216 p.
15. Erich Fromm. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1973. 521 pp.
16. Hirschi T. Hindelang M. Intelligence and Delinquency: A Revisionist Review. *American Sociological Review*. 1977. Vol. 42. P. 471–486.
17. Merton, R. K. . Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, 3(5). 1938. P. 672-682.
18. Sorokin, Pitirim A. *Society, Culture, and Personality: Their Structure and Dynamics*. New York : Harper & Brothers, 1947. 592 p.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА СВОБОД ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УКРАЇНІ

Інвалідність – це багатогранне явище, яке вимагає розглядати його з точки зору як структурних характеристик суспільства в цілому, функціонування його економічної та політичної системи, а також правил соціальної організації. Ці фактори формують становище осіб з інвалідністю в структурі суспільства, Суспільство постійно рухається вперед, підтримуючи глобалізаційні процеси та впроваджуючи євроінтеграційні новації, проте воно не може передбачити усі проблеми людей з особливими потребами, а проблеми осіб з інклюзією не є популярними для сучасності та сталого розвитку людини.

Завдяки своїм можливостям сучасні технології відіграють значну роль у залученні осіб з інвалідністю в суспільні процеси на рівних умовах. Новітні освітні тенденції в сучасному світі використовують потенціал сучасних технологій, створюють нові та вдосконалюють вже існуючі інструменти у вигляді освітнього програмного забезпечення, застосовують доступ до величезних ресурсів знань в мережі Інтернеті, а також можливості для співпраці між окремими особами та установами, просувають базові креативні ініціативи. Важливою функцією використання новітніх технологій в освіті є, серед іншого, усунення дистанційних бар'єрів, що створює можливість для розвитку контактів між людьми, кращого функціонування на міжособистісному, груповому та соціальному рівнях для тих, хто перебуває під загрозою соціальної ізоляції. Такий стан речей сприяє інтелектуальному, моральному, духовному та соціально-громадянському розвитку осіб з обмеженими можливостями.

Через різноманітне соціальне становище людей з інвалідністю, протягом багатьох років і в різних типах суспільств, існувало багато способів сприйняття інвалідності, які зазнали трансформацій разом із соціальними змінами. Фундаментальна зміна у сприйнятті людей з інвалідністю відбулася у другій половині ХХ століття, коли почала домінувати ідея побудови повноцінного становища для осіб з інвалідністю. Інвалідність більше не розглядається з точки зору індивідуальних дисфункцій та дефіцитів, а дискримінація щодо людей з інвалідністю та питання соціальної нерівності, що призводять до виключення людей з інвалідністю з соціального життя, все частіше піддаються критиці. Упередження та дискримінаційна практика, присутні в різних суспільствах, впливають на ігнорування потреб осіб з інвалідністю набагато суттєвіше, ніж самі фізичні, сенсорні чи психічні вади.

Інклюзивний характер сучасних технологій спостерігається у двох взаємодоповнюючих вимірах: технологічному та соціальному. На першому рівні технології сприймаються як такі, що вирівнюють можливості та усувають бар'єри, що виникають внаслідок сенсорних або психологічних дефіцитів людей з інвалідністю. На другому рівні, дозволяючи обходити обмеження, що існують у фізичному середовищі, вони відкривають можливості для людей з інвалідністю повноцінно брати участь у соціальному житті.

Розглядаючи інвалідність, варто наголосити, що сучасна наука розрізняє три основні типи інвалідності: фізичну, психічну та сенсорну (порушення слуху та зору). Між ними немає градації, і не можна визначити яка інвалідність є більш важливою, яка менш важливою, а яка неважливою, в ситуації, коли кожна інвалідність є окремим випадком. Загалом, люди схожі один на одного, але не однакові, включаючи осіб з інвалідністю.

Сьогоднішня оцінка інвалідності не є і не може бути такою ж, якою була приблизно дванадцять років тому. Те, що одні люди зараз вважають інвалідністю, інші вважають нормальним, хоча останніх набагато менше. Те, як люди з інвалідністю функціонують у суспільстві – люди з вищими потребами в реадaptaції – йде в ногу з часом, але чи йде він в ногу з часом? Бути іншим вже не дивно; це поступово стає нормальним, але не для всіх. Державна підтримка людей з інвалідністю та соціальне прийняття усувають багато бар'єрів, і найголовніше – психічний бар'єр, але це все ще не так поширено, як мало б бути.

За даними ВООЗ, понад 1 мільярд людей (15% населення світу) живуть з інвалідністю. 80% інвалідностей – набуті протягом життя, до 90% – невидимі. Інвалідність стосується кожного. Інклюзія людей з інвалідністю - це забезпечення рівного доступу до основних послуг, включно з охороною здоров'я, освітою, працевлаштуванням, гуманітарною допомогою. Інклюзія – це не лише ціль, але й право. Люди з інвалідністю мають законне право бути включеними у всі заходи, послуги й програми, які надаються для населення загалом ¹.

Інклюзивний підхід означає:

– особи з інвалідністю повинні функціонувати як рівноправні члени суспільного середовища;

– особи з інвалідністю повинні мати можливість доступу до усіх без винятку соціальних послуг (медицина, освіта, культура);

– держава має забезпечити «розумне пристосування», тобто внести зміни у суспільне середовище таки чином, щоб люди з інвалідністю мали можливість в повному обсязі реалізовувати свої права та обов'язки, визначені Конституцією України та законами України нарівні з іншими громадянами.

1. Нормативно-правові акти у сфері забезпечення прав осіб з інвалідністю. Інвалідність не обов'язково визначається фізичним виглядом та психікою людини з інвалідністю, а колом завдань, покладених на неї суспільством. Не існує бар'єрів, які відрізняють людей з інвалідністю від людей без інвалідності з точки зору соціальних вимог. Громадяни виконують різні завдання та функції стикаючись з численними викликами, виходячи з власних здібностей, професійної підготовки чи захоплень. Тому що все залежить від умов, створених для цих людей. Оскільки людина не може усі суспільні функції самостійно та залежить від інших, бути іншим через інвалідність стає чистою ілюзією. Інвалідність - це поняття з кількома обличчями та визначеннями.

¹ Гайд з інклюзії: мова, простір, робота. Enable me. URL:<https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/08/inclusion-guide-2025docx.pdf>

У медичному розумінні інвалідність – це довготривалий стан, що характеризується певними обмеженнями у належному функціонуванні людського організму. Ці обмеження спричинені зниженням ефективності фізичних, психологічних або розумових функцій. Це також порушення, тобто втрата або дефект психологічної, фізіологічної або анатомічної структури тіла. Ця втрата може бути повною, частковою, постійною або періодичною, вродженою або набутою, стабілізованою або прогресуючою.

Згідно зі ст. 1 Конвенції Міжнародної організації праці № 159, 1983 року «Про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів», «інвалід» означає особу, можливості якої щодо отримання та збереження відповідної роботи, а також просування по службі суттєво обмежені внаслідок належним чином оціненого порушення фізичних або психічних здібностей². Шкала оцінки інвалідності ВООЗ, це практичний, загальний інструмент оцінки, який може вимірювати здоров'я та інвалідність на рівні популяції або в клінічній практиці. Згідно з цим документом інвалід – це особа, яка не може самостійно, частково або повністю забезпечити нормальне індивідуальне та соціальне життя через вроджені або набуті фізичні чи психічні вади³.

Особам з інвалідністю в Україні гарантовано низку прав, спрямованих на забезпечення гідного життя та повноцінної участі у суспільному житті. Право на рівність, доступ до освіти, працевлаштування та реабілітації є основою системи підтримки людей з різними видами інвалідності.

Правовий статус осіб з інвалідністю регулюється чинним національним законодавством та міжнародними нормативно-правовими актами, а саме:

1). Конституція України⁴ – у ст. 24 проголошує рівність усіх громадян у реалізації конституційних прав та свобод та встановлює заборону дискримінації за низкою ознак, включаючи інвалідність, а також у ст. 46 гарантує право на соціальний захист у разі повної, часткової непрацездатності, право на пільги, пенсії, соціальні виплати та допомоги.

2). Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю» № 875-ХІІ від 21.03.1991⁵ – встановлює обов'язкову норму для підприємств, установ, організацій будь-якої форми власності, які використовують працю найманих працівників, долучати осіб з інвалідністю до прийняття рішень що стосуються захисту їх прав та інтересів, визначає суб'єктів встановлення інвалідності, визначає обов'язок держави у виявленні, усуненні перепон і

²Конвенція про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів N 159. Конвенцію ратифіковано Законом N 624-IV (624-15) від 06.03.2003) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_065#Text

³ World Health Organization Disability Assessment Schedule 2.0 (WHODAS 2.0). Шкала ВООЗ для оцінки інвалідності. Короткий довідник із користування. World Health Organization, 2010. Автори українського перекладу: Іпатов, А. В., Саніна, Н. А., Ханюкова, І. Я., & Гондуленко, Н. О. (2018). URL: <https://start.ua-test.com/pub/files/whodas-manual.pdf>

⁴ Конституція України. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

⁵Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні. Закон України № 875-ХІІ від 21.03.1991 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

бар'єрів, що перешкоджають забезпеченню прав і задоволенню потреб, у тому числі стосовно доступу до об'єктів громадського та цивільного призначення, благоустрою, транспортної інфраструктури, дорожнього сервісу тощо.

3). Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» № 2961-IV від 06.10.2005⁶ – характеризує ключові поняття «особа з інвалідністю», «дитина з інвалідністю», «інвалідність», «реабілітація осіб з інвалідністю», визначає види реабілітації, які пропонує держава для осіб з інвалідністю, регламентує правові, економічні, соціальні умови надання особам з інвалідністю, дітям з інвалідністю реабілітаційних послуг з урахуванням їх функціональних можливостей, потреби у медичних виробках, допоміжних засобах реабілітації тощо.

4). Закон України «Про соціальні послуги» № 966-IV від 19.06.2003⁷ визначає інвалідність як чинник, які зумовлює складні життєві обставини, внаслідок яких громадяни можуть отримати належні соціальні послуги.

5). Закон України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю № 2109-III від 16.11.2000⁸ встановлює право на державну соціальну допомогу, пенсію а також право на соціальну допомогу та пенсію у зв'язку із втратою годувальника.

6). Постанова Кабінету Міністрів України № 1652 від 29.11.2006, яка затверджує порядок забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення встановлює можливості для безоплатного забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації; формування, розміщення та фінансування державного замовлення на виготовлення, постачання і ремонт технічних та інших засобів реабілітації⁹.

7). Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року» № 285-р від 07.04.2021¹⁰, на підставі якого утворено постійно діючі робочі групи із залученням до їх складу представників громадських об'єднань, які опікуються питаннями осіб з інвалідністю, з метою опрацювання пропозицій щодо забезпечення, дотримання та реалізації прав і свобод осіб з інвалідністю, виявлення та усунення перешкод у задоволенні повсякденних потреб осіб зазначеної категорії відповідно до вимог Конвенції про права осіб з інвалідністю..

⁶Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні. Закон України № 2961-IV від 06.10.2005 URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

⁷Про соціальні послуги. Закон України № 966-IV від 19.06.2003 URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

⁸ Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю № 2109-III від 16.11.2000 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text>

⁹ Порядок забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення, затверджений Постановою КМУ № 1652 від 29.11.2006 URL:<https://www.kmu.gov.ua/npas/172546031>

¹⁰Про затвердження Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07 квітня 2021 р. № 285-р URL:<https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnogo-pla-a285r>

8). Наказ Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства фінансів України «Про затвердження Переліку медичних показань, що дають право на одержання державної соціальної допомоги на дітей-інвалідів віком до 16 років» № 454/471/516 від 08.11.2001¹¹ встановлює перелік захворювань та патологічних станів, містить характеристики клінічного перебігу захворювання та функціонального стану органів та систем, які є підставами для отримання інвалідності.

9). Конвенція Міжнародної організації праці, 1983 року «Про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів» № 159¹² встановлює обов'язок держав-членів МОП забезпечити особам з інвалідністю можливостей отримувати, зберігати відповідну роботу, просування по службі, що сприятиме соціальній інтеграції та адаптації таких осіб у суспільні процеси, нарівні з можливостями інших людей.

10). Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006¹³ визначає які особи належать до категорії осіб з інвалідністю, закріплює роз'яснення категорій: «розумне пристосування», «універсальний дизайн», встановлює принципи, які повинні застосовуватися до осіб з інвалідністю, а також обов'язки держав-учасниць щодо забезпечення й заохочення повної реалізації всіх прав людини й основоположних свобод всіма особами з інвалідністю без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності.

11). Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950¹⁴ встановлює рівні можливості для всіх осіб щодо рівного правового захисту від дискримінації (ст. 14 Конвенції) із поєднанням з іншими статтями Конвенції, наприклад ст. 8 (захист права на приватне та сімейне життя) включає забезпечення особам з інвалідністю права на автономію, суспільну адаптацію, доступ до необхідних послуг, житла тощо.

12). Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996¹⁵ встановлює норми, які гарантують особам з інвалідністю належну соціальну інтеграцію, можливість працевлаштування і кар'єрного зросту без дискримінації, надає гарантії належних та безпечних умов праці, самозайнятості, створення належної інфраструктури як на робочому місці, так в публічному просторі.

¹¹ Про затвердження Переліку медичних показань, що дають право на одержання державної соціальної допомоги на дітей-інвалідів віком до 16 років № 454/471/516 від 08.11.2001. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1073-01#Text>

¹² Конвенція про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів N 159. Конвенцію ратифіковано Законом N 624-IV (624-15) від 06.03.2003) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_065#Text

¹³ Конвенція про права осіб з інвалідністю. Дата підписання: 13.12.2006. Дата ратифікації: 16.12.2009. Дата набрання чинності для України: 06.03.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

¹⁴ Європейська конвенція з прав людини {Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97}. Дата підписання: 04.11.1950. Дата ратифікації Україною: 17.07.1997. Дата набрання чинності для України: 11.09.1997 URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

¹⁵Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996 {Хартію ратифіковано із заявами Законом № 137-V від 14.09.2006, ВВР, 2006, N 43, ст.418}URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text

13). Конвенція 1958 року про дискримінацію у сфері праці та занять у ст. 5 передбачає, що кожен член Організації може після консультації з представницькими організаціями роботодавців і працівників визначити недискримінаційними будь-які інші спеціальні заходи, що вживаються для врахування особливих потреб осіб, для яких спеціальний захист або турбота загалом визнаються необхідними з таких причин, як стать, вік, інвалідність, сімейні труднощі або соціальне чи культурне походження.

14). Резолюція ГА ООН, яка затвердила Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів¹⁶, зобов'язують держави вживати заходів для усунення бар'єрів що перешкоджають використанню матеріального оточення для осіб з інвалідністю, а також під час розробки стандартів і норм, які регулюють доступність для інвалідів, слід проводити консультації з організаціями, створеними особами з інвалідністю, залучати осіб з інвалідністю до участі в цій діяльності на місцях з самого початку етапу планування під час розробки проектів будівництва громадських об'єктів, що дозволить забезпечити максимальну ступінь доступності для інвалідів до матеріального оточення тощо.

15). Конвенція Ради Європи 1642 (2009) доступ до прав осіб з інвалідністю (з обмеженими фізичними або розумовими здібностями) і активна участь цих людей у суспільстві¹⁷ наголошує державам-членам РЄ на внесення змін в національне законодавство щодо забезпечення рівних можливостей і рівного доступу о суспільних ресурсів та інституцій особам з інвалідністю, наголошує на створенні Радою Європи Плану дій щодо інвалідності, який повинен слугувати довідковим документом для будь-якої нової політики та діяльності, пов'язаної з інвалідністю, що приймаються, та практичним політичним інструментом для Європи у просуванні Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права інвалідів.

16). План дій Ради Європи щодо інвалідності

Не зважаючи на низку нормативно-правових актів, які захищають права осіб з інвалідністю, такі особи становлять групу з дуже високим ризиком бідності. Незалежно від країни, більшість людей з інвалідністю залежать від нетрудового доходу. Незважаючи на спільні елементи, існують значні відмінності в становищі людей з інвалідністю в країнах Європейського Союзу. Мешканці західноєвропейських країн мають кращу освіту, більшу ймовірність працевлаштування, а їхній цифровий розрив менший. Ці відмінності зумовлені, перш за все, різним рівнем соціально-економічного розвитку між східними та західноєвропейськими країнами та, як зазначають автори, різними підходами до соціальної солідарності та пов'язаними з цим зобов'язаннями суспільства перед групами людей, особливо вразливими до соціальної ізоляції. Насправді це

¹⁶Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів. Витяг. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН №48/96 прийнята на 48 сесії Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року. URL:<https://ud.org.ua/zakonodavstvo/mizhnarodni-dokumenty-ta-standarti/171-4896>

¹⁷Access to rights for people with disabilities and their full and active participation in society. Resolution 1642 (2009) Parliamentary Assembly. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17697&lang=en>

питання орієнтації соціальної політики, яка більш-менш підтримує людей з інвалідністю, що відображається у частці витрат на підтримку інвалідів у національному доході.

У цьому контексті найвищі рівні допомоги можна спостерігати в скандинавських країнах та країнах Бенілюксу, тоді як на протилежному кінці спектра знаходяться такі країни, як Болгарія, Кіпр, Латвія, Мальта та Польща. Ситуація схожа щодо соціальних витрат. Вони зростають по всьому ЄС, виміряні як витратами на душу населення, так і у відсотках від національного доходу. Наприклад, у Польщі він зростає номінально, а його частка в сукупному національному доході зменшується. Витрати на допомогу по інвалідності становлять невелику частину соціальних витрат, але і такі витрати демонструють тенденцію до зниження і за часткою ВВП, що суперечить тенденції для ЄС в цілому ¹⁸.

Соціальна політика щодо людей з інвалідністю охоплює всі види діяльності, спрямовані на нівелювання соціальної нерівності та створення можливостей для людей з інвалідністю функціонувати в усіх сферах економічного та соціального життя, що сприяє їхній повноцінній інтеграції в суспільство. Такий підхід означає відхід від ізоляції та вжиття заходів, що підтримують людей з інвалідністю в багатьох сферах життя, включаючи професійну діяльність.

Згідно з статистичними даними Державної служби статистики в Україні станом на 1 січня 2022 р. налічувалося 2 725 826 людей з інвалідністю (в тому числі 162 214 дітей з інвалідністю у віці до 18 років) або 6,6% у структурі населення України. Питома вага чоловіків з інвалідністю складає 53%, а жінок - 47%. Загальна кількість осіб з інвалідністю працездатного віку станом на 01.01.2022 складає 2 563 612 осіб ¹⁹.

Статистичні дані, надані Міністерством у справах ветеранів свідчать про те, що станом на 2024 рік кількість осіб з інвалідністю внаслідок війни, зареєстрованих в Єдиному державному реєстрі ветеранів війни становить 113 716 осіб. З них найбільше зареєстровано у Київській області, найменше – у Херсонській – 437 осіб ²⁰.

Приблизно 10% населення світу належить до групи людей з інвалідністю, враховуючи медичні, функціональні та соціальні критерії. У Європі кількість людей з інвалідністю оцінюється приблизно в 45 мільйонів. Це велика група з неоднорідною структурою ²¹. Прогнозуючи масштаби та динаміку феномену

¹⁸Gach Grzegorz, Krzesiński Piotr, Sokolińska Karolina. Sytuacja osób z niepełnosprawnością na rynku pracy województwa lubelskiego – aktualne wyzwania. Raport z badań jakościowych. Lublin 2014. 78 S. URL: <https://wuplublin.praca.gov.pl/documents/165685/3317939/>

¹⁹Базова інформація про інвалідність URL: https://pwd.employers.org.ua/ua/book/2_1

²⁰Статистичні дані щодо кількості осіб з інвалідністю внаслідок війни. Доступ до правди. Відповідь на запит від Олега Скрипки. URL:https://dostup.org.ua/request/133001/response/414293/attach/4/01%20363.pdf?cookie_passthr_ough=1

²¹Fajfer-Kruczek Iłona. Wykluczenie społeczne osób z niepełnosprawnością w środowisku Lokalnym. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 224 s. URL:<https://files.core.ac.uk/download/pdf/197748767.pdf>

інвалідності, Професорка Ягелонського університету в Кракові С. Опозда-Шудер, наголошує, що в сучасній літературі широко обговорюються наслідки старіння суспільств, водночас мало пишуть про прогрес медицини та медичних методик, які, з одного боку, рятують життя новонароджених та жертв нещасних випадків, але з іншого – не завжди дозволяють цим людям повністю повернутися до своїх колишніх здібностей. Мало уваги також приділяється динаміці зростання кількості людей з психічними розладами ²².

2. Забезпечення прав осіб з інвалідністю у сфері працевлаштування.

Питання зайнятості завжди було складним для вирішення, оскільки особа з інклюзією є однією з найбільш незахищених категорій населення. Невисокий рівень зайнятості осіб з інвалідністю в Україні порівняно з європейськими країнами зумовлений наступними чинниками: соціально-економічним становищем; недосконалістю законодавства; незадовільною виконавчою дисципліною суб'єктів господарювання щодо працевлаштування зазначеної категорії; відсутністю єдиної державної управлінсько-організаційної структури, яка б відповідала за комплексне вирішення питань працевлаштування та зайнятості осіб з обмеженими можливостями тощо ²³.

Ринок праці для людей з інвалідністю – це сфера, яка створює певні труднощі, але водночас має величезний потенціал. Професійна інтеграція людей з інвалідністю є ключовим аспектом побудови інклюзивного суспільства, проте вона стикається з багатьма перешкодами. Наразі, хоча усвідомлення цієї проблеми зростає, ще багато чого потрібно зробити для забезпечення їхньої повноцінної участі на ринку праці.

Основними проблемами українського ринку праці є недостатнє використання трудових ресурсів, особливо серед груп, які найбільше ризикують бути соціально відокремленими (включаючи людей з інвалідністю), тривало безробітних та економічно неактивних. Поточна система професійної активізації людей з інвалідністю недостатньо враховує потреби цієї групи потенційних працівників або роботодавців, які прагнуть їх працевлаштувати. Це призводить, серед іншого, до низької професійної активності серед людей з інвалідністю.

Особи з інвалідністю мають право на працевлаштування, яке гарантується як національними, так і міжнародними правовими документами. Згідно з Законом України «Про основ соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», останні мають право працювати на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форми власності та господарювання, мають право самостійно займатися трудовою та підприємницькою діяльністю, яка не

²²Opozda-Suder Sylwia. Społeczne konsekwencje niepełnosprawności - między wykluczeniem a partycypacją URL: https://www.researchgate.net/publication/348326564_Spoleczne_konsekwencje_niepelnosprawnosci_-_miedzy_wyk

²³ Андріїв В.М., Пузирний В.Ф. Забезпечення зайнятості та працевлаштування інвалідів у контексті європейської інтеграції. *Вісник Запорізького національного університету*: Збірник наукових статей. Юридичні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. 206 с. С.221-225. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Fakhovivydannya/vznu/juridichni/VestUr2006v2.pdf#page=121>

заборонена законом. Для працевлаштування особи з інвалідністю, поряд із звичайними громадянами, мають право реєструватися у Центрах зайнятості та отримують послуги з пошуку роботи та працевлаштування. Роботодавці повинні забезпечити відповідну кількість робочих місць для таких осіб. Для підприємств, установ, організацій, у тому числі підприємств, організацій громадських об'єднань осіб з інвалідністю, фізичних осіб, які використовують найману працю, установлюється норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю у розмірі 4 % середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік, а якщо працює від 8 до 25 осіб, – у кількості одного робочого місця²⁴.

Ключовими принципами забезпечення права на працевлаштування для осіб з інвалідністю є:

- 1). Право на рівне ставлення: до осіб з інвалідністю потрібно ставитися так само як і до інших працівників, а всі форми дискримінації заборонені;
- 2). Адаптація робочого місця: роботодавці зобов'язані адаптувати умови праці до потреб працівників з інвалідністю, щоб вони могли повною мірою використовувати свій потенціал.
- 3). Фінансова підтримка роботодавців: існують різні програми та гранти для підтримки роботодавців, які працевлаштовують людей з інвалідністю, заохочуючи їх до їх найму.
- 4). Особи з інвалідністю, які шукають роботу, можуть отримати доступ до послуг різних установ. В Україні діють такі установи: районні бюро зайнятості (пропонують консультації з питань кар'єри та допомогу в пошуку відповідних можливостей працевлаштування); фонди та асоціації (пропонують програми підтримки та професійної реабілітації, що сприяють інтеграції на ринку праці); центри соціальної інтеграції (сприяють професійній активізації людей з інвалідністю через різні форми підтримки та навчання).

Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю щороку до 10 березня в автоматизованому режимі з використанням даних Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування та Централізованого банку даних з проблем інвалідності здійснює визначення підприємств, установ та організацій, у тому числі підприємств, організацій громадських об'єднань осіб з інвалідністю, фізичних осіб, які використовують найману працю, які не забезпечили виконання у попередньому році нормативу робочих місць, визначеного чинним законодавством, а саме це 4% та 1 робоче місце (якщо кількість працюючих від 8 до 25 осіб) та надсилає їм розрахунок сум адміністративно-господарських санкцій, що підлягають сплаті у зв'язку з невиконанням нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю за попередній рік, обчислених відповідно до ст. 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні».

Порушення термінів сплати адміністративно-господарських санкцій тягне за собою нарахування пені. Пеня обчислюється виходячи з 120 % річних

²⁴ Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні. Закон України № 875-ХІІ від 21.03.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

облікової ставки Національного банку України, що діяла на момент сплати, нарахованої на повну суму недоїмки за весь її строк.

Однак, з 2026 року нормативи із працевлаштування для роботодавців та осіб з інвалідністю кардинально зміняться відповідно до внесених у 2025 році змін до чинного законодавства. Так, вказані нормативи будуть виконуватися не в кінці року, а щоквартально: від 8 до 25 працівників за квартал – одне робоче місце для особи з інвалідністю; понад 25 працівників за квартал – 4% середньооблікової чисельності штатних працівників за квартал, для закладів охорони здоров'я, реабілітаційних центрів, організацій, що займаються навчанням чи доглядом за особами з інвалідністю – 2% ²⁵.

Робота центрів зайнятості у сфері працевлаштування осіб з інвалідністю полягає у:

1). У разі якщо для працевлаштування інваліда відповідно до рекомендацій МСЕК, його здібностей, нахилів, побажань можливе використання звичайного робочого місця, то порядок його працевлаштування передбачає виконання стандартних процедур та операцій.

2). У разі якщо відповідно до індивідуальної програми реабілітації для працевлаштування інваліда необхідно створення спеціального робочого місця, то центр зайнятості погоджує з роботодавцем можливість створення спеціального робочого місця за кошти Фонду соціального захисту інвалідів. Інвалідам, які не мають змоги працювати на підприємствах, в установах, організаціях, державна служба зайнятості сприяє у працевлаштуванні за умови виконання роботи вдома.

3). На підставі отриманого від Фонду соціального захисту інвалідів рішення, центр зайнятості готує проект тристороннього договору про працевлаштування інваліда та надання роботодавцеві дотації (затвердженою формою). Після його підписання сторонами відслідковує процес виконання: перерахування коштів на рахунок підприємства, створення спеціального робочого місця.

4). Після отримання від роботодавця інформації про введення в експлуатацію спеціального робочого місця – направляє інваліда на працевлаштування.

5). Інформує органи праці та соціального захисту населення про працевлаштування інваліда на звичайне або спеціальне робоче місце ²⁶.

Аналізуючи професійну активізацію людей з інвалідністю на ринку праці, слід визначити її основні акценти та джерела:

– основною метою завжди має бути працевлаштування людей з інвалідністю на відкритому ринку праці. Для людей з інвалідністю, чиї потреби не можуть бути задоволені таким чином, альтернативою мають бути невеликі захищені майстерні або додаткова зайнятість;

²⁵Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю. Закон України № 4219-IX від 15.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4219-20#Text>

²⁶Надьон О.В. Щодо проблем працевлаштування в Україні. Topical issues of law: theory and practice. №29. 2014. С. 183-189. URL:<http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/5265/>

– люди з інвалідністю мають право працювати на відкритому ринку праці відповідно до своєї кваліфікації, освіти та можливостей, а також користуватися послугами професійного консультування та працевлаштування, а коли цього вимагають їхня інвалідність та стан здоров'я, працювати в умовах, адаптованих до потреб, що виникають внаслідок їхньої інвалідності. Вони також мають право на соціальне забезпечення, яке враховує необхідність того, щоб суспільство нести збільшені витрати, що виникають внаслідок їхньої інвалідності, а також включення цих витрат до податкової системи.

Конвенція про права осіб з інвалідністю встановлює універсальне застосування принципів соціальної політики для людей з інвалідністю у сферах праці та професійної активізації. Ст. 27 «Праця та зайнятість», встановлює право людей з інвалідністю працювати нарівні з іншими. Це право включає право заробляти на життя працею, вільно обраною на ринку праці, яка виконується у відкритому, інклюзивному та сприятливому для людей з інвалідністю робочому середовищі ²⁷.

Каталог принципів для універсального застосування в соціальній політиці відповідно до Конвенції про права осіб з інвалідністю:

- заборона дискримінації за ознакою інвалідності;
- забезпечення безпечних та справедливих умов праці на засадах рівності з іншими громадянами;
- працевлаштування осіб з інвалідністю у публічному секторі;
- підтримка державою працевлаштування осіб з інвалідністю у приватному секторі, із застосуванням позитивних дій (заходи для усунення юридичної та фактичної нерівності для осіб та груп, які зазнали дискримінації) та заохочень;
- впровадження раціональних покращень у місцях працевлаштування осіб з інвалідністю;
- підтримка здобуття підвищення кваліфікації на відкритому ринку праці.

Серед інших видів реабілітації на ринку праці до осіб з інвалідністю застосовується професійна та трудова реабілітації.

1. Професійна реабілітація - система заходів, спрямованих на підготовку особи до професійної діяльності, відновлення чи здобуття професійної працездатності шляхом адаптації, реадaptaції, навчання, перенавчання чи перекваліфікації з можливим подальшим працевлаштуванням та необхідним соціальним супроводженням з урахуванням особистих уподобань та побажань особи;

2. Трудова реабілітація - система заходів, розроблених з урахуванням фізичних, розумових і психічних можливостей особи і спрямованих на оволодіння трудовими навичками забезпечення трудової діяльності та адаптацію у виробничих умовах, у тому числі шляхом створення спеціальних чи спеціально пристосованих робочих місць ²⁸.

²⁷Конвенція про права осіб з інвалідністю. Дата підписання: 13.12.2006. Дата ратифікації: 16.12.2009. Дата набрання чинності для України: 06.03.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

²⁸Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні. Закон України № 2961-IV від 06.10.2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

Для цього застосовується диференційний підхід, який оцінює здатність особи до праці, консультування з питань праці з метою визначення здатності до виконання певного виду праці, професійна підготовка з можливістю подальшого працевлаштування, підбір подальшого відповідно облаштованого до потреб осіб з інвалідністю місця праці, визначення технічних засобів для роботи чи полегшення виконання роботи, а в разі потреби – використання ортопедичних чи реабілітаційних засобів.

Рішення про працевлаштування особи з інвалідністю є обґрунтованим бізнес-рішенням, оскільки, працевлаштовуючи таку людину, роботодавець може розраховувати на різні переваги, як фінансові, так і, перш за все, нефінансові. Нефінансові вигоди – це дві категорії переваг, які неможливо виміряти кількісно в короткостроковій перспективі, але в довгостроковій перспективі роботодавці визнають їхній вплив на фінансове становище компанії.

Перша перевага пов'язана з тим, що наймаючи людину з інвалідністю, роботодавець має більше шансів найняти відповідального, працьовитого та відданого працівника, який розуміє цінність праці та в розвиток якого він може інвестувати, оскільки набуті навички окупляться для його компанії. Особи з інвалідністю представляють собою людський капітал, який варто використовувати. Досвід роботодавців та дослідження, проведені серед компаній та установ, свідчать про те, що люди з інвалідністю є старанними, працьовитими, відданими та лояльними працівниками. Позитивне сприйняття компанії (установи) клієнтами та навколишнім середовищем як роботодавця, що керується принципами корпоративної соціальної відповідальності. Суспільство очікує, що сучасні роботодавці та підприємці будуть активно залучені до вирішення соціальних проблем.

Впровадження принципів корпоративної соціальної відповідальності в управління компанією вже не просто примха, а необхідність. Зростання обізнаності споживачів означає, що їхній вибір також керується довірою до певної компанії та її іміджу. Дружня та відкрита кадрова політика роботодавця щодо людей з інвалідністю покращує імідж компанії, сприяє довірі клієнтів, збільшує продажі та зрештою призводить до покращення економічних показників.

Роботодавці, які вирішують наймати людей з інвалідністю, часто визнають численні сильні сторони цих працівників. Люди з інвалідністю часто володіють великою креативністю, здатністю мислити інноваційно, вирішувати проблеми та адаптуватися до змінних умов праці. Їхній унікальний життєвий досвід може сприяти створенню більш чуйного та сталого робочого середовища. Звичайно, є також економічний вимір. Для підтримки професійної діяльності осіб з інвалідністю створено систему податкових пільг, винятків та субсидій, що фінансуються з державних коштів.

Зокрема, за кошти Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю всім роботодавцям, у тому числі підприємствам громадських об'єднань осіб з інвалідністю надається:

– цільова позика (на поворотній основі із строком повернення до трьох років) на створення робочих місць, призначених для працевлаштування осіб з інвалідністю;

– дотація на створення спеціальних робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю, які зареєстровані у державній службі зайнятості як безробітні;

– фінансова допомога на безповоротній основі для створення спеціальних робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю.

Підприємствам громадських об'єднань осіб з інвалідністю надається фінансова допомога на безповоротній і поворотній основі на:

– технічне оснащення діючих робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю (придбання основних засобів (крім нерухомого майна) для оснащення діючого робочого місця для працевлаштування особи з інвалідністю з урахуванням безпеки та особливих потреб людини з інвалідністю);

– технічне переоснащення виробництва з метою створення додаткових робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю (комплекс заходів, що здійснюються без розширення виробничих площ, спрямованих на підвищення техніко-економічного рівня окремих виробництв, цехів і дільниць на основі впровадження передової технології, обладнання, механізації та автоматизації виробництва, модернізації та/або заміни застарілого і фізично зношеного обладнання для всебічної інтенсифікації виробництва, збільшення виробничих потужностей, поліпшення якості та асортименту продукції при забезпеченні зростання продуктивності праці, зниження матеріаломісткості і собівартості продукції, економії ресурсів);

– створення на робочому місці особи з інвалідністю належних санітарно-гігієнічних, виробничих і технічних умов згідно з індивідуальною програмою реабілітації особи з інвалідністю ²⁹.

Єдиний соціальний внесок для роботодавців, які забезпечать працевлаштування осіб з інвалідністю теж зменшиться, і становитиме 8,41 %, тоді як загальна законодавча ставка для ФОП становить 22 % від бази нарахування). Також протягом першого року підприємці можуть отримати компенсацію виплат за працевлаштування осіб з інвалідністю у повному обсязі ³⁰.

У повсякденному житті особи з інвалідністю часто зустрічаються з фактами дискримінації на робочому місці. Зіткнувшись із такими ситуаціями, важливо знати свої права та способи вжити ефективних заходів. Заходи, які можуть допомогти у боротьбі з дискримінацією:

1). Документування випадків дискримінації, збирання доказів. Доказами можуть бути: електронні листи, нотатки, аудіо- та відеозаписи, покази свідків.

2). Правова обізнаність – ознайомлення із законодавством, яке захищає права людей з інвалідністю.

3). Підтримка громади – звернення до неурядових організацій або груп підтримки, які допомагають людям, які зазнають дискримінації. Ці установи

²⁹Пільги роботодавцям при працевлаштуванні осіб з інвалідністю. Східне міжрегіональне управління Державної служби України з питань праці. 03 січня 2024. URL:<https://smu.dsp.gov.ua/pilhy-robotodavtsiam-pry-pratsevlashtuvanni-osib-z-invalidnistiu/>

³⁰Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України № 2464-VI від 08.07.2010 URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text>

часто пропонують юридичні консультації та допомогу у відносинах з роботодавцями ³¹.

4). Повідомлення роботодавця про факти дискримінації.

Якщо дискримінація не зникає, наступним кроком буде подання скарги до Державної служби з питань праці, яка здійснює державний контроль за дотриманням підприємствами, установами та організаціями, у тому числі підприємствами, організаціями громадських об'єднань осіб з інвалідністю, фізичними особами, які використовують найману працю, законодавства про зайнятість та працевлаштування осіб з інвалідністю у частині виконання нормативу робочих місць, призначених для працевлаштування осіб з інвалідністю ³². Вона наділена повноваженнями проводити перевірки та накладати штрафи на компанії, що не дотримуються вимог.

Вкрай важливо, щоб особи, які зазнають дискримінації, не почувалися самотніми у боротьбі за свої права. Взаємна підтримка, навчання та доступ до юридичної допомоги – це ефективні способи досягнення змін, які можуть принести користь не лише окремим особам, а й всьому робочому середовищу.

Психологічна та соціальна підтримка є ключовим аспектом життя осіб з інвалідністю. Вона не лише підтримує їхню реабілітацію, але й допомагає їм долати повсякденні труднощі. Організації та установи, що займаються особами з інвалідністю, пропонують низку послуг, які значно покращують якість їхнього життя.

Соціальна інтеграція інвалідів обумовлює забезпечення їхнього доступу

до всієї сукупності прав, у тому числі й трудових. У свою чергу, гарантія зайнятості для них стає складовою частиною всього процесу гармонізації трудових відносин. Отже, на сучасному етапі має бути змінено сам акцент в організації виконання заходів щодо вирішення проблем зайнятості інвалідів. Пріоритетним напрямом сприяння зайнятості та працевлаштування інвалідів має стати забезпечення професійної діяльності цієї категорії ³³.

Не зважаючи на численні позитивні аспекти використання Інтернету та сучасних технологій, слід врахувати, що технології мають не лише позитивні аспекти, а й можуть створювати новий простір для виключення. Технологічний прогрес пов'язаний з ринковою економікою та орієнтований на прибуток. Тому

³¹Громадська організація «Українська Асоціація фізичної терапії» м. Львів URL: <https://uapt.org.ua/uk/home/>

Громадська організація «Спілка шахтарів-інвалідів України» м. Червоноград, URL:<https://clarity-project.info/edr/25337798>

Українська федерація спорту інвалідів з ураженням опорно-рухового апарату м. Дніпро URL:<https://opendatabot.ua/c/22871830>

Всеукраїнська громадська організація людей з інвалідністю по зору «Генерація успішної дії» м. Київ URL: <http://gud.org.ua/>

³²Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці. Постанова Кабінету Міністрів України № 96 від 11.02.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-%D0%BF#Text>

³³ Костюк В.Л. Реформа соціального захисту осіб з інвалідністю: проблеми, виклики, перспективи. Напрями розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення, 2017. С. 376-379. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/03_11_2017/pdf/116.pdf

він розроблений та орієнтований на користувачів, які становлять більшість суспільства, водночас є важкодоступним або повністю недоступним для людей з фізичними чи сенсорними вадами, що призводить до їх виключення з багатьох сфер віртуального світу, перешкоджаючи їм використовувати всі ресурси Інтернету та інструменти, які він пропонує. «Технологічна революція, що відбувається сьогодні, тому має два обличчя. Перше пов'язане зі збільшенням життєвих шансів людей, які вільно використовують потенціал Інтернету для досягнення важливих цілей у різних вимірах свого життя ³⁴Іншим обличчям революції є «цифрова ізоляція тих, хто не має доступу до нових технологій, або, незважаючи на наявність доступу, не може чи не бажає їх використовувати. Як наслідок, вони мають обмежені можливості повноцінно брати участь у соціальному, професійному та культурному житті. Це означає, що відмінності у використанні комп'ютерів та Інтернету призводять до нерівних життєвих можливостей для людей. Таким чином, цифровий розрив фактично поглиблює соціальний розкол і стає новим, значним виміром соціальної ізоляції».

3. Доступ осіб з інвалідністю до інфраструктури та освіти. Архітектурні (фізичні) бар'єри є однією з найсуттєвіших перешкод для людей з інвалідністю. Пересування сходами, пандусами та коридорами обмежує щоденну мобільність і може призвести до виключення людей з інвалідністю з соціального життя. В останні роки технології зробили подолання архітектурних бар'єрів менш складним завданням для людей з інвалідністю.

Наявність фізичних бар'єрів для осіб з обмеженими можливостями створює дискримінаційні перешкоди у доступі таких осіб до інфраструктури населених пунктів, можливостей вільно пересуватися та розвиватися. Наприклад, відсутність пандуса та наявність бруківки унеможлиблює людині пересування на кріслі колісному. Це не просто питання зручності — це означає фактичне виключення з простору, де людина має право бути за визначенням. Однак, після прийняття Національної стратегії з створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, держава здійснює низку заходів для забезпечення доступності до інфраструктури особам з обмеженими можливостями. Так, більшість обласних ДМС, ЦНАПів, що надають адміністративні послуги, облаштовані, пандусами під зручним кутом нахилу та мають кнопки виклику ³⁵.

Забезпечення доступності осіб з інвалідністю до інфраструктури не є складною проблемою, оскільки технічні рішення та відповідні пристосування вже давно застосовуються в низці європейських держав. Архітектурний бар'єр – це фізична перешкода, яка обмежує можливості людей з інвалідністю користуватися місцями, будівлями, приміщеннями, дорогами чи тротуарами. Однак найбільш обтяжливі архітектурні бар'єри знаходяться в місці нашого проживання: у будівлях та їхньому безпосередньому оточенні. Найменш доступними спорудами для людей з обмеженими можливостями пересування є

³⁴Masłyk Tomasz, Migaczewska Ewa. Portret aktywnego, niepełnosprawnego użytkownika sieci internetowej. Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie. S. 25-39. URL: https://www.pfron.org.pl/fileadmin/files/0/545_05-Tomasz_Maslyk.pdf.

³⁵Напрямки безбар'єрності через подолання дискримінації. Державна міграційна служба України. URL: <https://dmsu.gov.ua/news/region/18848.html>

старі будівлі, такі як багатоповерхові будинки або багатоквартирні будинки з вузькими та крутими сходами без ліфтів. Сходи, навіть ті, що мають лише кілька сходинок, є найбільшою перешкодою, здатною перешкодити літній людині або користувачеві інвалідного візка самостійно вийти з дому чи квартири.

Усунення архітектурного бар'єру у вигляді сходів можливе практично будь-де та на будь-яких сходах: у багатоквартирних будинках, будинках на одну сім'ю, громадських місцях, у приміщенні та на вулиці, на вузьких, крутих, прямих та криволінійних сходах. Сучасне будівництво забезпечує зручності для людей з обмеженою мобільністю та адаптує будинки, особливо багатоквартирні, для зручного пересування на інвалідному візку. Однак, там, де такі зручності недоступні, можна використовувати дедалі популярніші ліфти – просто достатньо обрати відповідний, адаптований до потреб користувача(ів) та місця встановлення.

Подолання архітектурних бар'єрів для людей з інвалідністю є однією з проблем, з якими стикаються медичний персонал, а також сім'ї та опікуни людей з обмеженою мобільністю. Архітектурні бар'єри – це будь-які структурні або конструктивні елементи будівель, які перешкоджають або запобігають вільному пересуванню людей з обмеженою мобільністю. До них можуть належати сходи, гвинтові сходи, входи до висотних будівель, вузькі дверні отвори або відсутність пандуса для інвалідних візків, бруківка, високі бордюри, нерівне дорожнє покриття пішохідної зони тощо. Ці бар'єри заважають особам з інвалідністю вільно пересуватися будівлями або користуватися громадськими закладами, обмежуючи їхні здібності та незалежність. Тому важливо проектувати будівлі з урахуванням доступності для всіх, включаючи людей з інвалідністю.

Суспільні потреби адаптуються, законодавчі вимоги до будівництва включають нові опції та можливості і будівлі враховують потреби людей з інвалідністю з етапу проектування. Однак все ще існує багато старих будинків та громадських будівель, де люди з інвалідністю стикаються з архітектурними бар'єрами.

Особи з інвалідністю мають різні потреби щодо подолання архітектурних бар'єрів. Щоб відносно нормально функціонувати в навколишньому середовищі, людина з інвалідністю повинна мати можливість пересуватися. Це означає не лише пересування в межах помешкання, а й гігієна чи відпочинок. Для підтримки психічного здоров'я та соціальної взаємодії, особи з інвалідністю повинні мати можливість проводити час на свіжому повітрі або відвідувати громадські місця, такі як офіси, магазини, лікарні та культурні заклади. Щоб це стало можливим, ці приміщення повинні бути обладнані широкими входами, пандусами, під'їздами та ліфтами. На сьогоднішній день, вони не завжди доступні.

Головна мета держави – подолання архітектурних бар'єрів, забезпечення швидкого та ефективного доступу до суспільної інфраструктури та створення безбар'єрного середовища для осіб з інвалідністю. Основні елементи безбар'єрного середовища:

- Пандуси та ліфти для доступу до будівель.
- Спеціально обладнані туалетні кімнати.

- Тактильні доріжки та звукові сигнали для людей з порушеннями зору ³⁶.
- Пішохідні переходи зі звуковими сигналами.

Відповідно до Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року стратегічними цілями у створенні належної інфраструктури для забезпечення потреб осіб з інвалідністю, серед інших є:

- інтеграція стандартів доступності і інклюзивності, універсального дизайну, дослідження шляху користувача об'єкта фізичного оточення в освітні програми профільних закладів вищої освіти;
- забезпечення розроблення місцевих програм розвитку, які передбачають зміну просторів згідно з вимогами до безбар'єрності (реконструкція, капітальний, поточний ремонт, розумне пристосування);
- розроблення та затвердження механізму підтримки запровадження зміни просторів відповідно до стандартів доступності для власників та управителів об'єктів, що включають фінансові та нефінансові інструменти, тощо ³⁷

Подолання архітектурних бар'єрів для людей з інвалідністю не є проблемою, якщо є пристрої або технічні рішення, які забезпечують мобільність людям з обмеженими можливостями пересування. Ці пристрої можуть бути встановлені в будівлях на постійній основі, такі як ліфти та пандуси, але для полегшення пересування також можна використовувати мобільні та портативні інструменти. Подолання архітектурних бар'єрів для людей з інвалідністю полегшується завдяки впровадженню відповідних технологічних та інженерних рішень. Багато сучасних технологій та пристроїв, таких як платформи для інвалідних візків та сходові підйомники, дозволяють людям з інвалідністю вільно пересуватися всередині та зовні будівель.

Постановою КМУ № 668 від 30.06.2021 встановлюється механізм влаштування засобів безперешкодного доступу осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення до будинків, будівель, споруд будь-якого призначення, їх комплексів та частин, об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури (далі – об'єкти) або їх розумного пристосування ³⁸.

Технічні та будівельні норми визначають детальні вимоги щодо забезпечення доступності будівель для людей з інвалідністю. Забороняється будівництво нових будівель без забезпечення доступності, у проектній

³⁶ Право на безбар'єрне середовище для людей з обмеженими можливостями. Київське міжрегіональне управління Міністерства юстиції України. 05-08-2024 URL: <https://centraljust.gov.ua/news/info/pravo-na-bezbarerne-seredovische-dlya-lyudey-z-obmejenimi-mojlivostyami>

³⁷ Національна стратегія з створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 366 від 14.04.2021 (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України № 294-р від 25.03.2025) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>

³⁸ Порядок влаштування засобів безперешкодного доступу осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення до будинків, будівель, споруд будь-якого призначення, їх комплексів та частин, об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури або їх розумного пристосування. Постанова Кабінету Міністрів України № 668 від 30.06.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668-2021-%D0%BF#Text>

документації та звітах експертизи обов'язково має бути чек-лист перевірки доступності будівель для людей з інвалідністю. Цей документ має заповнюватися архітекторами, проектувальниками та експертними організаціями. Таке інноваційне рішення запроваджено в Єдину державну електронну систему у сфері будівництва та контроль за створенням інклюзивного середовища на всіх етапах будівництва³⁹. Однак, немає жодних норм, що зобов'язують адаптувати існуючі будівлі до потреб людей з інвалідністю.

Питання реформування освітнього середовища до інклюзивних потреб теж набирає обертів. Соціальна модель, включаючи інклюзивну освіту та повну участь людей з інвалідністю в суспільному житті, – це концепції, що складають основу сучасної держави, яка однаково піклується про всіх своїх громадян. Іншими словами, держава, яка передбачає високий ступінь соціального різноманіття та організовує своє життя таким чином, щоб передбачати потреби меншин, з яких найбільшу, зазвичай близько 10%, складають особи з інвалідністю.

Впровадження інклюзивного навчання у дошкільних навчальних закладах та школах є важливим кроком до створення інтеграційного суспільства в системі європейських цінностей. Інклюзивне навчання у «Новій українській школі» набуло офіційного статусу в системі загальної середньої освіти з 2010 року, в системі дошкільної освіти – з 2015 року. Так, було прийнято низку нормативно-правових актів, які встановлюють правові норми у цій сфері, а саме:

– Постанова КМУ № 530 від 10.04.2019 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти» – встановлює порядок адаптації дитини з особливими потребами чи інвалідністю до освітнього середовища, створення команди психолого-педагогічного супроводу, розроблення індивідуальної програми розвитку для кожної дитини, надання психолого-педагогічних послуг та корекційно-розвиткових послуг (допомоги) дітям з особливими освітніми потребами здійснюється відповідно до індивідуальної програми розвитку з урахуванням рекомендацій інклюзивно-ресурсного центру⁴⁰.

– Постанова КМУ № 530 від 10.04.2019 «Про затвердження Положення про спеціальну школу та Положення про навчально-реабілітаційний центр» визначає організаційні засади діяльності спеціальних шкіл та основні завдання спеціальних шкіл, серед яких є: забезпечення здобуття учнями (вихованцями) загальної середньої освіти на одному чи кількох її рівнях та/або дошкільної (за наявності дошкільного підрозділу) освіти з урахуванням їх індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів відповідно до державних стандартів; викладання навчальних предметів (інтегрованих курсів) з

³⁹Будівельні проекти перевірятимуться на дотримання вимог доступності в цифровій системі ЄДЕССБ. URL:<https://mindev.gov.ua/news/budivelni-proiekty-pereviriatymutsia-na-dotrymannia-vymoh-dostupnosti-v-tsyfrovii-systemi-iedessb>

⁴⁰Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти. Постанова Кабінету міністрів України № 530 від 10.04.2019 URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2019-%D0%BF#n8>

урахуванням можливостей та потреб учнів способами, що є найбільш прийнятними для учнів спеціальної школи; сприяння всебічному розвитку учнів (вихованців) та інші ⁴¹.

– Постанова КМУ № 957 від 15.09.2021 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти», яка передбачає адаптацію та модифікацію змісту навчального предмета (інтегрованого курсу) до індивідуальних потреб учнів з особливими освітніми потребами; забезпечення доступності території закладів освіти, будівель, споруд та приміщень для учнів, забезпечення універсального дизайну закладів освіти, облаштування та обладнання ресурсної кімнати та медіатеки; забезпечення доступу учнів до Інтернету, а також за потреби до термінального та спеціального допоміжного обладнання тощо ⁴².

– Постанова КМУ № 88 від 14.02.2017 «Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами» встановлює надання субвенцій особам з особливими освітніми потребами, які здобувають освіту в інклюзивних групах (класах) у закладах дошкільної освіти (крім закладів дошкільної освіти (ясел-садків) компенсуючого типу, будинків дитини, закладів дошкільної освіти (дитячих будинків) інтернатного типу), закладах загальної середньої освіти (крім спеціальних шкіл, санаторних шкіл, навчально-реабілітаційних центрів) комунальної власності, закладах професійної (професійно-технічної) освіти державної та комунальної власності, а саме дітям сліпим та із зниженим зором, глухим та із зниженим слухом, з тяжкими порушеннями мовлення, із затримкою психічного розвитку, з порушеннями опорно-рухового апарату, з порушенням інтелектуального розвитку, із складними порушеннями розвитку (у тому числі з розладами аутичного спектру) ⁴³.

– Наказ Міністерства освіти і науки України № 1182 від 22.08.2024 «Про затвердження Порядку утворення та умов функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти» – забезпечує можливість навчання дітей з особливими освітніми потребами у спеціально створених умовах з урахуванням їх індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів, але в межах звичайних освітніх закладів. ⁴⁴ Це допоможе адаптації таких дітей до суспільного

⁴¹Про затвердження Положення про спеціальну школу та Положення про навчально-реабілітаційний центр. Постанова Кабінету Міністрів України № 221 від 06.03.2019. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2019-%D0%BF#Text>

⁴²Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України № 957 від 15.09.2021. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text>

⁴³ Порядок та умови надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами. Постанова Кабінету Міністрів України № 88 від 14.02.2017. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2017-%D0%BF#Text>

⁴⁴Про затвердження Порядку утворення та умов функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України № 1182 від 22.08.2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1408-24#Text>

середовища, налагодить комунікацію з іншими дітьми, зменшить негативне ставлення дітей одне до одного, допоможе подолати стереотипні уявлення про осіб з особливими потребами.

Побудова безбар'єрного середовища в освіті є надважливим питанням сучасного суспільства, оскільки будь-яка особа, незалежно від особливостей є повноцінним членом суспільства, і держава надає гарантії, а у випадку осіб з інвалідністю, зобов'язана вжити заходів для її повноцінного розвитку та адаптації. Тому на державному та місцевому рівнях ведеться облік як осіб з інвалідністю, так і дітей з інвалідністю та дітей з особливими потребами.

За оперативними статистичними даними станом на 01.01.2025:

- кількість інклюзивних груп закладів дошкільної освіти - 7658, в них вихованців з особливими освітніми потребами – 15297,
- кількість інклюзивних класів закладів загальної середньої освіти – 33397, в них учнів з особливими освітніми потребами – 47610,
- кількість спеціальних груп закладів дошкільної освіти - 3 027, в них вихованців з особливими освітніми потребами - 34 531,
- кількість спеціальних класів закладів загальної середньої освіти – 728, в них учнів з особливими освітніми потребами – 6179;
- в Україні створено 700 інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ);
- діють 674 ІРЦ, які надають послуги з проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку, корекційно-розвиткові послуги та здійснюють психолого-педагогічний супровід під час навчання дітей з особливими освітніми потребами в тому числі з числа внутрішньо переміщених осіб ⁴⁵.

На підставі статистичних даних департаменту освіти і науки Львівської ОДА та міської ради станом на липень 2017 рік кількість навчальних закладів з інклюзивною освітою на Львівщині становила 65 шкіл. З них у Львові спеціально обладнані – 34 школи. Ще 17 мають у своєму складі інклюзивні класи. На області виділили субвенцію з державного бюджету в сумі понад 44,5 млн грн. Цю субвенцію, зокрема, використовуватимуть для того, аби навчальні заклади могли укладати угоди про співпрацю з представниками реабілітаційних центрів, спеціалізованих організацій, які будуть проводити корективну роботу за окремою трудовою угодою ⁴⁶.

Історично склалося так, що учні з інвалідністю навчалися у закритих (спеціальних) школах, при цьому у звичайних школах їхня присутність була незначною. Пізніше була створена так звана інтегрована освіта – інтегровані класи у звичайних школах, які зосереджують учнів з інвалідністю, пропонуючи натомість меншу кількість учнів та вчителів зі спеціальною підготовкою. Це рішення є лише частково успішним. Успіх полягає у вилученні деяких дітей зі спеціальної освіти. Є й інші недоліки. По-перше, це залишається сегрегований підхід. По-друге, інтеграція відбувається в межах інтегрованих класів, тоді як

⁴⁵Статистичні дані. Міністерство освіти і науки України. URL:<https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani>

⁴⁶У Львові лише 34 навчальні заклади доступні для неповносправних. URL:<https://zbruc.eu/node/68311>

учні з інвалідністю продовжують погано сприйматися іншими учнями поза межами інтегрованих класів, тобто в суспільстві загалом.

Законодавча база та стратегічні напрями розвитку безбар'єрності в сучасному суспільстві не викликають сумнівів, однак проблема суспільної адаптації в освітнє середовище учнів з інвалідністю та їх дискримінація поки що присутня. З цієї причини бракує щоденного особистого контакту з дітьми з інвалідністю, що пояснює ставлення як представників влади, які приймають рішення, так і батьків та дітей, які задіяні в освітньому середовищі. Звідси випливає, що пріоритетними витратами є ремонт шкіл, будівництво спортивних залів чи басейнів, а не витрати на задоволення особливих освітніх потреб. Легше ігнорувати стереотипно вразливих, ніж приймати складні рішення щодо раціоналізації витрат, включаючи персонал (потенційний конфлікт з вчителями), або оптимізації шкільної мережі (потенційний конфлікт з батьками). Доки заходи для людей з інвалідністю будуть спеціальними, а не частиною універсальних програм, асоціалізація людей з інвалідністю зберігатиметься – на фізичному, когнітивному та соціальному рівнях. Досі суспільство поділяє себе на категорії «Ми та люди з інвалідністю», що відображає ставлення до людей з інвалідністю як до інших. Тому державно-владні рішення мають бути спрямовані на зміну сприйняття людей з інвалідністю. По-третє, батьки здорових учнів часто не хочуть відправляти їх до інтегрованих класів, вбачаючи в цьому стигматизацію та освіту нижчого рівня. І таке батьківське ставлення (небажання брати участь у сегрегованій освіті) дійсно має призвести до нижчих освітніх результатів.

Тим часом, присутність учнів з інвалідністю в масовій освіті спричиняє численні проблеми. По-перше, необхідно подолати занепокоєння вчителів та батьків. І ті, й інші мали незначні або взагалі не мали особистих контактів з особами з інвалідністю. Вчителям бракує підготовки у роботі з учнями з особливими потребами. По-друге, не розроблено жодних інструментів, які могли б ефективно підтримувати педагогічний колектив у роботі з такими учнями. По-третє, це рішення є дорожчим, оскільки асистент вчителя на кожних п'ятьох учнів (як в інтегрованому класі) набагато дешевший (на одного учня з інвалідністю), ніж на одного учня (як у масовій класі).

Для ефективної реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю та подолання вищевказаних проблем потрібно запровадити європейський підхід до фінансування на кшталт: «гроші йдуть за учнем». Цей підхід передбачає виділення додаткових коштів для загальноосвітніх шкіл для створення доступного освітнього середовища та навчання а також спеціальну підготовку педагогічного персоналу до роботи з учнями з особливими потребами. Крім того, необхідним є створення соціального клімату серед учнів шкіл з метою їх ознайомлення та адаптації до учнів з особливими потребами, подолання ментальних бар'єрів та виховання толерантності. Також слід розширити інструменти підтримки учнів без довідки про інвалідність. Наразі такі учні можуть отримувати психолого-педагогічну допомогу (довідка чи ініціатива батьків не потрібні), але вони не можуть розраховувати на розробку індивідуальної освітньо-терапевтичної програми. Щодо якості освіти – то її теж слід оцінювати на основі відносних показників, таких як освітня додана цінність (збільшення знань та навичок). Тоді

може виявитися, що вчителі, які працюють з учнями з інвалідністю, досягають результатів, які не гірші чи кращі, ніж у вчителів, які працюють з найбільш обдарованими учнями, які, природно, досягають найкращих результатів на випускних іспитах (абсолютні показники).

Подальше зміцнення громадянського суспільства, місцеві ініціативи, батьківська організація та підтримка неурядових організацій – це ще один додатковий спосіб впровадження змін. Соціальний моніторинг ефективно доповнює формальний нагляд з боку уповноважених органів. Залучення неурядових організацій та інших суб'єктів до розробки судової практики у випадках дискримінації учнів з інвалідністю теж буде ефективним засобом для зменшення рівня дискримінації та суспільної адаптації дітей з інвалідністю до освіти та подальшої інтегрованості у суспільство. Просування передового досвіду в освіті може бути привабливим інструментом, також для використання в інформаційних кампаніях.

4. Соціальна реабілітація та адаптація осіб з інвалідністю.

Реабілітацію загалом розуміють як процес відновлення максимальної фізичної форми особи з інвалідністю в межах, встановлених хворобою чи інвалідністю, та формування її середовища таким чином, щоб забезпечити найкраще професійне, економічне та соціальне функціонування.

Метою реабілітації є незалежність, покращення якості життя людей з інвалідністю та досягнення їхньої максимально повної соціальної інтеграції. Зазвичай розрізняють медичну (терапевтичну), психологічну, соціальну та професійну реабілітацію. Цей поділ не є повністю окремим. Психологічна реабілітація є важливим елементом терапевтичної реабілітації, оскільки повернення до фізичної форми неможливе без правильного ставлення, яке часто вимагає спеціалізованої психологічної допомоги. Професійна реабілітація, у свою чергу, окрім професійного навчання та відповідної адаптації до роботи, включає низку елементів, пов'язаних з формуванням соціального робочого середовища особи з інвалідністю, а деякі підходи вважають її формою соціальної реабілітації. Медична та психологічна реабілітація базуються на індивідуальній моделі реабілітації, тоді як соціальна та професійна реабілітація містять елементи обох моделей. Тому на практиці вони повинні співіснувати.

У свою чергу, аналіз ступеня та обсягу інвалідності, а також спричинених нею дисфункцій та обмежень визначить відповідний тип та пропорцію реабілітаційних заходів. Сам процес реабілітації може (залежно від потреб) включати заходи, пов'язані з навчанням фізичному функціонуванню, психологічною та соціальною адаптацією, освітою та професійною підготовкою. Його зміст, форма та відповідність потребам будуть визначальним фактором при досягненні результатів – доступу до соціальних благ та рівня соціальної інтеграції.

Кінцева мета реабілітації полягає в забезпеченні особам з інклюзією належної якості життя, підвищеної незалежності від сторонньої допомоги та можливості для повноцінної участі в соціальному житті – соціальної інтеграції. Це включає здатність мати змістовні соціальні контакти в невеликих групах, у громадах, в яких вони живуть, а також участь у громадському житті. Необхідною

умовою інтеграції є повага до однакових прав у взаємних стосунках працездатних та інвалідних членів суспільства та створення однакових умов для розвитку для обох категорій громадян. Метою проінтеграційної політики є і прагнення до так званої нормалізації, тобто формування «нормальної» ідентичності, що відповідає культурним нормам, та забезпечення осіб з інвалідністю (особливо з інтелектуальною недостатністю) соціальними компетенціями, які дозволяють їм виконувати найважливіші соціальні ролі та здійснювати свої громадянські права.

Загалом процес соціальної інтеграції та реабілітації стосується всіх сфер життя людей з інвалідністю та їхнього оточення, хоча, залежно від медичних та соціальних факторів у кожній із цих сфер можуть змінюватися напрямки та виникати нові виклики.

Окрему групу аналізованих факторів складають об'єктивні можливості пошуку відповідної, добре підбраної роботи. Йдеться не лише про адекватність роботи психофізичним здібностям особи з інвалідністю, але й про відповідне ставлення роботодавців та реакцію колег, особливо якщо працевлаштування має інтегративний характер, в рамках відкритого ринку праці. Це вимагає дій як на індивідуальному рівні (оцінка психофізичних здібностей, формування відповідної мотивації, набуття навичок), так і на макросоціальному рівні (соціальна освіта, організація комплексної реабілітації, впровадження відповідних системних рішень на ринку праці).

Сферою, безпосередньо пов'язаною з професійною активацією, є відповідна освіта та кваліфікація. Підготовка до роботи та набуття навичок, що відповідають стану здоров'я, є елементами професійної реабілітації. Однак роль освіти в житті людей з інвалідністю повинна розглядатися набагато ширше. Для людини з обмеженими фізичними або сенсорними здібностями отримання освіти є не лише найкращою гарантією досягнення відповідного соціального становища або працевлаштування, але й умовою для максимально повної участі в різних сферах життя. Освіта є цим елементом. Людський капітал, який дедалі більше стає необхідною умовою для сприяння функціонуванню в сучасному світі та користування його досягненнями для всіх людей.

Усунення соціальних бар'єрів для отримання освіти є одним з найважливіших елементів, що підтримують соціальну інтеграцію людей з інвалідністю.

Питання матеріальних умов життя людей з інвалідністю є критично важливим і вимагає систематичного втручання. Хоча вони не є прямою платформою для інтеграції, вони можуть становити серйозну перешкоду для неї. Більше того, вони можуть наражати цілі сім'ї на ризик соціальної ізоляції та створювати загрозу для вимоги рівних можливостей для всіх членів. Помітні витрати на лікування, реабілітацію та проїзд означають, що вплив інвалідності поширюється на цілі сім'ї. Тому запобігання маргіналізації з економічних причин має також враховувати інших людей з інвалідністю в їхньому безпосередньому оточенні.

Сфера сімейного життя є надзвичайно важливою з точки зору соціальної інтеграції людей з інвалідністю. Те, як людина з інвалідністю адаптується до

нових життєвих обставин, значною мірою залежить від її віку, життєвого циклу, рівня освіти, а також сімейної ситуації – особливо її місця в сімейній структурі, наданої підтримки та потенціалу сім'ї щодо догляду. Усі ці характеристики матимуть значний вплив на те, як функціонує людина з інвалідністю. Виникнення інвалідності також фундаментально змінює ситуацію в сім'ї: моделі взаємної взаємодії, структуру зобов'язань та спосіб управління матеріальними та нематеріальними ресурсами. Тому, як і людина з інвалідністю, її сім'я повинна пройти процеси адаптації, які дозволять їй виробити нові моделі функціонування в змінній або еволюціонуючій ситуації одного з її членів.

Численні повідомлення від самих людей з інвалідністю свідчать про те, що недооцінений, але важливий аспект життя людей – це інтеграція вільного часу, яка включає соціальну, культурну, спортивну та рекреаційну діяльність. Правильна адаптація до життя та соціальна інтеграція людей з інвалідністю неможливі без їхньої участі в неформальних групах – без контактів з друзями, зв'язків із соціальними колами чи різними організаціями та спільнотами. Саме через такі контакти найефективніше долаються існуючі бар'єри та несприятливі стереотипи щодо людей з інвалідністю (Островська, 1994). Такі контакти також надають можливості для емоційних стосунків, створюючи можливості для створення сім'ї та задоволення сексуальних потреб. Однак ці питання відносно рідше є предметом соціологічних досліджень; приватна та інтимна сфера людей з інвалідністю розглядається як складна, і хоча її важливість не ставиться під сумнів, дослідники її значною мірою уникають ⁴⁷.

Люди з інвалідністю часто потребують допомоги у формуванні дійсної ідентичності, відповідної мотивації та здатності функціонувати в різних соціальних ролях. З одного боку, це передбачає виявлення індивідуального потенціалу людей з інвалідністю та заохочення їх до його активації, а з іншого боку, забезпечення їх необхідними схильностями та соціальними компетенціями, адаптованими до мінливих умов та вимог сучасності. Залучення людей з інвалідністю до суспільного життя та прийняття активної громадянської позиції також мають вирішальне значення. Це дозволяє їм долати несприятливі соціальні установки, змінювати соціальні стандарти нормальності, брати участь у самовизначенні та активно брати участь у створенні правових та соціальних умов, що сприяють соціальній інтеграції. В останні роки порівняльний аналіз систем реабілітації людей з інвалідністю та законодавства, спрямованого на вирівнювання їхніх можливостей у різних країнах, стає все більш поширеним. Ці дослідження особливо стимулюються міжнародними організаціями (Всесвітньою організацією охорони здоров'я, Радою Європи, Міжнародною організацією праці тощо) та покликані допомогти розробити дедалі кращі стандарти підтримки людей з інвалідністю.

⁴⁷Ostrowska Antonina. Niepełnosprawność, rehabilitacji integracja społeczna osób niepełnosprawnych. Socjologia medycyny: podejmowane problemy, kategorie analizy, A. Ostrowska (red.), Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2009. S. 145-171. URL: http://rcin.org.pl/Content/151584/PDF/WA004_181236_P83356_Ostrowska-Niepelnosprawnos.pdf

На жаль, неможливо повноцінно та якісно розвиватися, маючи фізичні, психологічні та ментальні вади, що виникають внаслідок інвалідності. Однак розвиток новітніх технологій, застосування цифровізованих ресурсів та можливостей спілкування і обмін інформацією в мережі Інтернет спонукають суспільство сприймати осіб з інвалідністю як повноцінних та рівноправних його членів. Це породжує новий спосіб функціонування соціальних відносин та спільнот, що становить нову якість у міжособистісних контактах, де найважливішою цінністю сучасних технологій є здатність будувати стосунки та можливість залучати осіб з інвалідністю до більшості сфер життєдіяльності суспільства та розвитку на рівних умовах.

Проектування та будівництво громадських будівель є важливим елементом, що забезпечує участь людей з інвалідністю в суспільному житті. Кожен має бути залучений до усунення соціальних бар'єрів, руйнування стереотипів та вирівнювання можливостей — ті, хто нагорі, посередині та знизу — і закон повинен підтримувати їх у цьому. Без емпатії, розуміння та почуття взаємності закон мало що може досягти; все залежить від людей, від їхнього прагнення до нормальності та рівності для всіх у всьому.

Багато ініціатив закінчуються лише деклараціями. В епоху таких частих і несподіваних правових змін в Україні законодавство щодо осіб з інвалідністю не здатне пробити пропаганду успіху чи протидіяти політичній боротьбі. Щодня питання людей, які особливо потребують підтримки, не є предметом уваги тих, хто повинен бути в центрі уваги; політика має перевагу над тим, що важливо, зосереджуючись на тому, що менш важливо. В Україні багато говорять про наміри створення безбар'єрного середовища, доступу до освіти, культури, медицини, дозвілля, але мало що робиться насправді. Однак, у ситуаціях, коли людина з інвалідністю конфліктує із законом, правова система України не передбачає спеціального ставлення до неї з точки зору обов'язків, прав та зобов'язань; вона ставиться до всіх однаково. Таким чином, забезпечення однакових можливостей для усіх громадян у всіх сферах життєдіяльності суспільства є одним із пріоритетних напрямів ефективного функціонування України як соціальної держави.

Список використаних джерел:

1. Андріїв В.М., Пузирний В.Ф. Забезпечення зайнятості та працевлаштування інвалідів у контексті європейської інтеграції. Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Юридичні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. 206 с. С.221-225. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Fakhovivydannya/vznu/juridichni/VestUr2006v2.pdf#page=121>
2. Базова інформація про осіб з інвалідністю URL: https://pwd.employers.org.ua/ua/book/2_1
3. Громадська організація «Українська Асоціація фізичної терапії» м. Львів URL: <https://uapt.org.ua/uk/home/>
4. Громадська організація «Спілка шахтарів-інвалідів України» м. Червоноград, URL: <https://clarity-project.info/edr/25337798>
5. Всеукраїнська громадська організація людей з інвалідністю по зору «Генерація успішної дії» м. Київ URL: <http://gud.org.ua/>

6. Європейська конвенція з прав людини {Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97}. Дата підписання: 04.11.1950. Дата ратифікації Україною: 17.07.1997. Дата набрання чинності для України: 11.09.1997 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
7. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996 {Хартію ратифіковано із заявами Законом № 137-V від 14.09.2006, ВВР, 2006, N 43, ст.418} URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text
8. Конвенція про права осіб з інвалідністю. Дата підписання: 13.12.2006. Дата ратифікації: 16.12.2009. Дата набрання чинності для України: 06.03.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>
9. Конвенція про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів N 159. Конвенцію ратифіковано Законом N 624-IV (624-15) від 06.03.2003) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_065#Text
10. Конституція України. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>
11. Напрямки безбар'єрності через подолання дискримінації. Державна міграційна служба України. URL: <https://dmsu.gov.ua/news/region/18848.html>
12. Надьон О.В. Щодо проблем працевлаштування в Україні. Topical issues of law: theory and practice. № 29. 2014. С. 183-189. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/5265/>
13. Національна стратегія з створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 366 від 14.04.2021 (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України № 294-р від 25.03.2025) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>
14. Пільги роботодавцям при працевлаштуванні осіб з інвалідністю. Східне міжрегіональне управління Державної служби України з питань праці. 03 січня 2024. URL: <https://smu.dsp.gov.ua/pilhy-robotodavtsiam-pry-pratsevlashtuvanni-osib-z-invalidnistiu/>
15. Право на безбар'єрне середовище для людей з обмеженими можливостями. Київське міжрегіональне управління Міністерства юстиції України. 05-08-2024 URL: <https://centraljust.gov.ua/news/info/pravo-na-bezbarene-seredovische-dlya-lyudey-z-obmejenimi-mojlivostyami>
16. Порядок забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення, затверджений Постановою КМУ № 1652 від 29.11.2006 URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/172546031>
17. Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю № 2109-III від 16.11.2000 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text>
18. Про затвердження Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07 квітня 2021 р. № 285-р URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnogo-pla-a285r>
19. Про затвердження Переліку медичних показань, що дають право на одержання державної соціальної допомоги на дітей-інвалідів віком до 16 років № 454/471/516 від 08.11.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1073-01#Text>
20. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці. Постанова Кабінету Міністрів України № 96 від 11.02.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-%D0%BF#Text>
21. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні. Закон України № 875-XII від 21.03.1991 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
22. Порядок забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення, затверджений Постановою КМУ № 1652 від 29.11.2006. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/172546031>
23. Порядок забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення, затверджений Постановою КМУ № 1652 від 29.11.2006. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/172546031>

24. Постанова Кабінету Міністрів України № 96 від 11.02.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-%D0%BF#Text>
25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права осіб з інвалідністю на працю. Закон України № 4219-IX від 15.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4219-20#Text>
26. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах дошкільної освіти. Постанова Кабінету міністрів України № 530 від 10.04.2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-2019-%D0%BF#n8>
27. Про затвердження Положення про спеціальну школу та Положення про навчально-реабілітаційний центр. Постанова Кабінету Міністрів України № 221 від 06.03.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2019-%D0%BF#Text>
28. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України № 2464-VI від 08.07.2010 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text>
29. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні. Закон України № 875-XII від 21.03.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
30. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні. Закон України № 2961-IV від 06.10.2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>
31. Про соціальні послуги. Закон України № 966-IV від 19.06.2003 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
32. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів. Витяг. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН №48/96 прийнята на 48 сесії Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року. URL: <https://ud.org.ua/zakonodavstvo/mizhnarodni-dokumenty-ta-standarti/171-4896>
33. Статистичні дані щодо кількості осіб з інвалідністю внаслідок війни. Доступ до правди. Відповідь на запит від Олега Скрипки. URL: https://dostup.org.ua/request/133001/response/414293/attach/4/01%20363.pdf?cookie_passthrough=1
34. Українська федерація спорту інвалідів з ураженням опорно-рухового апарату м. Дніпро URL: <https://opendatabot.ua/c/22871830>
35. Access to rights for people with disabilities and their full and active participation in society. Resolution 1642 (2009) Parliamentary Assembly. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17697&lang=en>
36. Fajfer-Kruczek Ilona. Wykluczenie społeczne osób z niepełnosprawnością w środowisku Lokalnym. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 224 s. URL: <https://files.core.ac.uk/download/pdf/197748767.pdf>
37. Gach Grzegorz, Krzesiński Piotr, Sokolińska Karolina. Sytuacja osób z niepełnosprawnością na rynku pracy województwa lubelskiego – aktualne wyzwania. Raport z badań jakościowych. Lublin 2014. 78 S. URL: <https://wuplublin.praca.gov.pl/documents/165685/3317939/>
38. Masłyk Tomasz, Migaczewska Ewa. Portret aktywnego, niepełnosprawnego użytkownika sieci internetowej. Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie. S. 25-39. URL: https://www.pfron.org.pl/fileadmin/files/0/545_05-Tomasz_Maslyk.pdf
39. Opozda-Suder Sylwia. Społeczne konsekwencje niepełnosprawności - między wykluczeniem a partycypacją URL: https://www.researchgate.net/publication/348326564_Spoleczne_konsekwencje_niepelnosprawnosci_miedzy_wyk
40. Ostrowska Antonina. Niepełnosprawność, rehabilitacji integracja społeczna osób niepełnosprawnych. Socjologia medycyny: podejmowane problemy, kategorie analizy, A. Ostrowska (red.), Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2009. S. 145-171. URL: http://rcin.org.pl/Content/151584/PDF/WA004_181236_P83356_Ostrowska-Niepelnosprawnosci.pdf

41. World Health Organization Disability Assessment Schedule 2.0 (WHODAS 2.0). Шкала ВООЗ для оцінки інвалідності. Короткий довідник із користування. World Health Organization, 2010. Автори українського перекладу: Іпатов, А. В., Саніна, Н. А., Ханюкова, І. Я., & Гондуленко, Н. О. (2018). URL: <https://start.ua-test.com/pub/files/whodas-manual.pdf>

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ У ПРИРОДНО-ПРАВОВОМУ ПРАВОРОЗУМІННІ

Кожне суспільство, проходячи певні етапи свого розвитку, неминуче стикається з кризовими періодами. Вони характеризуються не лише соціальною нестабільністю, але й занепадом морально-правових орієнтирів і ціннісних стандартів. Навіть високорозвинені країни, з усталеною правовою, соціальною та економічною системами, можуть переживати стан суспільної аномії, що є наслідком соціальних потрясінь, заворушень чи війн.

В такі періоди людство, конкретне суспільство гостро відчуває і усвідомлює цінність людського життя, самої людини, її прав, свобод, гідності.

За таких умов, для регулювання і корекції людської взаємодії, вирішального значення набуває природно-правовий підхід, який іноді стає домінуючим. Сьогодні Україна переживає подібний стан суспільно-правової аномії через повномасштабну агресію росії. Хаос і трагічні реалії перших днів вторгнення актуалізували потребу в морально-правових регуляторах. Люди відчувають гостру потребу в підтримці, взаєморозумінні та захисті, який, в першу чергу, шукають у своєму оточенні, в ціннісних природно-правових орієнтирах.

Антропоцентризм є основою цивілізованого, соціокультурного середовища, яке у свою чергу, формується і розвивається на основі норм природно-правового простору.

Природне право іноді асоціюють з канонічним або релігійним правом, і це частково виправдано. Норми природного права тісно переплітаються з релігійними приписами, особливо у католицьких та ісламських країнах. Проте, природне право також включає норми моралі, які, багаторазово повторюючись, стають загальноприйнятими регуляторами поведінки.

В контексті регулювання суспільної поведінки, не варто жорстко розмежовувати норми моралі, етики, духовні, канонічні та природно-правові норми. Незважаючи на наукові відмінності, всі вони взаємопов'язані і сходяться в одному: засудженні порушень і недотримання норм позитивного права. Наприклад, неприпустимість вбивства, крадіжки чи шахрайства визнається як позитивним правом (законами держави), так і природним правом, моральними нормами та звичаями.

Природне право містить основоположні принципи, на яких ґрунтуються чинні норми права, і за допомогою яких вони оцінюються. Це невід'ємна частина ціннісної ієрархії, що формується філософією і визначає ставлення людини до навколишнього світу¹.

Норми природного права мають універсальне значення. Вони адресовані всім правоздатним особам і вимагають дотримання приписів, оскільки ті відповідають вимогам вищої, абсолютної справедливості. Ці норми є

¹ Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3 ч. Київ: Атіка, 2005. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. 224 с., с.40-46.

фундаментальними для існування людства, оскільки вони виступають універсальним мірилом добра і зла в конкретному суспільстві. Важливо підкреслити, що саме в «конкретному суспільстві», оскільки у різних правових системах, наприклад, мусульманській і романо-германській, існують відмінності в розумінні вищих моральних і духовних цінностей.

Ключовим завданням і метою природно-правового простору є створення умов для гармонійного співіснування особистості та забезпечення її природних потреб і невідчужуваних прав.

Вивчення взаємодії людини з іншими індивідами в окресленому контексті ускладнюється через відсутність єдиного, загально визнаного підходу до розуміння природи та сутності самої особистості. Існуючі концепції не лише відрізняються, але й часто є прямо протилежними. Це розмаїття поглядів на природу людини неминуче призводить до різного тлумачення таких основоположних понять, як мораль, правомірна та протиправна поведінка, а також самого інституту держави, що є продуктом людської взаємодії, і соціоприродного простору в цілому².

Як зазначає С. Сливка, найважливішим питанням, що пов'язане з розумінням людини, є питання про її природу. Є два способи осмислення людини – зверху і знизу, від Бога і духовного світу та від несвідомих космічних і земних сил, закладених в людині³.

Зигмунд Фрейд розглядав людину як «приземлену» істоту. На його думку, сутність і поведінку особи визначає боротьба між свідомим і несвідомим. Важливі аспекти життєдіяльності та вчинків індивіда зумовлені передусім несвідомими або підсвідомими чинниками⁴.

Такий підхід до тлумачення природи людини має раціональні підвалини, адже без урахування матеріальної обумовленості людського життя й поведінки та впливу психічного стану на них розгляд проблеми був би неповним⁵. Водночас необхідно відзначити методологічну нечіткість цього підходу: він нівелює саму проблему людини, оскільки за такого бачення життя та поведінка індивіда зумовлюються не ним самим, а зовнішніми, відчуженими від нього чинниками. Унаслідок цього людина перестає сприйматися як вільна істота, що здатна самостійно визначати власне життя, потреби та модель поведінки; натомість її нібито скеровують невідомі, незалежні від її волі сили. Якщо прийняти таку концепцію, виходить, що, по-перше, людина не спроможна нічого змінити у власному житті, а по-друге – не може бути відповідальною за свої дії й існування.

²Патей-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права: навч. посіб. Київ: Атіка, 2010. 396 с.

³Сливка С. С., Романова А. С. Філософія права: том 7. Систематичний курс. Всеосяжна модуляція: Підручник Надприродно-правове підґрунтя. Вид 4-переробл. і допов. Київ: «Видавництво Людмила», 2024. 296 с.

⁴Фрейд З. Вступ до психоаналізу. Пер. з нім. Петра Тарашука. К.: Основи, 1998. 710 с., с. 106.

⁵Вступ до психоаналізу. Пер. з нім. П. Тарашука. Харків: Книжковий клуб «КСД», 2015. 480 с.

Отже, подібний підхід не розкриває справжньої сутності людського існування у природно-правовому просторі. Адже питання про людину постає лише тоді, коли визнається її активність, розумність, свобода й самореалізація через поведінку. Лише за умови, що особа сама формує власне життя й вибудовує свою поведінкову модель, вона здатна й зобов'язана відповідати за результати.

Поведінкові реакції людини формуються з народження і найближче оточення впливає на вектор поведінки людини (правомірна, або неправомірна). Згодом особа зможе самостійно обирати власні морально-правові ціннісні орієнтири, але первинні моделі поведінки завжди впливатимуть на її життєдіяльність в соціумі.

Загальний недолік зазначеної методології яскраво виявляється, якщо звернутися до проблеми соціальних прав.

Сучасні суспільні умови висувають нові вимоги до правової системи та державної політики, спонукаючи їх постійно пристосовуватися до динамічних змін і очікувань громадян. При цьому важливо усвідомлювати, що право та соціальні процеси є взаємопов'язаними і не можуть існувати відокремлено, а їхня взаємодія потребує належного забезпечення. Тому розв'язання проблем, пов'язаних із взаємовідношенням права та інших соціальних явищ, вимагає безперервного аналізу й оновлення правової системи, політики й законодавства з урахуванням відповідних соціальних чинників. Лише такий підхід дасть змогу досягти гармонійної взаємодії права з іншими соціальними явищами та сприятиме сталому розвитку суспільства⁶.

Питання природи людини нерозривно пов'язане з проблемою причин, які її визначають та детермінують; по суті, ці дві площини можна розмежувати лише умовно. Прихильники концепції природної сутності людини пояснюють чинники, що формують її природу, об'єктивними закономірностями розвитку матеріального світу⁷. За допомогою природних причин і закономірностей вони намагаються пояснити всі особливості людини, зокрема моральні і духовні. Вони намагаються на основі природних причин і зв'язків пояснити всі якості людини, включно з моральними й духовними.

За такого природного підходу дослідник зосереджується на пошуку об'єктивних причинно-наслідкових закономірностей і зв'язків, які можна раціонально описати й використати для пояснення природи й сутності людини. Такі знання мають універсальний характер, підлягають передачі та раціональній перевірці.

⁶Кравчук С. Й. Проблемні аспекти впливу правової системи на соціальні явища. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Том 1. № 82. С. 84-88.

⁷Воронкова В. Г. Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть). Запоріжжя, 2000. 176 с.; Воронкова В. Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри: моногр. Запоріжжя: ЗДІА, 2010. 272 с.; Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. К.: Юніверс, 2000. 336 с.; Сливка С. С. Філософія права: навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 264 с.

Одним із центральних питань у розумінні природи й сутності людини залишається те, чи є її природа сталою та незмінною, чи, навпаки, вона має мінливий і тимчасовий характер⁸.

Якщо виходити з того, що людська природа є сталою та незмінною, то саме вона становить об'єктивну основу невід'ємних, природних прав, без яких руйнується сутність людини як такої. Натомість, коли природа людини визнається мінливою, позбавленою стабільності, об'єктивне підґрунтя природних прав відсутнє, і права людини постають лише як суб'єктивні, умоглядні конструкції, що відображають установки окремих соціальних груп чи законодавця.

У природно-правовому середовищі постійно відтворюються людські взаємини, які проявляються у психологічному та моральному ставленні однієї особи до іншої, а також до об'єктів власних інтересів і потреб. Це охоплює як пізнавальну, так і ціннісно-оціночну поведінку індивіда. Такий діяльнісний вимір людської природи зачіпає духовно-культурну, морально-оцінкову, психоемоційну, а також суспільно-економічну, політичну та інші сфери життєдіяльності. Він є результатом усвідомлення особистих інтересів, інтересів соціальних груп і суспільства загалом.

У праці видатного німецького мислителя Й. Г. Фіхте «Призначення людини» чітко наголошується, що головними характеристиками людської сутності є активність, творчість і діяльність; призначення людини полягає не лише у здобутті знань, а й у здійсненні дій, що з ними узгоджуються. Філософ підкреслював, що існування людини на землі має сенс саме через діяльність, яка й визначає її цінність⁹.

Діяльність істотно впливає на формування психологічного складника людини¹⁰. Індивід засвоює передусім те, що відповідає його особистому досвіду, набутому під час успішної або невдалої участі у справах держави й суспільства. Людина не може існувати ізольовано, тому суспільство впливає на неї як позитивно, так і негативно. Оточення формує реальні життєві інтереси особи, адже більшість людей черпають переконання із повсякденного життя. На становлення поглядів і соціальних зв'язків помітно впливають норми природного права. Водночас, іноді людина віддає перевагу громадській думці, ставлячи її вище за природно-правові норми, оскільки порушення останніх може бути непомітним, тоді як втрата поваги близьких сприймається як значно тяжче випробування.

Загалом, ми поділяємо думку, щодо важливості **метакогнітивної активності** людини, що розглядається як свідома, довільна й спрямована діяльність, спрямована на регулювання власних пізнавальних процесів. Вона набуває рис суб'єктності тоді, коли ґрунтується на внутрішній мотивації та

⁸ Головка Б. А. Філософська антропология : навч. посіб. Нац. аграр. ун-т. К. : ІЗМН, 1997. 238 с., с. 94

⁹Die Bestimmung des Menschen' wird zitiert mit den Seitenzahlen der Originalausgabe von 1800: https://archive.org/stream/bub_gb_vF8AAAAAAMAAJ#page/n11/mode/2up

¹⁰ Дячкова О. М. Залежність ефективності діяльності в особливих умовах від структури особистості фахівця. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. № 2. С. 163-168.

особистих інтересах людини, а її джерело активності знаходиться у самій особистості. У такому випадку можна припустити, що ступінь вираженості та специфіка проявів цієї активності корелюють із індивідуальними характеристиками суб'єкта, зокрема із загальною здатністю керувати собою, своєю поведінкою, психічними процесами та діяльністю¹¹.

Людське суспільство органічно пов'язане з природним правом, оскільки це право здатне до самоорганізації, а люди за своєю природою теж схильні самоорганізовуватися.

Сучасний соціальний порядок можна розуміти як такий, що має свої витoki у ментальних (розумових) шарах суспільного життя – у колективних когнітивних і символічних конструкціях, які визначають, як індивіди надають значення й смисл подіям та ситуаціям і, відповідно, координують власну поведінку. Такий порядок уявляється як форма **самоорганізації** суспільства. При цьому його існування можливе лише тому, що, попри значну частку випадковості, соціальна взаємодія завжди містить і певну закономірність¹².

Права людини є фундаментом природно-правового простору, тобто цей простір можна розглядати як міру дотримання прав, наданих людині від природи, і як міру істинності та відповідності людської поведінки нормам онтологічного середовища.

На авторитетну думку І. Магновського «природно-правові концепції характеризують загалом права людини як вияв цінностей людського буття та прояв об'єктивних потреб, неподільно пов'язаних із її існуванням та розвитком, де справедливість соціальних законів і публічних інституцій залежить від їх відповідності певним універсальним законам природи»¹³.

Людина в онтологічному та природно-правовому просторі має автономію, що означає пріоритет її суб'єктивних прав. У процесі розвитку індивіда в колективі кожен член спільноти має сприйматися як особистість із неповторним набором характеристик. Позитивне право держави не здатне повною мірою забезпечити високий рівень індивідуалізації, адже нормативно закріплює права та обов'язки, виходячи з категорій людей за віковими, майновими, професійними та іншими ознаками. Натомість природне право індивідуалізує свої норми, визнає автономію людини, дозволяючи чи забороняючи певні дії щодо конкретної особи. Ідеться не про нерівність за принципом «йому можна, а мені – ні», а про те, що ні вік, ні матеріальний стан, ні фізичні особливості не можуть зрівняти людей у їхніх правах і умовах життя. Головне – зрозуміти, що переживає людина у певний момент і якими є її духовні та моральні мотиви. Такий підхід можливий лише у природно-правовому розумінні особи й її

¹¹ Ватан Ю. Метакогнітивна активність у суб'єктному вимірі. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. 2022. Вип. 1 (54). С. 12–18.

¹² Нечітайло, І. С. Роль самоорганізації у процесі формування громадянського суспільства. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2021. Вип. 92. С. 95-102.

¹³ Магновський І. Й. Концепт природних прав людини в контексті природного права в національній науковій думці. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2022. Том XXXI. С.48-56.

вчинків, яке є ідеалом, до якого мають принаймні частково прагнути норми позитивного права, підтримуючи людську автономію.

Автономія особистості передбачає також формування індивідуалістичного світогляду, розвиток критичного мислення, незалежності оцінок і суджень. Це можливо лише в суспільстві, де домінують природні права й властивості людини, де середовище є відкритим, відображає реальні потреби й інтереси та існує окремо від держави, не завдаючи їй шкоди.

Загалом, автономія особистості це властивість індивіда чи соціальної групи самостійно ухвалювати рішення та здійснювати дії, керуючись власними переконаннями, цінностями й прагненнями, без зовнішнього тиску чи контролю. Вона означає незалежність у внутрішньому й зовнішньому житті людини, що охоплює свободу волі, здатність до самовизначення та прийняття відповідальності за власні вчинки¹⁴.

Для розуміння сутності людини надзвичайно важливо враховувати, що особистість ніколи не зможе повністю стати людиною й розкритися перед світом без сталого відчуття внутрішньої свободи – тієї, яка передбачає незалежність від будь-яких ідеологічних догм. Саме цей різновид свободи у природно-правовому просторі справляє, мабуть, найбільший вплив на здатність людини обирати та визначати особливості власної поведінки.

Свобода виступає єдиним критерієм існування внутрішнього світу людини. Вона може залишатися вільною за будь-яких зовнішніх умов, адже справжня свобода має внутрішній характер – це свобода духу, совісті та вибору власної гідної життєвої позиції. Саме свобода наділяє людину суб'єктністю, відкриває можливість обирати, діяти й творити власну особистість¹⁵.

Якщо ж внутрішньої свободи бракує, розвиток духовного й особистісного потенціалу людини різко обмежується. Ступінь гармонійності та природності внутрішнього осмислення й перетворення навколишньої дійсності прямо впливає на здатність особи глибоко зрозуміти й реалізувати норми природного права. Без цього внутрішнього усвідомлення жодні зовнішні чинники не зможуть змусити людину до певних дій або вчинків.

Беручи до уваги абстрактний характер позитивістських концепцій права, що ґрунтуються переважно на емпірично-аналітичному методі дослідження (аналізі припущень та дефініцій), доцільним видається звернення до концепції існування людини у природно-правовому просторі.

Поняття існування людини, яке є центральним для екзистенціалізму, науковці розглядають як неповторну особистісну сутність, що поєднує у собі духовну й психоемоційну унікальність індивіда.

Екзистенціалісти зосереджують увагу на мисленні окремої особистості, а не людства загалом. Вони прагнуть звільнитися від обмежень буденності й досягнути справжньої сенс буття та існування. Екзистенція розглядається як

¹⁴Автономія. Український психологічний ХАБ. 2025. <https://www.psykholoh.com/post/%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%8F-%D1%86%D0%B5>

¹⁵ Сафонова І. О. Ідея «внутрішньої людини» у вихованні позитивної особистості. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Том 1. № 1(103). 2022. С. 199-213.

глибинна сутність людини, що залишається непорушною та усвідомлює власну скінченність у часі й просторі, що врешті-решт веде до усвідомлення неминучості небуття. Таким чином, екзистенціалісти прагнуть досягнути сутність через існування. Кожен індивід є неповторною особистістю, живе власним життям, проте йому необхідно не лише усвідомити своє буття, а й збагнути його суть, і лише тоді відкривається істина життя¹⁶.

Щодо буття людини, у ньому можна виокремити кілька найхарактерніших форм¹⁷:

– предметно-практичну, коли людина як фізичне тіло взаємодіє з іншими об'єктами для задоволення власних потреб;

– практику соціального творення, яка відображає неможливість існування людини поза суспільством і виживання у відриві від інших без взаємного обміну досвідом;

– самотворення та самодіяльність, тобто формування особою власного духовного світу, створення проєктів перетворення дійсності й прагнення побудувати гідне середовище для життя та пізнання навколишнього світу.

Потрібно усвідомлювати, що між окресленими основними формами людського існування не існує чіткого розмежування. Цими питаннями займається філософсько-правова антропологія, яка й відрізняє себе від інших наук, що досліджують людину з вузькоспеціалізованих позицій (психологія, біологія тощо).

Для емпіричної орієнтації сучасної юридичної антропології пріоритет зовнішнього спостереження та сприйняття фактично визнається беззаперечним, оскільки результати мислення у процесі пізнання права повинні підтверджуватися емпіричними даними. Інакше кажучи, саме сприйняття стає підґрунтям правопізнання, а людина визнається реальним, конкретним суб'єктом права – як індивідуальність у всій повноті своїх властивостей і проявів¹⁸.

Філософсько-антропологічні концепції, на які опираються юридична антропологія та філософія права, традиційно орієнтуються на розуміння людини як відносно або абсолютно самостійної істоти, незалежної від об'єктивних сфер буття, у тому числі правової реальності, яка виступає першоосновою, творчо впливаючи на них і формуючи їх.

Якщо розглядати антропологічний принцип у філософії не крізь призму конкретних історичних форм, а з позицій його головних ідейних рис, то він фактично полягає у пошуку засад та сфер «власне людського» існування,

¹⁶ Ніколаєва І. Філософія екзистенціалізму як найбільш особистісно орієнтована течія ХХ століття. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2020. Випуск 29. С. 120-129.

¹⁷ Сартр, Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм. Психологія і суспільство. 2022. № 2. С. 49-65; Боревої М. Б. Проблема ідейних витоків християнського екзистенціалізму С. Кієркегора та змісту поняття «екзистенціальна філософія». Вісник Дніпропетровського університету. 2016. № 1. С. 14-20.

¹⁸ Завальнюк В. В. Юридична антропологія в системі юридичних наук. *Правові новели*. 2023. № 19. С. 339-345.

людської індивідуальності, творчих можливостей суб'єкта, зробивши людину «мірою всіх речей» і через неї пояснивши як її саму, так і зміст і значення навколишньої реальності¹⁹. Для антропологічного напряму характерне й прагнення розглядати людину як окрему індивідуальність у різноманітних вимірах, які розкривають її природу та особливі риси.

У центрі уваги антропологів стоїть саме індивід, тоді як суспільство постає як похідне від індивідів. Представники різних шкіл філософської антропології, заперечуючи об'єктивну (як матеріальну, так і ідеальну) детермінацію сутності людини, прагнуть осмислити дійсність, виходячи з людського існування і через нього. У глибинних сферах внутрішнього життя особистості – духовно-моральній, підсвідомо-іраціональній, антропобіологічній суб'єктивності – вони шукають справжні підвалини людської свободи й творчості, що, на їхню думку, визначають форми й норми індивідуального та соціального буття²⁰.

Розмаїття підходів до дослідження людини в онтологічному просторі свідчить про відсутність єдиної концепції у філософській антропології та, ймовірно, про неможливість її створення: кожен аспект людського існування настільки унікальний і багатогранний, що звуження дослідження до уніфікованих рамок було б нелогічним і навіть антинауковим.

Кожен науковий напрям, який аналізує проблематику людини, має власну специфічну картину її існування, життєдіяльності та взаємодії з іншими. Питання людського існування традиційно розглядалися у зв'язку з проблемами сутності людини й сенсу її життя, свободи волі, свідомості та взаємин із суспільством.

Так, І. Кант розглядав проблематику свободи волі, у межах якої особливо наголошував на сутності людини в онтологічному та природно-правовому аспектах. Він аналізував можливість свобідної волі як феномену та підкреслював, що вона є необхідною умовою природно-правового існування особи. Людина, за Кантом, перебуває водночас у світі явищ і у світі «речей самих по собі», і лише в останньому вона справді вільна, оскільки там не діє причинно-наслідковий зв'язок. Натомість у світі явищ цей зв'язок є необхідністю, якій людина повністю підпорядкована.

І. Кант також вказував, що свобідна воля, реалізована в окремій істоті, може прагнути обмеження інших і навіть їхнього підпорядкування, тобто знищення свобідної волі інших. Отже, свобідна воля потенційно схильна до самознищення: «варто тільки ближче придивитися до помислів і бажань людей, як ми всюди натрапимо на їх дороге їм Я...»²¹. Оскільки свобода волі пояснюється перебуванням людини у світі «речей самих по собі», її можна визначати не лише через емпіричні явища, а й чистим розумом. Якщо «розум неодмінно визначає волю», якщо «воля є здатністю вибирати тільки те, що розум... визнає практично

¹⁹Košenina A. Literarische Anthropologie. Die Neuentdeckung des Menschen. München : Akademie Verlag, 2008. 254 S., S 79-86.

²⁰ Людина в сучасному світі: соціально-філософський та культурно-антропологічний виміри: монографія / Є. В. Більченко, О. М. Берегова, В. В. Демещенко та ін. К.: Ін-т культурології НАМ України, 2020. 352 с., С.15-43.

²¹**Kant, Immanuel.** Kritik der reinen Verfunft. Leipzig : Reclam, 1956. XVI, 999 s. S. 382-394.

необхідним», якщо «безумовне... веління не залишає волі ніякої свободи щодо протилежного»²², то чи не означає це обмеження волі ззовні та відсутність її свободи? Кант відповідає, що воля є не що інше, як практичний розум, який сам собі наказує, що має відбуватися²³. Таким чином, він пояснює не лише можливість свобідної волі, а й умови її доброї (позитивної) реалізації.

А. Шопенгауер проблему існування, розвитку й становлення особистості розглядав крізь призму ірраціональності людської волі. Центральним у його філософії є поняття світової волі, введене для пояснення схильності людини залишатися заручником власної ірраціональної волі й водночас для її виправдання. Науковець вважав, що світова воля – абсолютно ірраціональна й становить основу усього суцього, породжуючи та керуючи всім через процес об'єктивації. Воля кожної людини – це лише одна з форм об'єктивації світової волі й настільки ж ірраціональна, як і вона сама. Тому людина як «маріонетка» світової волі не винна у злі, яке чинить, і у жорстоких способах самореалізації в онтологічному просторі²⁴.

У природному стані, на всіх рівнях об'єктивації волі, триває боротьба між індивідами. На людському рівні кожен суб'єкт пізнання усвідомлює себе мікрокосмом, рівним макрокосму, ставить власне існування та добробут вище за все й готовий пожертвувати світом заради свого «Я»²⁵. Такий егоїзм властивий усім, але людина не повинна йому підкорятися – вона має вийти з-під диктату світової волі та на основі норм природно-правового простору формувати власну свобідну волю.

Найефективнішими шляхами звільнення від цього диктату, за А. Шопенгауером, є моральні засоби, серед яких чільне місце посідає співчуття. Головний принцип неогоїстичної поведінки полягає у тому, щоб не шкодити й, навпаки, допомагати настільки, наскільки це можливо.

У контексті розгляду антропологічного чинника у природно-правовому праворозумінні важливими є проблеми вибору особистістю способу поведінки, а також самооцінки, системи цінностей, ціннісних орієнтацій і свободи.

Правова поведінка людини завжди була й залишається предметом актуальних наукових досліджень. Стрімкий розвиток суспільства впливає на осмислення та інтерпретацію критеріїв «допустимості» у діях індивіда. Трансформація світоглядних і ціннісних орієнтирів членів суспільства зумовлює глибинні зміни у сприйнятті правових явищ як складових соціальної реальності.

Безсумнівно, оцінка проявів «добра» й «зла» у поведінці особи ґрунтується на морально-етичних та соціально-правових чинниках життєдіяльності в державі, водночас не заперечуються положення природного права.

У правовому вимірі першорядного значення набуває допустимість дій людини у соціальному середовищі з погляду дотримання та непорушення основних прав і свобод інших осіб.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Schopenhauer, Arthur (2014). *The World as Will and Representation, Volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press. 446 s., S. 172.

²⁵ Там само.

Честь і гідність є ключовими характеристиками, на які поведінка інших людей не повинна посягати чи їх принижувати, адже у демократичній правовій державі життя та здоров'я людини становлять найвищу безумовну цінність. Усвідомлення поведінки як соціально-правового феномену має виходити з аксіологічних засад та критеріїв існування людства.

У наукових дослідженнях підкреслюється, що зв'язок свідомості людини та її свободи проявляється через інтеріоризацію, яка тісно переплітається з мисленням. Саме з моменту, коли індивід починає внутрішньо осмислювати власну діяльність, зароджується процес мислення й рефлексії щодо власної поведінки²⁶. Прийняття рішень завжди передбачає оцінку – визначення, що є добрим, а що поганим, у тому числі й у площині поведінкових актів. При цьому лише самооцінка здатна докорінно змінити поведінку людини. Свідомість є джерелом вибору, а вибір – виявом свободи. Отже, наділеність свідомістю фактично забезпечує людині «право» вибору. Свобода розуміється як здатність діяти згідно із заздальгідь сформованими рішеннями.

Однак некоректно вести мову про свободу, якщо відсутні об'єктивні умови для реального вибору²⁷.

У наведеному контексті свідомість розглядається як внутрішній досвід і самооцінка особистості. З іншого погляду, свідомість – це сукупність наявних у людини уявлень, ціннісних орієнтацій та спроможності предметно сприймати світ.

Необхідно також наголосити на важливості і можливість ціннісного самовизначення людини. У науковій літературі справедливо наголошується, що саме свідомість створює ситуацію вибору, у якій людина керується ціннісними критеріями. Як правило, індивід виявляє довкола себе й у собі самому множину різнорідних, часто слабо узгоджених між собою ціннісних орієнтацій та уявлень про світ і природно-правовий простір, частину з яких він вважає істинними, а частину – хибними. Щодо особливостей людського буття у природно-правовій сфері, варто зауважити, що індивідуальне існування є постійним протиборством внутрішнього та зовнішнього начал у процесі самореалізації. Діючи в онтологічному просторі, особа, спираючись на норми природного та соціоприродного права, вибудовує власні життєві плани, стратегії та настанови. У кожній соціальній системі діють приписи, норми й санкції, що формують певні очікування та стандарти поведінки незалежно від особистих якостей людини. Саме вони зумовлюють її дії в конкретному соціальному середовищі через виконання певних ролей і функцій. Тому лише сама людина може визначити, чи здатна вона зробити правомірне існування своїм пріоритетом, навіть у випадку домінування протилежних переконань у найближчому оточенні.

Індивід формує свою поведінку, виходячи з власних ціннісних орієнтирів та мотивів, які наповнюють змістом його внутрішній світ, визначають

²⁶ Lampe E.-J. Anthropology of Law and Cultural Relativism. *Archiv für Rechts-und Sozialphilosophie*. 1985. № 24. S. 112–117.

²⁷ Rode K. *Geschichte der europäischen Rechtsphilosophie*. Diisseldorf, 1974. 182 s., S. 73-77.

життєдіяльність та сприяють відтворенню культурних і життєвих цінностей. У цьому сенсі слушно є думка, що аналіз існування та мотивацій поведінки людини у природно-правовому просторі неможливий без урахування аксіологічних чинників взаємодії людини та права²⁸.

Сьогодні антропологічні дослідження інтенсивно розвиваються, відкриваючи нові підходи до пізнання внутрішнього світу людини. Недаремно правознавці звертають увагу на гуманістичні витoki антропологічної парадигми. Серед об'єктивних чинників, що зумовлюють зростання значущості антропології права, можна виокремити: по-перше, посилення процесів гуманізації юридичної науки; по-друге, утвердження людського буття у сфері права й свободи особи, формування правових культур, які породжують свободу, а також становлення феномену «правової людини» у сучасних правових системах та у межах національних, етнічних, релігійних і культурних спільнот; по-третє, розвиток інституційних засад правової держави й громадянського суспільства (людини, держави, правозастосовної практики); по-четверте, посилення впливу держав, що розвиваються, та традиційних правових систем, які вирізняються своєрідними рисами, тенденціями та культурною специфікою; по-п'яте, розширення економічних, культурних, науково-технічних і правових контактів між країнами²⁹.

Антропологічний підхід у правознавстві відкриває нові виміри правової дійсності й життя людини у правовій сфері, які залишалися поза увагою позитивістського розуміння права. Основний фокус антропології права полягає у дослідженні правових форм і умов існування людини в суспільстві. Різні уявлення про людину у правових культурах свідчать, що право створюється вільною людською волею³⁰. Саме тому питання свободи посідає провідне місце у проблематиці юридичної антропології. Для юридичної науки, яка покликана нормативно впорядковувати суспільні відносини, особливого значення набуває застосування антропологічних методів та їхніх результатів, адже це дозволяє зрозуміти, яким чином правові норми сприяють формуванню «правової людини» і виявляють сутність «правового буття людини».

Отже, можна виділити дві взаємодоповнювальні парадигми правового людинорозуміння: колективістську (зосереджену на вивченні народів, етнічних та соціальних груп як носіїв правової культури) та індивідуалістичну (орієнтовану на дослідження правового буття конкретної особи в сучасному й традиційному суспільстві). Сьогодні юридична антропологія переживає новий етап розвитку. Її варто розглядати не лише як науку, що осмислює минуле, а як дисципліну, яка ґрунтується на пізнанні взаємодії й синтезу традиційних та

²⁸Lampe E.-J. Anthropology of Law and Cultural Relativism. *Archiv für Rechts-und Sozialphilosophie*. 1985. № 24. S. 112–117.

²⁹ Koch K.-F. The Anthropology of Law and Order. *Horizons of Anthropology*. Chicago, 1975. P. 127–135.

³⁰ Fikentscher W. *Modes of Thought: A Study in the Anthropology of Law and Religion*. Tübingen : Mohr, 1995. XXIX, 652 p.

сучасних правових систем і покликана дати адекватне уявлення про правове існування людини³¹.

Предметом дослідження і філософії права, і юридичної антропології є також сучасна множинність форм суспільно-правового існування людини. Для розвитку праворозуміння й людинорозуміння принципово важливим є перехід від виключно позитивістського юридичного підходу до антропологічного. Криза позитивістського світосприйняття вплинула на зміни у сучасному праворозумінні: високий економічний рівень розвитку більшості країн мав би гарантувати безпеку людини, але правосвідомість сучасної особи не завжди позитивно сприймає зовнішні перетворення. Зростає недовіра до владних інститутів, науки, руйнуються культурне та інтелектуальне середовище, що супроводжується зростанням злочинності, насильства, зокрема психологічного, і занепадом моралі. Нові формально-юридичні системи, навіть будучи досконалими, часто поступаються традиційним, звичаєвим, морально-релігійним і природно-правовим регуляторам щодо ефективності для конкретної особи³²; прихильників такого погляду стає дедалі більше.

Нормативне праворозуміння та юридичний позитивізм мають очевидний недолік – відсутність ціннісного виміру права. Сенс людського життя й існування особи в державі не може бути досягнутий лише інструментами науки й раціонального мислення³³. Осмисленість правового буття людини виходить із того, що люди, діючи з певною метою, орієнтуються на загально визнані цінності, закріплені в нормативно-правових актах. У межах позитивного, «писаного» й формально визначеного права ціннісна (ірраціональна) основа правопорядку стає другорядною й вимагає спеціального ціннісного аналізу. Проте домінування формального тлумачення, пріоритету «букви закону» над «духом» у правозастосуванні інколи перешкоджає справедливому вирішенню справ, провокуючи правовий нігілізм і підрив значення права та навіть сприяючи застосуванню сили.

Сприйняття права особистістю багато в чому залежить від діяльності юристів, покликаних не лише інтерпретувати нормативні приписи, а й доносити до громадян ідеї та сутність природної справедливості. У межах юридичної антропології особливий акцент робиться на проблемі захисту людини від надмірного правового формалізму та бюрократизму, адже сьогодні креативний, гуманістичний компонент юридичної діяльності значно нівелюється.

Антропологія права фіксує розрив між правосвідомістю та чинним законодавством. Із розвитком технологій кількість нормативно-правових актів зростає, що вимагає не механічного збільшення штату юристів, а підвищення їхньої професійної та етичної компетентності. Важливо, аби правова система не втратила гуманістичного виміру й не перетворилася на суто технічний механізм.

³¹ Оніщик Ю. В., Коваль О. М., Коваленко І. А. Юридична антропологія і теорія державної безпеки: шляхи перетинання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 676-680.

³² Завальнюк В. Міжнародно-правовий вимір юридичної антропології. *Юридичний вісник*. 2019. № 1. С. 5-12.

³³ Козюбра М. *Практична філософія права: Монографія*. К.: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. 496 с.

Поширена думка, що надмірна вузькопрофільність обмежує здатність фахівця усвідомлювати стратегічну мету правової політики держави, місце в ній окремих галузей та реформ, а також ускладнює філософське осмислення права³⁴.

Сучасні тенденції диктують пріоритет антропоцентричного чинника в розвитку правових інститутів, про що свідчить поява численних «живих» кодексів професійної етики у сфері юриспруденції, які допомагають фахівцям вирішувати моральні дилеми, що не знімаються суто правничими знаннями.

Нажаль, часто державна ідеологія, зосереджена на культивації правової домінанти, інколи ігнорує природно-правові засади функціонування суспільства, унаслідок чого населення відчужується від позитивного права як від системи, відірваної від моральних та природних основ³⁵. Антропологічний підхід фіксує розбіжності у правовому мисленні та поведінці й демонструє відсутність універсальних критеріїв правової раціональності. Те, що для позитивіста виглядає правовим анахронізмом, для юриста-антрополога є проявом самобутнього правопорядку. З кінця ХІХ ст. гуманітарні науки, у тому числі юриспруденція, переглянули уявлення про природу та форми пізнання права. Класичний раціоналістичний підхід Нового часу, який усував ціннісні та соціокультурні виміри правових явищ, поступово поступився місцем антропологічній парадигмі правового мислення, що визнає цінності невід'ємним елементом дослідження права³⁶.

У межах цієї парадигми ключовою стає теза про ірраціональне начало права та плюралізм методологічних стандартів. Дослідницький фокус зміщується з формально-логічних аспектів до світоглядних і життєвозмістових основ правової реальності. Людина розглядається як соціокультурна змінна, що сама конструює власну природу й постійно змінюється під впливом інших смислових структур³⁷.

Сучасне правове мислення постає феноменом духовного світу людини, процесом осмислення й засвоєння суспільно-правової дійсності, результатом якого є формування як позитивного права, так і комплексу правових знань та уявлень

Антропологічна інтерпретація права формує новий підхід до нормотворчості: правові норми мають враховувати психологічні, біологічні, морально-етичні та духовні особливості людини й конкретний контекст її правових відносин. Цей підхід стає особливо актуальним у сфері біотехнологій (евтаназія, аборти, клонування, сурогатне материнство). У юридичній антропології багатогранна правова реальність пізнається через людину як універсум, який розвивається разом із правом.

³⁴ Завальнюк В. В. Сучасні методи антропологічного дослідження права. *Держава та регіони*. С. 342-347.

³⁵ Козюбра М. *Практична філософія права: Монографія*. К.: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. 496 с.

³⁶ Сливка С. С. *Природне та надприродне право: у 3 ч.* Київ: Атіка, 2005. Ч. 1: *Природне право: історико-філософський погляд*. 224 с., с.52-57.

³⁷ Юрійчук О. О. *Правовий мультикультуралізм: аксіологічний вимір*.: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12; Нац. ун-т «Львів. Політехніка». Львів, 2020. 240 с.; Alibhai-Brown Y. *After Multiculturalism*. London, Foreign Policy Centre, 2000. 95 p.

Отже, не заперечуючи значення позитивістської концепції, що підкреслює законність («закон суворий, але це закон»), варто пам'ятати: у правовій традиції людяність завжди превалювала над формальним дотриманням закону. Це приховано, але послідовно виражало ідеї природно-правової цінності життя, честі й гідності людини як основи буття.

Людська особистість певною мірою є самодостатньою. Проте від моменту народження людина, відповідно до біологічних законів, перебуває під зовнішнім впливом слів і дій оточення, що включає її до певних соціальних зв'язків. Ці зв'язки не завжди сприяють гармонійному розкриттю природи й індивідуальності особи. Насправді людина стає повноцінною особистістю лише у складному й неоднозначному процесі взаємодії з середовищем, тобто в процесі соціалізації. Соціалізація передбачає, по-перше, засвоєння накопиченого суспільного досвіду шляхом входження в систему соціальних відносин, а по-друге – активне відтворення й розвиток цієї системи відповідно до законів онтологічного простору³⁸. У природно-правовому вимірі це можна окреслити як природно-правову соціалізацію, коли людина трансформує набутий життєвий досвід у власну систему цінностей.

Самодостатня особистість не схильна висувати претензії чи вимоги до інших; зазвичай вона прагне досягати поставлених цілей і результатів власними силами та внутрішніми ресурсами. Така людина не шукає виправдань негативним учинкам, а навпаки – можливостей не порушувати норм, закріплених як державою, так і природою (природним правом). За цих умов індивід водночас виступає і об'єктом, і суб'єктом суспільних відносин.

Кожен індивід належить до певної соціокультурної спільноти. Цінності, ментальні настанови та звичаї цієї спільноти допомагають людині усвідомлювати власну самобутність, підтримувати індивідуальність і виробляти власне бачення природно-правового простору як системи моральних, релігійних і духовних орієнтирів.

Не можна змушувати людину приймати конкретні природно-правові засади у тій формі, яку нав'язує інший. Навіть у межах однорідної групи (за місцем проживання, віком, статтю, освітою, культурними традиціями чи релігійними переконаннями) одні й ті самі природно-правові цінності можуть визнаватися й інтерпретуватися по-різному, а тому поведінкові моделі щодо їх дотримання теж відрізняються. Це можна порівняти з релігійною вірою: у різних конфесіях ім'я Всевишнього звучить по-іншому, обряди мають свої особливості, проте суть залишається незмінною – віра у Вищу силу. Отже, немає сенсу «перекроювати» людину під власні уявлення, якщо її переконання не завдають шкоди й не порушують прав інших.

Водночас людина за своєю природою зорієнтована на комунікацію в межах різних соціальних груп, кожна з яких має притаманне їй ціннісне бачення світу. Особистість не обмежується перебуванням лише в одній групі, а постійно взаємодіє з різними спільнотами як у професійній, так і в особистій сферах. Через

³⁸ Коваленко В. Є. Соціалізація особистості в умовах сучасних викликів. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2020. № 7 (338). С. 5-15.

це вона виконує в суспільстві кілька ролей, від кожної з яких очікують певних, «запрограмованих» дій. Саме ці дії дають змогу розкрити індивідуальність людини, проте важливо, щоб вона не розчинилася у масі й не втратила своєї природної неповторності.

Очевидно, що природно-правова основа притаманна кожному правовому явищу. Гуманістичний підхід, орієнтація на людину, повага до права та пріоритет захисту й реалізації прав особи мають стати фундаментом глобального правового простору.

Список використаних джерел:

1. Автономія. *Український психологічний ХАБ*. 2025. <https://www.psykholoh.com/post/%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%8F-%D1%86%D0%B5>
2. Боревой М. Б. Проблема ідейних витоків християнського екзистенціалізму С. Кієркегора та змісту поняття «екзистенціальна філософія». *Вісник Дніпропетровського університету*. 2016. № 1. С. 14-20.
3. Ватан Ю. Метакогнітивна активність у суб'єктному вимірі. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. 2022. Вип. 1 (54). С. 12–18.
4. Воронкова В. Г. Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть). Запоріжжя, 2000. 176 с.
5. Воронкова В. Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : моногр. Запоріжжя : ЗДІА, 2010. 272 с.
6. Вступ до психоаналізу. Пер. з нім. П. Тарашука. Харків : Книжковий клуб «КСД», 2015. 480 с.
7. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. К. : Юніверс, 2000. 336 с.
8. Головка Б. А. Філософська антропологія : навч. посіб. Нац. аграр. ун-т. К. : ІЗМН, 1997. 238 с.
9. Дячкова О. М. Залежність ефективності діяльності в особливих умовах від структури особистості фахівця. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. № 2. С. 163-168.
10. Завальнюк В. Міжнародно-правовий вимір юридичної антропології. *Юридичний вісник*. 2019. № 1. С. 5-12.
11. Завальнюк В. В. Сучасні методи антропологічного дослідження права. *Держава та регіони*. С. 342-347.
12. Завальнюк В. В. Юридична антропологія в системі юридичних наук. *Правові новели*. 2023. № 19. С. 339-345.
13. Коваленко В. Є. Соціалізація особистості в умовах сучасних викликів. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2020. № 7 (338). С. 5-15.
14. *Козюбра М. Практична філософія права: Монографія*. К.: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. 496 с.
15. Кравчук С. Й. Проблемні аспекти впливі правової системи на соціальні явища. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Том 1. № 82. С. 84-88.
16. Людина в сучасному світі: соціально-філософський та культурно-антропологічний виміри: монографія / Є. В. Більченко, О. М. Берегова, В. В. Демещенко та ін. К.: Ін-т культурології НАМ України, 2020. 352 с.
17. Магновський І. Й. Концепт природних прав людини в контексті природного права в національній науковій думці. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2022. Том XXXI. С.48-56.
18. Нечитайло, І. С. Роль самоорганізації у процесі формування громадянського суспільства. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2021. Вип. 92. С. 95-102.

19. Ніколаєва І. Філософія екзистенціалізму як найбільш особистісно орієнтована течія ХХ століття. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2020. Випуск 29. С. 120-129.
20. Оніщик Ю. В., Коваль О. М., Коваленко І. А. Юридична антропологія і теорія державної безпеки: шляхи перетинання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 676-680.
21. Патеї-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права: навч. посіб. Київ: Атіка, 2010. 396 с.
22. Сартр, Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2022. № 2. С. 49-65.
23. Сафонова І. О. Ідея «внутрішньої людини» у вихованні позитивної особистості. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. Том 1. № 1(103). 2022. С. 199-213.
24. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3 ч. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. Київ: Атіка, 2005. 224 с.
25. Сливка С. С., Романова А. С. Філософія права: том 7. Систематичний курс. Всеосяжна модуляція: Підручник Надприродно-правове підґрунтя. Вид 4-переробл. і допов. Київ: «Видавництво Людмила», 2024. 296 с.
26. Сливка С. С. Філософія права: навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 264 с.
27. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. Пер. з нім. Петра Таращука. К.: Основи, 1998. 710 с.
28. Юрійчук О. О. Правовий мультикультуралізм: аксіологічний вимір.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12; Нац. ун-т «Львів. Політехніка». Львів, 2020. 240 с.
29. Alibhai-Brown Y. *After Multiculturalism*. London, Foreign Policy Centre, 2000. 95 p.
30. Die Bestimmung des Menschen' wird zitiert mit den Seitenzahlen der Originalausgabe von 1800: https://archive.org/stream/bub_gb_vF8AAAAAMAAJ#page/n11/mode/2up
31. Kant, Immanuel. *Kritik der reinen Vernunft*. Leipzig: Reclam, 1956. XVI, 999 s.
32. Koch K.-F. *The Anthropology of Law and Order. Horizons of Anthropology*. Chicago, 1975. P. 127–135.
33. Košenina A. *Literarische Anthropologie. Die Neuentdeckung des Menschen*. München: Akademie Verlag, 2008. 254 S., S 79-86.
34. Lampe E.-J. *Anthropology of Law and Cultural Relativism. Archiv für Rechts-und Sozialphilosophie*. 1985. № 24. S. 112–117.
35. Rode K. *Geschichte der europäischen Rechtsphilosophie*. Diisseldorf, 1974. 182 s.
36. Schopenhauer, Arthur. *The World as Will and Representation, Volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press. 2014. 446 s.
37. Fikentscher W. *Modes of Thought: A Study in the Anthropology of Law and Religion*. Tübingen: Mohr, 1995. XXIX, 65

ДЕРОГАЦІЯ ЯК ФОРМА ПРАВОВОГО РЕАГУВАННЯ ДЕРЖАВИ НА НАДЗВИЧАЙНІ ОБСТАВИНИ ЗА СТАТТЕЮ 15 ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Інститут дерогації від зобов'язань за міжнародними договорами про права людини сформувався як відповідь на усвідомлення того, що навіть у державах, які поважають права людини можуть виникати ситуації, коли «звичайний» режим дотримання прав стає фактично неможливим без загрози самому існуванню нації і йому на зміну приходять «надзвичайний» режим дотримання прав людини.

У статті щодо дерогації Дж.Ф. Хартман (Joan F. Hartman) вказував, що дерогація допускається лише за наявності суворо визначених умов – війни або іншої суспільної небезпеки, що загрожує життю нації, «строкої необхідності» заходів та їх відповідності іншим міжнародно-правовим зобов'язанням держави¹. В свою чергу, М. М. Ел Зеїди (Mohamed M. El Zeidy) підкреслював, що «надзвичайні ситуації спонукають органи державної влади використовувати надзвичайні повноваження»², практично, становлять обґрунтований виняток з обов'язку дотримуватися прав людини. Як вказує О.Дуфенюк «дерогація є винятковою процедурою, що передбачає не тільки визнання неможливості через об'єктивні надзвичайні причини виконання певних зобов'язань (пасивний аспект), але й внесення змін до законодавства та вжиття заходів, які, на думку уряду, є вимушеними та необхідними в умовах кризи (активний аспект)».³

Ст. 15 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ)об'єднує три обов'язкові умови допустимості дерогації: наявність «війни або іншої суспільної небезпеки, що загрожує життю нації»; вживання державою-учасницею «заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища»; дотримання умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.⁴ §3 ст. 15 ЄКПЛ також встановлює процесуальний обов'язок держави повідомляти Генерального секретаря Ради Європи про вжиті заходи, причини їх вжиття та про їх припинення.⁵

¹Hartman, J. F. Derogation from Human Rights Treaties in Public Emergencies-A Critique of Implementation by the European Commission and Court of Human Rights and the Human Rights Committee of the United Nations. *Harvard International Law Journal*. 1981. Vol.22.No.1. P.3 (P.1-52)

²Mohamed M. Zeidy, The ECHR and States of Emergency: Article 15 - A Domestic Power of Derogation from Human Rights Obligations, *San Diego International Law Journal*. 2003. Vol.4. (P.277-317). URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol4/iss1/10>

³Дуфенюк О. М. Баланс у кримінальному провадженні: інституційний, правозастосовний, особистісний рівні : монографія. Львів : Растр-7, 2023. 508 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/6873>

⁴Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція. Рада Європи. 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

⁵Там само.

Так, ст. 15 ЄКПЛ «Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації» наголошує:

«1. Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

2. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, використовуючи це право на відступ від своїх зобов'язань, у повному обсязі інформує Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються повною мірою».

Тлумачення цих положень здійснювалося в практиці Європейського суду з прав людини у справах *Lawless v. Ireland (no. 3)*, *Ireland v. the United Kingdom*, *Brannigan and McBride v. the United Kingdom*, *Aksoy v. Turkey*, *A. and Others v. the United Kingdom*, *Hassan v. the United Kingdom* та інших, де Суд, з одного боку, визнає широкий «простір розсуду» держав щодо оцінки надзвичайної ситуації, а з іншого – здійснює контроль за тим, чи дійсно вжиті заходи були «строго необхідними» та не перетворилися на приховану відмову від гарантій Конвенції⁶. Українська юридична доктрина продовжує демонструвати невпинний інтерес до проблематики дерогації, що зумовлено триваючою збройною агресією російської федерації проти України та повідомленням Україною про відступ від зобов'язань щодо прав людини за статтею 15 ЄКПЛ і статтею 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права у 2015 та 2022 роках із подальшим звуженням сфери дії дерогації у 2024 році – зокрема, щодо відмови від поширення дерогації на ст.4.§3 ЄКПЛ (стосовно примусової або обов'язкової праці), ст.9 ЄКПЛ (свобода думки, совісті чи релігії), ст.13 ЄКПЛ (право на ефективний засіб правового захисту), ст.14 ЄКПЛ (заборона дискримінації) та ст.16 ЄКПЛ(обмеження політичної діяльності іноземців)⁷.

У дослідженні Н. Мельниченко акцентується на відмінності між «звичайними» обмеженнями прав і «дерогацією», а також на вимозі територіальної та предметної обмеженості дерогаційних заходів.⁸ В. Бочковой

⁶ Derogation in time of emergency. *Factsheet.ECHR*. Feb.2022. (18 p.) URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_derogation_eng

⁷Ukraine: Disregard false information concerning derogations from the European Convention on Human Rights. *Council of Europe*.30 April 2024.URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/ukraine-disregard-false-information-concerning-derogations-from-the-european-convention-on-human-rights>

⁸Мельниченко Н. Процедури дерогації при захисті прав людини. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2022. № 1. С.22,26. (С. 18-28). URL: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2022\(120\)02](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2022(120)02)

розглядає дерогацію як «юридичний механізм, який дозволяє державі тимчасово відступити від виконання певних міжнародних зобов'язань у сфері прав людини в умовах надзвичайного стану, що загрожує життю нації». Він також зазначає, що дерогація – відступ від прав людини «має бути обґрунтованим, пропорційним, недискримінаційним і відповідати іншим міжнародним зобов'язанням держави» та «вимагає ретельного балансування між забезпеченням національної безпеки та дотриманням міжнародних стандартів у сфері прав людини».⁹

Повідомлення держави про дерогацію не розглядається як беззаперечний дозвіл на порушення прав людини, але як додаткова умова для оцінки того, чи стан війни або надзвичайного стану в конкретній справі впливатиме на оцінку ЄСПЛ відсутності чи наявності порушення відповідного права, передбаченого ЄКПЛ. У цьому контексті дерогація постає не стільки як «право на відступ», скільки як інструмент юридично контрольованого пристосування стандартів ЄКПЛ до надзвичайних екзистенційних викликів – війни, тероризму, масштабних криз.

У сучасному міжнародному праві прав людини *дерогація* розглядається як спеціальний, винятковий юридичний механізм, який дозволяє державі тимчасово відступити від повного виконання своїх зобов'язань за договором про права людини у випадку надзвичайної ситуації, що загрожує самому існуванню нації.

На відміну від «звичайних» обмежень прав, які допускаються у мирний час на підставі відповідних застережень у тексті статей (наприклад, для захисту громадського порядку, моралі, здоров'я тощо), дерогація означає *тимчасову зміну режиму дії самого договору* у відносинах із конкретною державою.

Дерогація розглядається як засіб, що дозволяє державам у період суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, відступити від частини договірних зобов'язань за умови дотримання суворих процедурних і змістовних критеріїв, разом із тим, слід мати на увазі, що надзвичайні заходи мають «системний вплив на демократичне управління та верховенство права», оскільки за своєю природою «вони суперечать принципам розподілу влади та парламентського та судового нагляду за діяльністю виконавчої влади»¹⁰.

Таким чином, дерогація за ст. 15 ЄСПЛ не є дозволом на будь-які дії щодо призупинення прав людини, а скоріше *юридично контрольованим режимом надзвичайності*, який підлягає перевірці та контролю з боку міжнародних наглядових органів¹¹, зокрема Комітету ООН з прав людини, ЄСПЛ тощо.

⁹Бочковой В. Поняття дерогації та її місце в системі обмежень прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 89: частина 4. С.85-86 (С.82-86) <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.12>

¹⁰Binder, C., Cerna, C. M., Cismas, I., Petersen, N., Sommaro, E., & Kadelbach, S. Human Rights in Times of Emergency: Assessment of State practice in respect to times of emergency. *Oslo Law Review*. 2025. 12(1). P.4, 19.. URL: <https://doi.org/10.18261/olr.12.1.1>

¹¹ Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism on the human rights challenge of states of emergency in the context of countering terrorism. Human Rights Council. General Assembly. 1 March 2018. A/HRC/37/52. P.14 URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/37/52>

Як зазначено у справі *Ireland v. the United Kingdom* (1978): «Перш за все, кожна Договірна Держава, яка несе відповідальність за «життя [своєї] нації», повинна визначити, чи загрожує цьому життю «надзвичайна ситуація в державному секторі», і якщо так, то наскільки необхідно далеко зайти, щоб спробувати подолати цю надзвичайну ситуацію. Завдяки своєму прямому та постійному контакту з нагальними потребами моменту, національні органи влади в принципі мають кращі можливості, ніж міжнародний суддя, вирішувати як питання наявності такої надзвичайної ситуації, так і питання характеру та обсягу відступів, необхідних для її запобігання. У цьому питанні пункт 1 статті 15 (ст. 15-1) залишає цим органам влади широку свободу розсуду».

І далі: «Тим не менш, держави не мають необмежених повноважень у цьому відношенні. Суд, який разом з Комісією відповідає за забезпечення дотримання зобов'язань держав (стаття 19) (ст. 19), уповноважений вирішувати питання про те, чи вийшли держави за межі «обсягу, суворо необхідного гострими обставинами» кризи (рішення у справі *Лолесса* від 1 липня 1961 року, серія А, № 3, с. 55, пункт 22, та с. 57-59, пункти 36-38). Таким чином, внутрішня межа розсуду супроводжується європейським наглядом».¹²

Отже, дерогація розглядається в контексті *надзвичайних повноважень* правової та демократичної держави. Ці повноваження потрібні для ефективного реагування на екзистенційну кризу (тероризм, війну, масові заворушення) та вимагають пошуку балансу з обов'язком такої держави забезпечити дію норм Конституції України та ЄКПЛ. В цьому відношенні, саме пропорційність надзвичайних повноважень (та відповідної практики їх застосування) гостроті надзвичайної ситуації і становитиме мірило дотримання вимог ЄКПЛ та верховенства права.

Дерогація, відповідно до ст.15 ЄКПЛ поєднує як міжнародно-правовий (регіональний) характер, так і національний. Міжнародно-правовий характер цього явища розкривається саме через контроль та оцінку за діями держави з боку ЄСПЛ, в той же час національний характер полягає в тому, що держава врегульовує це обмеження в межах національного законодавства.

Які базові елементи поняття дерогації за ст. 15 ЄКПЛ можна виокремити?

1. Дерогація має винятковий характер. Ця винятковість включає: а) умови за яких такий відступ від зобов'язань можливий; б) обмеження заходів, що вживаються гостротою становища; в) обмеження заходів іншими міжнародно-правовими зобов'язаннями (п.1 ст.15 ЄКПЛ).

Таким чином, такий відступ від зобов'язань можливий лише в умовах «війни або іншої суспільної небезпеки, що загрожує життю нації».¹³

Саме гострота надзвичайної ситуації, яка ставить під сумнів можливість продовження функціонування фундаментальних державних та суспільних інституцій і виступає тим критерієм, який допускає можливість дерогації.

¹² *Ireland v. the United Kingdom* (1978). [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57506%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57506%22]})

¹³ Посібник зі статті 15 Конвенції – Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації, С.6

У справі «Лоулесс проти Ірландії» (N.3) (Lawless v. Ireland No.3) Суд розтлумачив поняття «суспільна небезпека, яка загрожує життю нації» як «виняткову кризову або надзвичайну ситуацію, що впливає на все населення і ставить під загрозу усталений спосіб життя спільноти, яка утворює державу»¹⁴ Відповідно, масштабні насильницькі прояви або заворушення, близькі до стану війни, також розглядатимуться як суспільна небезпека, яка загрожує життю нації.¹⁵ Така загроза має бути реальною або бути неминучою, поширюватися на всю державу або її частину, а наявні для звичайного періоду життя правові засоби є недостатніми.¹⁶

Одним із ключових дискусійних аспектів сутності дерогації є «межі розсуду» (margin of appreciation) держав: визнаючи певну свободу держав в оцінці наявності «суспільної небезпеки, що загрожує життю нації», ЄСПЛ водночас залишає за собою повноваження перевіряти, чи дійсно оголошена дерогація відповідає вимогам Конвенції¹⁷, і чи не використовується вона для легітимації надмірних або дискримінаційних обмежень.¹⁸

Практика ЄСПЛ свідчить, що стаття 15 не містить формальної вимоги тимчасовості надзвичайного стану. ЄСПЛ не раз визнавав існування «суспільної небезпеки» протягом багатьох років – зокрема у справах щодо терористичних атак в Північній Ірландії та у справах після терактів 11 вересня 2001 року. Водночас ЄСПЛ вказує на те, що попри широкий розсуд, сам розсуд не є необмеженим.

Хоча немає вимоги тимчасовості таких заходів, однак саме держави здійснюють оцінку загрози та небезпеки існуванню нації, з подальшим здійсненням нагляду з боку ЄСПЛ.¹⁹ Адже національні органи перебувають у кращому становищі, щоб більш точно оцінити ступінь реальності та масштабу суспільної загрози, втім нагляд з боку ЄСПЛ стосуватиметься як перевірки факту наявності надзвичайної ситуації, так і відповідності обраних заходів вимогам ЄКПЛ.

2. Матеріальна обмеженість дерогації. Дерогація дозволяє відступити лише від частини прав. Серцевина *невідступних* (non-derogable) прав – право на життя (крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій), свобода від катувань, свобода від рабства та рабства, заборона покарання без закону – не може бути скасована навіть у найгострішій суспільній кризі. Ця позиція спрямована на те, щоб запобігти можливості легітимації катування, свавільних страт або ретроактивного кримінального переслідування (ст. 15 §2 ЄКПЛ)

3. Процесуальна формалізованість. Держава зобов'язана офіційно повідомити Генерального секретаря Ради Європи про заходи, вжиті в порядку

¹⁴ Lawless v. Ireland (№ 3). (1961) URL:<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518>

¹⁵ Посібник, с. 6.

¹⁶ Посібник, с. 7.

¹⁷ Див. *А. та інші*, заява № 3455/05, пункт 185

¹⁸ Mariniello T. Prolonged emergency and derogation of human rights: Why the European Court should raise its immunity system. *German Law Journal*. February 2019. Volume 20. Issue 1. P.50 URL: DOI: <https://doi.org/10.1017/glj.2019.3>

¹⁹ Посібник, с. 7.

дерогації, причини, які викликали їх запровадження та момент припинення таких заходів. Ця вимога забезпечує механізм прозорості дій держави та залежить від ефективності національного та міжнародного контролю.²⁰

4. Вбудованість у систему обмежень прав людини. Дєрогація розглядається як окремий, *найбільш інтенсивний* рівень втручання держави у сферу прав людини, відмінний від «звичайних» обмежень (наприклад, обмеження свободи зібрань для охорони громадського порядку). Можна сказати, що дєрогація – це юридичний механізм, який дозволяє державі тимчасово відступити від виконання певних міжнародних зобов'язань у сфері прав людини в умовах надзвичайного стану, однак відступ від положень ЄКПЛ має бути «обґрунтованим, пропорційним, недискримінаційним і відповідати іншим міжнародним зобов'язанням держави».²¹

Сутність дєрогації можна також розкрити через протиставлення обмеженням прав: якщо обмеження є звичайним елементом конституційного режиму захисту прав (і допускаються на підставі самої норми про право), то дєрогація – це тимчасове надзвичайне відступлення від договірної стандартизації, «зміна налаштувань» співвідношення між міжнародним договором і національним правопорядком.²²

Стаття 15 ЄКПЛ є спеціальною нормою (*lex specialis*). Вона передбачає, що така можливість з'являється у держави лише за певних специфічних умов, внаслідок яких змінюється обсяг та порядок реалізації конвенційних прав (*lex generalis*).

Таким чином, дєрогацію в контексті статті 15 ЄКПЛ можна визначити як: тимчасовий, винятковий та юридично контрольований механізм, що дозволяє державі в умовах війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, у чітко визначених межах і за дотримання процедурних гарантій, відступити від частини своїх міжнародних зобов'язань із прав людини, передбачених Європейською конвенцією з прав людини, не зачіпаючи прав, від яких відступ заборонено і не виходячи за межі необхідності та пропорційності.

Еволюція розуміння дєрогації пройшла шлях від початкового розуміння її як «дірки в законодавстві», до механізму, який, відповідно до принципу верховенства права, надає державі, в надзвичайній ситуації, можливість спрямувати надзвичайні повноваження в рамках матеріальних та процесуальних критеріїв, з відповідним міжнародним контролем.

На це ж вказують Загальні коментарі Комітету ООН з прав людини, N.29 (2001) щодо статті 4 Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, додаючи важливий вимір: не кожна криза може вважатися «суспільною небезпекою, що загрожує життю нації», а заходи дєрогації навіть під час

²⁰ Nowak M. UN Covenant on Civil and Political Rights. CCPR Commentary. 2nd rev. ed. Kehl am Rhein: Engel, 2005. P.82

²¹ Бочковой В.О., с.85 <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/14-2.pdf>

²² Мельничук, с.21-22

збройного конфлікту мають залишатися пропорційними й не виходити за межі суворої необхідності²³.

Сучасна модель контрольованої дерогації передбачає, що держава зберігає можливість гнучко реагувати на екзистенційні загрози, але діє в межах, визначених міжнародними договорами, судовою практикою та розвинутою системою процедурних гарантій. Таким чином, дерогація за ст. 15 ЄКПЛ не стільки створює винятки з прав людини, передбачених ЄКПЛ, скільки виступає засобом їх гарантії, коли загроза існуванню нації ставить під сумнів спроможність держави гарантувати їх належну реалізацію.

Дерогацію за ст.15 ЄКПЛ можна оцінити через три ключові виміри:

- 1) Цільовий – навіщо існує дерогація;
- 2) Структурно-функціональний – які елементи дозволяють визнати дерогацію легітимною;
- 3) Контрольний– хто й як забезпечує контроль за дотриманням держави від зловживання дерогацією.

Цільовий вимір. Якщо розглядати дерогацію як запобіжний засіб для усунення надмірної напруги між «надзвичайними обставинами, які загрожують життю нації» і вимогою дотримання вимог ЄКПЛ. Ці критично небезпечні стани в житті суспільства настають несподівано, і за цих умов виконання зобов'язань стає об'єктивно неможливим.²⁴ Таким чином, мета цієї юридичної конструкції – *інституціоналізувати надзвичайність, інакше кажучи, встановити контрольований правовий режим в умовах, коли, є необхідність вийти за межі звичайних вимог щодо дотримання конвенційних прав.*

Відповідно дерогація створює для держави наступні можливості:

- а) зберегти ефективність та результативність публічних органів влади в надзвичайних ситуаціях – в умовах війни, терористичних актів, масштабних заворушень, пандемії;
- б) *мінімізувати ризики фактичної легітимації безконтрольного насильства та пов'язати надзвичайні повноваження з відповідними юридичними вимогами;*
- в) *забезпечує простір та можливості міжнародного контролю за дерогацією.*

Структурно-функціональний вимір. Легітимність обмеження встановлюватиметься ЄСПЛ з врахуванням того: а) чи ця криза відповідає умові наявності «війни або іншої суспільної небезпеки, що загрожує життю нації» і чи держава обґрунтувала наявність такої надзвичайної ситуації і б) чи це конкретне втручання в права людини «строго вимагається» гостротою ситуації – держава не може здійснити відступ ширше, ніж це реально обумовлене і має постійно обґрунтовувати зв'язок між загрозою і конкретними заходами; в) тривання цього стану – як тільки загроза зменшується або стає контрольованою обсяг дерогаційних

²³ General Comment No. 29: Article 4: Derogations during a State of Emergency. UN. Human Rights Committee. 31 August 2001. CCPR/C/21/Rev.1/Add.11. URL: https://www.rulac.org/assets/downloads/General_Comment_29.pdf

²⁴ Neuman GL. Constrained Derogation in Positive Human Rights Regimes. Human Rights in Emergencies. ASIL Studies in International Legal Theory. Criddle EJ, ed. Cambridge University Press; 2016. P17-18. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316336205.002>

заходів має бути зменшений або скасований з відповідним повідомленням про Генерального секретаря Ради Європи;

Контрольний вимір. Хоча за державами залишається широкий розсуд щодо наявності «суспільної небезпеки, що загрожує життю нації» ЄСПЛ здійснює контроль за відповідністю дій державі вимогам реальності: а) чи дійсно конкретні заходи «строго необхідні» та чи не могли ті самі цілі безпеки досягнуті менш інтенсивними обмеженнями в межах «звичайних» статей Конвенції; б) чи були заходи пропорційними, недискримінаційними та чи припинилися вони після закінчення стану загрози.

Розглянемо базові умови, без яких дерогація є неправомірною, передбачені в п.1 ст.15 ЄКПЛ.

1. «Війна або інша суспільна небезпеки, яка загрожує життю нації»

Такий стан повинен бути реальним і серйозним, а не гіпотетичним; загрожувати життю нації, тобто здатності держави функціонувати як організована політична спільнота; мати загальний характер або принаймні значно впливати на частину території / населення.²⁵

Розглядаючи цю проблематику у справах *Lawless v. Ireland (no. 3)*, *Ireland v. the United Kingdom*, *A. and Others v. the United Kingdom*, ЄСПЛ підтвердив, що «суспільна небезпека, що загрожує життю нації» стосується як класичної війни, так і триваючого стану терору, масових заворушень, спроб державного перевороту тощо, але у кожній справі ЄСПЛ здійснює індивідуальну перевірку реальності та масштабу загрози.

У *Brannigan and McBride v. the United Kingdom* Суд підтвердив, що під wt поняття можуть підпадати й затяжні терористичні кампанії, якщо вони реально підривають безпеку населення та стабільність інститутів.²⁶

Однак, не кожна криза – навіть дуже серйозна (економічна, політична, криміногенна) – автоматично відповідає цьому критерію. Дерогація виправдана лише тоді, коли йдеться саме про *екзистенційну* загрозу для нації.

Існує необхідність запровадження спеціального внутрішньодержавного режиму: надзвичайного або воєнного стану, який: формально запроваджений у спосіб, передбачений національною конституцією та законами, а також створює правову базу для відповідних обмежень (воєнний, надзвичайний стан, спеціальні антитерористичні акти тощо).

Інакше кажучи, стаття 15 передбачає певного *формального та публічного акту дерогації* – проголошення воєнного чи надзвичайного стану. Відповідно, якщо держава могла проголосити такий режим, але не зробила цього, вона не може посилається на статтю 15, навіть якщо ситуація об'єктивно є дуже напруженою.

«74. У цій справі сторони сперечалися щодо того, чи було втручання передбачено законом. Суд зазначає, що компанії-заявнику було заборонено публікувати матеріали на підставі указу Президента Вірменії від 1 березня 2008

²⁵ Посібник, ст.

²⁶ *Brannigan and McBride v. the United Kingdom* URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-57819%22%5D%7D>

року про оголошення надзвичайного стану в Єревані (див. пункт 11 вище). Однак компанія-заявник стверджувала, що Президент не мав повноважень згідно з Конституцією оголошувати надзвичайний стан (див. пункт 67 вище).

75. Беручи до уваги відповідні положення національного законодавства, Суд зазначає, що стаття 55 § 14 Конституції уповноважувала Президента оголошувати надзвичайний стан, якщо існує безпосередня небезпека для конституційного ладу Вірменії (див. пункт 31 вище). Ця ж стаття передбачала, що правова база надзвичайного стану має бути детально викладена в окремому законі. Однак, з формулювання статті 117 § 6 Конституції випливає, що до прийняття такого закону Президент мав право вживати лише невизначених заходів, яких вимагала гострота конкретної загрози конституційному ладу (див. пункт 33 вище). Суд зазначає, що на той час такого закону не було прийнято. Тому виникає питання щодо того, чи було оголошення надзвичайного стану законним». ²⁷

Не менш важливим є якісний рівень внутрішнього законодавства: надзвичайні заходи мають спиратися на закон, бути передбачуваними, підконтрольними парламенту й суду. ²⁸

2. «Виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища».

Формула «*to the extent strictly required by the exigencies of the situation*» закріплює принцип мінімально необхідного втручання. Отже дерогаційні заходи а) повинні бути необхідними для досягнення легітимної мети (захист безпеки, життя населення тощо); мають бути пропорційними – не виходити за рамки того, що об'єктивно потрібно; не можуть замінювати «звичайні» обмеження, якщо ті достатні для реагування на загрозу. ²⁹

Ця формула є центральним критерієм допустимості дерогації. Вона передбачає оцінку наступних складових: характер і важливість прав, щодо яких здійснюється дерогація; масштаб та інтенсивність наявної загрози; ефективність та мінімальний характер обраних заходів в сукупності з перевіркою щодо того, чи не можна було досягти мети менш інтенсивними обмеженнями в межах «звичайних» статей Конвенції (наприклад, ст. 5, 8, 10, 11 без дерогації); тривалість дії заходів та наявність механізмів їх регулярного перегляду. ³⁰

У справі *Aksoy v. Turkey* ЄСПЛ визнав, що навіть у межах дерогації державане має необмеженої свободи: тривале тримання під вартою без судового контролю й піддавання особи катуванню не можуть бути виправдані посиланням на статтю 15 ЄКПЛ. «п.84. Суд врахував безперечно серйозну проблему тероризму на південному сході Туреччини та труднощі, з якими стикається

²⁷ *Dareskizb LTD v. Armenia.* (61737/08). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-211813%22%5D%7D>

²⁸ *Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis A toolkit for member states.* Information Documents. Council of Europe. SG/Inf(2020)11. 7 April 2020. URL: <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f40>

²⁹ *Derogation in time of emergency.* *Factsheet.* ECHR. Feb.2022. p. 3-4 URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_derogation_eng

³⁰ Посібник, ст.8-10

держава у вживанні ефективних заходів проти нього. Однак він не переконаний, що гострота ситуації вимагала тримання заявника за підозрою у причетності до терористичних злочинів протягом чотирнадцяти днів або більше під вартою без зв'язку зі зовнішнім світом та без доступу до судді чи іншої судової посадової особи».³¹ Аналогічно, у новітніх справах щодо Туреччини після спроби перевороту 2016 року (*Mehmet Hasan Altan v. Turkey*, *Şahin Alpay v. Turkey*, *Kavala v. Turkey*) Суд наголосив, що масове «автоматичне» застосування запобіжного ув'язнення до журналістів, суддів, активістів виходить за межі «строго необхідного».

Дерогація є допустимою не тоді, коли держава просто *вважає* заходи потрібними, а коли є можливість об'єктивно продемонструвати зв'язок між конкретною загрозою і конкретними, мінімально інтенсивними заходами щодо обмеження прав людини.

3. «За умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом»

Ця умова підкреслює, що дерогація залишається частиною міжнародно-правового механізму захисту прав людини, а не створює умови відмови від їхнього захисту. Держава не може посилатися на статтю 15, щоб порушувати норми *jus cogens* (наприклад, заборону катувань, геноциду тощо); ігнорувати норми міжнародного гуманітарного права під час збройних конфліктів; відмовлятися від взятих на себе зобов'язань за іншими договорами. Так, при розгляді справ щодо порушення прав людини під час збройних конфліктів ЄСПЛ все більше розширює в своїй практиці застосування положень міжнародного гуманітарного права (наприклад в рішенні «Україна та Нідерланди проти Російської Федерації»).

П.2 ст.15 визначає перелік прав, які не можуть бути дероговані:

- стаття 2 – право на життя (з обмеженим винятком: смерть унаслідок правомірних воєнних дій);
- стаття 3 – заборона катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання;
- стаття 4 §1 – заборона рабства;
- стаття 7 – заборона покарання без закону.

З практики Суду також впливає неможливість дерогації окремих гарантій Протоколів – зокрема, заборони смертної кари (Протокол № 6, ст. 1) та принципу *ne bis in idem* (Протокол № 7, ст. 4).³²

Як вже згадувалося раніше, п.3 ст.15 вимагає від держави дотримання процедурного порядку забезпечення прозорості. Йдеться про обов'язок держави, що користується правом відступу, інформувати Генерального секретаря Ради Європи про вжиті заходи і причини їх запровадження, а також повідомити про їх припинення. Таке повідомлення повинно не лише містити опис надзвичайної

³¹Aksoy v. Turkey(21987/93). <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58003%22%5D%7D>

³² Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Інформаційний бюлетень. Європейський суд з прав людини. Вересень 2020. URL: <https://rm.coe.int/the-translation-of-the-factsheet-derogation-in-time-of-emergency-has-b/1680a27f25>

ситуації, але так само перелік прав, які зазнали дерогації, або опис характеру заходів, дату набрання чинності та територіальний обсяг дерогації. У випадку скорочення або припинення дерогації держава повідомляє окремо.

ЄСПЛ у низці справ (зокрема щодо Туреччини та Франції) визнавав, що певні недоліки формулювань повідомлення не є фатальними, якщо в цілому з документа та контексту зрозуміло, які саме заходи дерогації держава запровадила.

Таким чином, держава зобов'язана сформулювати свою дерогацію публічно й чітко, створюючи підстави для подальшого контролю з боку ЄСПЛ.

Варто зазначити, що ЄСПЛ може поставити під сумнів можливість держави посилаючись на статтю 15 у випадку повної відсутності такого повідомлення. Таке попередження має попередній характер про можливість такого обмеження, але не про обов'язкове застосування.

Україна неодноразово спрямовувала такі повідомлення. Так, 21.05.2015 Верховна Рада України видала заяву «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод»³³, передбачених ст. 5, 6, 8 та 13 ЄКПЛ. Цією ж заявою було доручено МЗС України поінформувати Генерального секретаря Ради Європи про стан безпекової ситуації в Донецькій та Луганській областях, а також про зміну території, на яку поширюється відступ України.

Після початку повномасштабного вторгнення в Україну окупаційних військ російської федерації 24 лютого 2022 року держава не могла надалі гарантувати у повному обсязі визначені та закріплені у мирний час права і свободи.³⁴

28 лютого 2022 року Україна повідомила про відступ від окремих зобов'язань, передбачених Конвенцією, зокрема про відступ від статей 4 (пункт 3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, статей 1, 2 Додаткового протоколу, статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції.³⁵

Посилаючись на зміни в Кримінальному процесуальному кодексі України внаслідок воєнного стану, 23 березня 2022 року Україна повідомила про додатковий відступ від зобов'язань за статтями 5, 6 і 13 Конвенції.³⁶

4 квітня 2024 року Україна подала уточнене повідомлення про зміну умов відступу від окремих зобов'язань в сторону зменшення, яким скасувала відступ за ст. 4, 9, 13, 14, 16 ЄКПЛ.³⁷ Останнє повідомлення демонструє те, як держава, здійснює контроль за необхідністю відступів за статтями щодо яких були подані повідомлення.

³³ Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Заява Верховної Ради України. 21.05.2015. № 462-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text>

³⁴ Воює Д. Україна відступає від окремих зобов'язань за Конвенцією про захист прав і свобод людини: деє ховається зрада? 31.05.2024 URL: <https://cedem.org.ua/news/vidstup-vid-konventsii>

³⁵ Note Verbale. Council of Europe. JJ9325C. 2.03.2022 URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0>

³⁶ Regarding derogation measures. Annex. URL: <https://rm.coe.int/1680a5ef57>

³⁷ Revised notification. 04.04.2024. URL: <https://rm.coe.int/1680af452a>

Національним конституційним підґрунтям для дерогації є стаття 64 Конституції України, яка допускає можливість обмеження окремих прав і свобод «в умовах воєнного або надзвичайного стану» із зазначенням строку дії таких обмежень. Водночас Конституція встановлює перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть за цих умов (право на життя, заборона катувань, презумпція невинуватості тощо), що кореспондує переліку прав, які не можуть бути дероговані у §2 ст. 15 ЄКПЛ.

Конституційний Суд України в окремих рішеннях підкреслює, що навіть у воєнний час верховенство Конституції та повага до прав людини залишаються фундаментальними засадами конституційного ладу, а механізм обмеження прав має чітко ґрунтуватися на Конституції та спеціальних законах.³⁸

Безпосереднім внутрішнім юридичним механізмом, який створює можливі рамки дерогації в Україні є закони:

1) Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» № 1550-III від 16.03.2000 р., який визначає поняття, мету, підстави введення надзвичайного стану та прямо передбачає можливість тимчасових обмежень конституційних прав і свобод, із зазначенням строків дії обмежень.³⁹

2) Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015 р., що встановлює визначення воєнного стану, правову основу його введення, повноваження органів влади та гарантії законності, включно з можливістю запровадження спеціальних режимів для окремих прав.⁴⁰

Закони прямо вказують, що їх правовою основою є Конституція України та відповідні укази Президента, затверджені Верховною Радою. Це означає, що дерогація за статтею 15 ЄКПЛ у національному вимірі можлива на основі комбінації конституційної норми (ст. 64), спеціального закону та відповідного указу Президента України, затвердженого парламентом.

У 2022 р. Рада Європи підготувала спеціальний «Legal analysis of the derogation made by Ukraine under Article 15 of the ECHR and Article 4 of the ICCPR», де детально аналізуються: зміст застосованих обмежень, відповідність умовам «необхідності» та «пропорційності», співвідношення із внутрішнім правом (Конституція, закони про воєнний і надзвичайний стан). Аналіз, поперше, підтверджує, що умови дерогації, передбачені ст.15 ЄКПЛ у випадку повномасштабної агресії РФ є очевидно виконаними; по-друге, констатує, що Україна формально дотрималася процедурних вимог щодо повідомлення про дерогацію обом депозитаріям (Генсеку ООН і Генсеку Ради Європи). Водночас дерогація описується як «процес, що триває», і, відповідно, потребує постійного перегляду, звуження і прив'язки до реальних потреб безпеки⁴¹.

³⁸Стаття 64. Конституційний Суд України. <https://ccu.gov.ua/storinka/64>

³⁹ Про правовий режим надзвичайного стану. Закон України. № 1550-III від 16.03.2000 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1550-14>

⁴⁰ Про правовий режим воєнного стану. Закон України. № 389-VIII від 12.05.2015 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/389-19>

⁴¹ Legal analysis of the derogation made by Ukraine under Article 15 of the ECHR and Article 4 of the ICCPR. Council of Europe. November 2022. P.9-13. URL:<https://rm.coe.int/legal-analysis-of-the-derogation-made-by-ukraine-under-article-15-of-t/1680aa8e2c>

У цілому українська практика показує еволюцію від територіально обмеженої дерогації (2015 р.) до комплексного, загальнонаціонального режиму (з 2022 р.) із подальшим звуженням відступів у 2024 р.

Застосування ст. 15 ЄКПЛ потребує системного тлумачення, оскільки вона не лише змінює дію статті 1 ЄКПЛ (обов'язок забезпечувати права) у виняткових умовах, але потребує спільного розгляду з конкретними статтями, щодо яких проголошено дерогацію, з принципом верховенства права, заборонаю зловживання правами (ст. 17 ЄКПЛ) та переслідування прихованих цілей (ст. 18 ЄКПЛ).

Хоча ст. 15 ЄКПЛ прямо не містить формули «не зловживати правом дерогації», цей критерій впливає з принципу верховенства права та статей 17 і 18 ЄКПЛ (заборона зловживання правами та переслідування прихованих цілей).

Отже, дерогація не може застосовуватися для а) легітимації політичних переслідувань опозиційних політиків, журналістів або правозахисників; б) запровадження фактично постійного «гібридного» режиму, коли надзвичайний стан триває роками без реальної потреби; в) обходу звичайних гарантій справедливого суду, свободи вираження поглядів, асоціацій, якщо ці гарантії можна забезпечити менш жорсткими засобами.

ЄСПЛ зауважує, що посилання на дерогацію не може виправдати порушення «мінімальних вимог Конвенції», наприклад системного порушення сутнісних гарантій статей 5 і 6 ЄКПЛ.

Таким чином критерії допустимості дерогації – це не формальна «галочка» про наявність війни, а комплексний тест-алгоритм, який охоплює: реальність і масштаб загрози; юридичну якість надзвичайного режиму; зв'язок між загрозою та конкретними заходами; повагу до прав, щодо яких неможлива дерогація і інших міжнародних зобов'язань; прозорість і добросовісність держави. Саме ці рамки використовуватимуться ЄСПЛ при оцінці дерогаційних заяв, зокрема й у справах проти України

Першою «великою» справою, де ЄСПЛ прямо застосував статтю 15, стала вже згадувана справа *Lawless v. Ireland (No. 3) (1961)*, пов'язана з інтернуванням особи, підозрюваної у належності до ІРА. Суд підтвердив, що в Ірландії існувала «суспільна небезпека, яка загрожує життю нації», та сформулював класичне визначення: «виняткова ситуація кризи чи надзвичайного стану, яка охоплює все населення та становить загрозу організованому життю спільноти».⁴²

У справі *Ireland v. the United Kingdom (1978)* Суд знову визнав наявність надзвичайної ситуації, пов'язаної з діяльністю ІРА у Північній Ірландії, що підтвердило: надзвичайний стан може бути затяжним, але його наявність не знімає з держави обов'язку доводити необхідність кожного окремого заходу.

«214...функція Суду не полягає в тому, щоб замінювати оцінку британського уряду будь-якою іншою оцінкою того, що може бути найрозсудливішим або найдоцільнішим заходом боротьби з тероризмом. Суд повинен лише переглянути законність, згідно з Конвенцією, заходів, вжитих цим урядом з 9 серпня 1971 року. Для цього Суд повинен дійти свого рішення з

⁴² *Lawless v. Ireland (No. 3) (1961)*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518>

урахуванням не суто ретроспективного розгляду ефективності цих заходів, а умов та обставин, що існували, коли вони були спочатку вжиті та згодом застосовані».

Ці справи створили певний шаблон розгляду цих справ: ЄСПЛ визнає широкий розсуд держав щодо встановлення факту надзвичайної ситуації, однак залишає за собою можливість оцінити, чи не було явного зловживання цим станом.⁴³

У справі *Brannigan and McBride v. the United Kingdom* (1993), що стосувалася тривалого затримання осіб, підозрюваних у тероризмі, «ЄСПЛ визнав, що дерогаційні заходи Великої Британії відповідали статті 15ЄКПЛ з наступних підстав: існувала реальна загроза життю нації; дерогаційні заходи (збільшений строк затримання без суду) мали законодавчу основу та парламентський контроль; діяли важливі процесуальні запобіжники (наприклад, доступ до адвоката та лікаря, інформування родичів)⁴⁴.

Натомість у справі *Aksoy v. Turkey* (1996) ЄСПЛ уперше чітко показав «межі розсуду». Туреччина оголосила дерогацію щодо статті 5 (право на свободу), посилаючись на надзвичайний стан у зв'язку з тероризмом. Однак затримання без доступу до суду протягом 14 днів у поєднанні з катуванням було визнано несумісним як із статтею 5, так і зі статтею 3. ЄСПЛ підкреслив, що дерогація не може виправдати катування, а тривалість затримання не була «строго необхідною» у сенсі статті 15.⁴⁵

Таким чином, справа *Aksoy v. Turkey* (1996) стала поворотною: ЄСПЛ визнав, що навіть за наявності дерогації держава не має «карт-бланшу» щодо обмеження свободи та заборонених форм поведінки.

Значний розвиток практики Суду відбувся у справі *A. and Others v. the United Kingdom* (2009), пов'язаній із позбавленням волі іноземців, підозрюваних у тероризмі, у в'язниці⁴⁶. Велика Британія повідомила про дерогацію за статтею 15 щодо статті 5, дозволивши безстрокове ув'язнення іноземних громадян без суду на підставі антитерористичного закону 2001 року. Хоча ЄСПЛ визнав існування суспільної небезпеки, що загрожує життю нації (після терактів 11 вересня 2001 року), однак встановив порушення статті 5 у поєднанні зі статтею 14, оскільки механізм застосовувався лише до іноземців, хоча загроза тероризму стосувалася і громадян Великої Британії.

ЄСПЛ прямо погодився з висновками Палати лордів, що така схема ув'язнення є дискримінаційною та непропорційною, а отже, дерогація не пройшла тест «сувора необхідність».

⁴³ Ruffer E. *the European Convention on Human Rights in times of trouble: use of derogations under article 15 ECHR*. Czech Yearbook of Public & Private International Law. 2020. Vol. 11. Praha: Czech Society of International Law. P.22

⁴⁴ *Brannigan and McBride v. the United Kingdom* (1993) <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57819%22%5D%7D>

⁴⁵ *Aksoy v. Turkey* (1996) <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58003%22%5D%7D>

⁴⁶ *A. and Others v. the United Kingdom [GC] (2009)* <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-1647%22%5D%7D>

Таким чином, ЄСПЛ у цій справі не просто визнав дерогацію формально, але заблокував наявні дерогаційні заходи як такі, що суперечать Конвенції.

Що ж відбуватиметься в ситуаціях, коли держава взагалі не заявляла дерогації, але посилялася на особливий контекст (збройний конфлікт, дія міжнародного гуманітарного права).

Ключова тут справа – *Hassan v. the United Kingdom* (2014)⁴⁷, щодо затримання іракця британськими силами в Іраку. В цій справі Велика Британія не робила дерогації за статтею 15, однак стверджувала, що її дії регулюються насамперед міжнародним гуманітарним правом (Женевські конвенції) як спеціальним режимом для воєнного конфлікту.

«99. Держава-відповідач звернулася до Суду з проханням не застосовувати свої зобов'язання за статтею 5 або якимось іншим чином тлумачити їх у світлі повноважень щодо затримання, доступних їй згідно з міжнародним гуманітарним правом. Зокрема, у справі *Аль-Джедда*, згаданій вище, уряд Сполученого Королівства не стверджував, що стаття 5 була змінена або замінена повноваженнями щодо затримання, передбаченими Третьою та Четвертою Женевськими конвенціями. Натомість вони стверджували, що Сполучене Королівство мало зобов'язання перед Радою Безпеки Організації Об'єднаних Націй інтернувати заявника, і що, через статтю 103 Статуту Організації Об'єднаних Націй, це зобов'язання мало мати переважання над зобов'язаннями Сполученого Королівства за Конвенцією. Уряд стверджував, що зобов'язання інтернувати заявника випливало з тексту Резолюції Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй 1546 та доданих листів, а також тому, що Резолюція мала наслідком збереження зобов'язань, покладених на окупаційні держави згідно з міжнародним гуманітарним правом, зокрема статтею 43 Гаазького регламенту (див. справу *Аль-Джедда*, згадану вище, § 107). Суд встановив, що таке зобов'язання не виникло».⁴⁸

ЄСПЛ ухвалив, що відсутність дерогації не заважає враховувати гуманітарне право при тлумаченні статті 5, і фактично включив норми Женевських конвенцій у зміст гарантій ЄКПЛ.

«103. З огляду на вищезазначені міркування, Суд приймає аргумент Уряду про те, що відсутність формального відступу від положень статті 15 не заважає Суду враховувати контекст та положення міжнародного гуманітарного права під час тлумачення та застосування статті 5 у цій справі.

104. Тим не менш, відповідно до практики Міжнародного Суду ООН, Суд вважає, що навіть у ситуаціях міжнародного збройного конфлікту гарантії, передбачені Конвенцією, продовжують застосовуватися, хоча й тлумачаться на тлі положень міжнародного гуманітарного права. Через співіснування гарантій, передбачених міжнародним гуманітарним правом та Конвенцією, під час збройного конфлікту, підстави для дозволеного позбавлення волі, викладені у

⁴⁷*Hassan v. the United Kingdom* (2014). [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-146501%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-146501%22])

⁴⁸*Hassan v. the United Kingdom* (2014). [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-146501%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-146501%22])

підпунктах (а) - (f) цього положення, повинні бути максимально узгоджені з взяттям військовополонених та утриманням під вартою цивільних осіб, які становлять загрозу безпеці, згідно з Третьою та Четвертою Женевськими конвенціями. Суд пам'ятає про те, що інтернування в мирний час не підпадає під схему позбавлення волі, що регулюється статтею 5 Конвенції, без здійснення права на відступ від положень статті 15 (див. пункт 97 вище). Лише у випадках міжнародного збройного конфлікту, коли захоплення військовополонених та утримання під вартою цивільних осіб, які становлять загрозу безпеці, є визнаними ознаками міжнародного гуманітарного права, статтю 5 можна тлумачити як таку, що дозволяє здійснення таких широких повноважень».⁴⁹

На рівні особи проблема правової визначеності дерогації проявляється через відсутність чітких, доступних і передбачуваних правил гри: люди не розуміють, які саме права реально «заморожені», на який час, у якій частині території, якими засобами й куди можна ефективно оскаржити втручання.

Дерогація за статтею 15 ЄКПЛ – це засіб контрольованої надзвичайності, який дозволяє державі тимчасово відступити від частини конвенційних зобов'язань, не виходячи за межі права. Вона покликана поєднати дві площини: *реальну потребу держави захищати себе в умовах війни, тероризму або іншої екзистенційної кризи та збереження серцевини прав людини, верховенства права й міжнародного контролю.*

Дерогація залишається простором між розсудом держави в критичний період існування та гарантіями прав людини.

ЄСПЛ визнає реальну потребу дерогацій, але не приймає їх автоматично – кожен елемент (надзвичайний стан, необхідність, пропорційність, процедура) підлягає перевірці.

«Межі розсуду» держави поступово звужуються якщо йдеться про тривалі, системні обмеження свободи та політичних прав, особливо коли виникають ознаки дискримінації або політичного переслідування.

Наявність дерогації не звільняє від відповідальності за катування, свавільні страти, рабство, ретроактивне покарання – ці права залишаються недоторканими.

ЄСПЛ готовий гнучко враховувати інші режими права (зокрема, міжнародне гуманітарне право), але це не скасовує вимог прозорості та контролю, які забезпечує стаття 15.

Стаття 15 ЄКПЛ інституціоналізує доктрину «контрольованої надзвичайності». Вона визнає право держави на тимчасовий відступ від правових стандартів у відповідь на екзистенційну загрозу, але від самого початку вбудовує цей відступ у рамки верховенства права та європейського контролю.

Критерій «суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації» тлумачиться ЄКПЛ як виняткова, але не обов'язково короткочасна ситуація, яка охоплює все населення або загрожує основам існування суспільства. Водночас ЄСПЛ

⁴⁹Hassan v. the United Kingdom (2014). [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-146501%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-146501%22])

демонструє готовність відмовити в легітимації дерогації, якщо держава не доведе реальності й масштабу загрози. \

Свобода розсуду держави є визнаною, але супроводжується європейським наглядом. Суд не замінює собою національного законодавця чи уряд в оцінці безпекових ризиків, однак задає межі допустимого: перевіряє сувору необхідність, пропорційність, наявність процесуальних гарантій і повагу до недерогованих прав.

Тест суворості необхідності в конкретній ситуації у практиці ЄСПЛ набуває дедалі більшої конкретики: Суд розробив певний алгоритм – достатність звичайного законодавства, обмеженість за обсягом, постійний перегляд, судовий контроль тощо – який перетворює загальне правило на ефективний інструмент оцінки засобів дерогації.

Зв'язок зі універсальним міжнародним правом (насамперед міжнародним гуманітарним правом та МПГПП) підкреслює, що стаття 15 не є «прохідним квитком» до ізоляції держави від інших правових режимів. Навпаки, вона забезпечує узгоджене тлумачення Конвенції з урахуванням гуманітарного й універсального міжнародного права.

Процедура повідомлення та вимога постійного перегляду формують процесуальний каркас демократичної підзвітності надзвичайних заходів: дерогація повинна бути офіційною, відкритою, чітко окресленою в часі й просторі та коригованою у відповідь на зміну обставин.

Яку проблематику для подальших досліджень щодо дерогації за ст. 15 ЄСПЛ можна виокремити?

- 1) недостатня визначеність критеріїв суспільної небезпеки та суворості необхідності;
- 2) нечітка межа між «звичайними» обмеженнями та дерогацією;
- 3) явище постійної надзвичайності, яке створює ефект нової нормальності» надзвичайного стану;
- 4) якість і визначеність національних надзвичайних норм;
- 5) ризик надмірної дерогації;
- 6) ;слабкість процедур контролю й прозорості (парламентських та судових)
- 7) узгодження взаємодіями між системою ЄКПЛ та міжнародного гуманітарного права;
- 8) оновлення й доповнення “м'якого права” (“soft law”) щодо дерогації.

Нові майбутні рішення ЄСПЛ за заявами щодо порушення прав людини, пов'язані з дерогацією Україною за ст. 15 ЄКПЛ внаслідок російської агресії, піднімуть питання саме щодо застосування критеріїв до конкретної ситуації та ризику надмірних відступів від прав людини. Можна припустити, що ці справи дозволять ЄСПЛ по-новому подивитися на проблематику дерогації за ст. 15 ЄКПЛ, уточнивши наявну практику.

Список використаних джерел:

1. Бочковой В. Поняття дерогації та її місце в системі обмежень прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 89: частина 4. С.82-86 URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.12>

2. Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Інформаційний бюлетень. Європейський суд з прав людини. Вересень 2020. URL: <https://rm.coe.int/the-translation-of-the-factsheet-derogation-in-time-of-emergency-has-b/1680a27f25>
3. Воюта Д. Україна відступає від окремих зобов'язань за Конвенцією про захист прав і свобод людини: деє ховається зрада? 31.05.2024 URL: <https://cedem.org.ua/news/vidstup-vid-konventsii>
4. Дуфенюк О. М. Баланс у кримінальному провадженні: інституційний, правозастосовний, особистісний рівні : монографія. Львів : Растр-7, 2023. 508 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/6873>
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція. Рада Європи. 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
6. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. Мельниченко Н. Процедури дерогації при захисті прав людини. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 1. С. 18-28. URL: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2022\(120\)02](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2022(120)02)
8. Посібник зі статті 15 Конвенції – Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. 31.08.2025 Страсбург: Секретаріат ЄСПЛ. 20 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr
9. Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Заява Верховної Ради України. 21.05.2015. № 462-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text>
10. Про правовий режим воєнного стану. Закон України. № 389-VIII від 12.05.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/389-19>
11. Про правовий режим надзвичайного стану. Закон України. № 1550-III від 16.03.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1550-14>
12. Стаття 64. Юридичні позиції. Конституційний Суд України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka/64>
13. A. and Others v. the United Kingdom [GC] (2009) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-1647%22%5D%7D>
14. Aksoy v. Turkey (1996) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58003%22%5D%7D>
15. Binder, C., Cerna, C. M., Cismas, I., Petersen, N., Sommaro, E., & Kadelbach, S. Human Rights in Times of Emergency: Assessment of State practice in respect to times of emergency. *Oslo Law Review*. 2025. 12(1). P.1–37. URL: <https://doi.org/10.18261/olr.12.1.1>
16. Brannigan and McBride v. the United Kingdom (1993) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57819%22%5D%7D>
17. Dareskizb LTD v. Armenia. (61737/08). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-211813%22%5D%7D>
18. Derogation in time of emergency. *Factsheet*. ECHR. Feb.2022. 18 p. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_derogation_eng
19. General Comment No. 29: Article 4: Derogations during a State of Emergency. UN. Human Rights Committee. 31 August 2001. CCPR/C/21/Rev.1/Add.11. URL: https://www.rulac.org/assets/downloads/General_Comment_29.pdf
20. Hartman, J. F. Derogation from Human Rights Treaties in Public Emergencies-A Critique of Implementation by the European Commission and Court of Human Rights and the Human Rights Committee of the United Nations. *Harvard International Law Journal*. 1981. Vol.22. No.1. P.1-52 URL: https://drive.google.com/file/d/1acdHAPEPvHv4SJA6LFDmLY_v4m-Qteyi/view
21. Hassan v. the United Kingdom (2014). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-146501%22%5D%7D>

22. Ireland v. the United Kingdom (1978). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-57506%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-57506%22])
23. Lawless v. Ireland (No. 3) (1961). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518>
24. Legal analysis of the derogation made by Ukraine under Article 15 of the ECHR and Article 4 of the ICCPR. Council of Europe. November 2022. 43 p. URL: <https://rm.coe.int/legal-analysis-of-the-derogation-made-by-ukraine-under-article-15-of-t/1680aa8e2c>
25. Mariniello T. Prolonged emergency and derogation of human rights: Why the European Court should raise its immunity system. *German Law Journal*. Issue 1. P. 46–71 URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2019.3>
26. Mohamed M. Zeidy, The ECHR and States of Emergency: Article 15 - A Domestic Power of Derogation from Human Rights Obligations, *San Diego International Law Journal*. 2003. Vol.4. P.277-317. URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol4/iss1/10>
27. Ukraine: Disregard false information concerning derogations from the European Convention on Human Rights. *Council of Europe*.30 April 2024.URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/ukraine-disregard-false-information-concerning-derogations-from-the-european-convention-on-human-rights>
28. Neuman GL. Constrained Derogation in Positive Human Rights Regimes. *Human Rights in Emergencies*. ASIL Studies in International Legal Theory. Criddle EJ, ed. Cambridge University Press; 2016. P.15-31. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9781316336205.002>
29. Note Verbale. Council of Europe. JJ9325C. 2.03.2022 URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0>
30. Nowak M. UN Covenant on Civil and Political Rights. CCPR Commentary. 2nd rev. ed. Kehl am Rhein: Engel, 2005. 1277 p.
31. Regarding derogation measures. Annex. URL: <https://rm.coe.int/1680a5ef57>
32. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights and fundamental freedoms while countering terrorism on the human rights challenge of states of emergency in the context of countering terrorism. Human Rights Council. General Assembly. 1 March 2018. A/HRC/37/52. 20 p. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/37/52>
33. Respecting democracy, rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis A toolkit for member states. Information Documents. Council of Europe. SG/Inf(2020)11. 7 April 2020. URL: <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f40>
34. Revised notification. 04.04.2024. URL: <https://rm.coe.int/1680af452a>
35. Ruffer E. the European Convention on Human Rights in times of trouble: use of derogations under article 15 ECHR. *Czech Yearbook of Public & Private International Law*. 2020. Vol. 11. Praha: Czech Society of International Law. P.19-32.

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЦІННІСНОГО КОМПОНЕНТУ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Підвищення престижності юридичної освіти в цілому викликає потребу належним чином підходити до дослідження даного явища, а безумовний прогрес юриспруденції останніми десятиліттями в усьому світі засвідчує факт зростання правової культури населення. Від розуміння ціннісного компоненту юридичної освіти залежить професійний рівень юриста, його здатність здійснювати відповідні повноваження, приймати виважені законні рішення, бо закон прямо визначає державний характер рішень, які приймають юристи.

Вміння усвідомлювати високий гуманістичний зміст своєї діяльності, філософськи обґрунтувати власну теоретичну позицію і прийняти практичне рішення є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності юриста. Таке обґрунтування, особливо у сфері практичних рішень, не завжди усвідомлюється, однак воно в основному визначається домінуючими установками світогляду юриста, його ціннісними орієнтаціями. Спроби розв'язувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до релятивізму або догматизації. Щодо цього французький філософ права Г. А. Шварц-Ліберман фон Валендорф зазначав: «Той, хто думає, що обійдеться без філософського обґрунтування функціонування правової системи, насправді несвідомо керується своєю «особистою», доморослою філософією, ризикуючи скінчити блуканнями в пільмах правової дисгармонії»¹.

Правові цінності тому і є правовими, бо існують як цінності правової сфери, яка полягає у тому, щоб задовольняти потреби, бажання, інтереси соціального суб'єкта (індивіда, групи людей, суспільства).

Цінності людей, відзначали Р. Інглегарт та К. Вельцель у своїй роботі «Модернізація, культурні зміни і демократія: послідовність розвитку людини (ілюстроване видання)» (2005), зазнають поступових змін під впливом поліпшення матеріальних умов життя, соціально-політичних наслідків, громадської думки². І, на нашу думку, впливають на прагнення вдосконалення буття, зміцнення становища людини, її захищеності, реалізації природних і громадянських прав. У цьому сенсі, не зайвою є теза німецького філософа Н. Гартмана про те, що до найважливіших властивостей цінностей належить їх об'єктивність, так звана їх «в-собі-буття» (вчений залишився назавжди переконаним в об'єктивності цінностей, їх незалежності від свідомості

¹Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2017. С. 11.

²Inglehart, Ronald F., and Christian Welzel. *Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence*. New York: Cambridge University Press, 2005. 344 p.

суб'єктів)³. І для людини цінності, за Н. Гартманом, стають принципами його діяльності та набувають форми належного.

У сучасній філософсько-правовій науці спостерігається два основних напрями сприйняття цінностей: трансцендентальний та антропологічний. Трансцендентальне сприйняття правових цінностей відриває їх від реального ґрунту, бо в такому підході основним критерієм цінності визнається стійкість у часі (те, що має більшу стійкість, є більш цінним, оскільки виявляє силу свого буття незалежно від обставин). У свою чергу антропологізм страждає суб'єктивізмом, хоча важко заперечувати той факт, що оцінка як прийом інтенційного пізнання неможлива без людини, як і пізнання взагалі, але тут не можна погодитись з почасти присутньою підміною категорій «цінність» категорією «оцінка».

Ми поділяємо думку М. Михальченка про те, що у смисловому розумінні поняття «цінність» близьке чи навіть споріднене з поняттям «значущість». Власне, значущістю зумовлені не лише властивості предмета, а й потреби діючого суб'єкта, а критерієм ефективності й інтенсивності цінностей вважається «повнота задоволення», що супроводжує їх відчуття. У цьому разі йдеться про розуміння цінностей як джерел індивідуальної мотивації, що функціонально еквівалентні потребам, і про визнання цінностей реальними іманентними регуляторами діяльності.

М. Михальченко, розвиваючи цю тезу, наголошує на тому, що «якщо у буденному слововжитку під цінностями найчастіше розуміють предмети, наділені певними корисними для людини властивостями, то на теоретичному рівні поняття має більш узагальнений зміст, близький до поняття «значення». Коли говорять про значення чогось, то мислять не стільки про сам предмет, скільки про ту роль, яку він може відіграти у житті людей з погляду їхніх потреб, інтересів і мети діяльності. Тобто, у даному випадку цінність визначається як предмет потреб. Такий підхід пов'язує поняття цінностей з реальністю людського існування, підкреслюючи, що цінності – це те, у чому людина має потребу, що необхідне для забезпечення її життєдіяльності, у тому числі правової, зокрема захисту її прав і свобод, честі й гідності тощо у правовому полі⁴.

У філософському розумінні під цінностями розуміються основи духовного та матеріального життя людини, які визначають мету, сенс, значення, наміри, нормативність і формальні межі її реалізації. З юридичної точки зору, цінності – це загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл правової культури певного етносу і навіть людства загалом, коли мова йде про загальнолюдські цінності..

К. Горобець вважає, що визначальною характеристикою правових цінностей варто вважати їх віднесення до світу феноменів. Саме таке осмислення правових цінностей дозволяє синтезувати протиріччя між трансцендентальним

³Гартман Николай. Этика = Ethik / Пер. с нем. А. Б. Глаголева; под ред. Ю. С. Медведева, Д. В. Складнева. СПб.: Владимир Даль, 2002. С. 353

⁴Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / Авт. колектив : М. І. Михальченко (керівник) та ін. К. : ПІЕНД ім.. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 8.

та антропологічним їх розумінням, бо феномен поєднує в собі три аспекти буття: буття людини, буття речей та буття соціуму. І дослідник робить висновок: «Правові цінності – це власне правові феномени, що визначають зміст, мету і сутність права, які лежать в його основі і виступають засобами розуміння і пояснення правової реальності»⁵.

Глибокі думки за своїм змістом залишив німецький філософ права Г. Радбрух щодо розуміння цінностей у праві.

Вчений небезпідставно зазначав, що для розуміння права треба знати цінності, які люди прагнуть реалізувати з його допомогою. Такими цінностями є *справедливість, доцільність і правова стабільність*. Зважаючи на це, умовно його ранню позицію можна було б назвати *аксіологічним* розумінням права. Він уважав, що право – це не норми, виведені з названих цінностей як з аксіом, а засіб практичного втілення цих аксіом. Адже цих цінностей, доводить Радбрух, суспільство взагалі не знало до виникнення права, оскільки вони й з'явилися лише внаслідок виникнення в суспільстві правових норм.

Право створене людиною, а тому, як і будь-який її витвір, його можна зрозуміти тільки за допомогою його ідеї ...Розуміння витворів людей, яке не зважає на їхнє призначення, тобто цінностей, неможливе, наголошував Радбрух. ...Право можна зрозуміти тільки в контексті його зв'язку з цінностями. Право є культурним феноменом, тобто фактом, пов'язаним з цінностями. Поняття права можна визначити тільки як щось певне, сенс якого полягає в реалізації ідеї права. Право може бути несправедливим (*summum jus – summa injuria*); але воно залишається правом, оскільки його сенс у тому, щоб бути справедливим.

Однак сама ідея права, яка є конститутивним принципом, а також стандартом оцінки правової реальності, належить до ціннісної установки. Але навіть ця установка не є останнім словом, яке можна сказати про право. Тут можна оголосити право цінністю, однак, у кінцевому підсумку, «перед ликом Господа», вона зовсім нікчемна, як це видно з Нагірної проповіді; і, навпаки, можливе визнання права не тільки як світу цінностей, а й як властивості абсолютної сутності речей, як це було в класичній античності. Ці установки, однак, належать до поглядів, які долають цінності.

Якщо аналізувати право в такій площині, то впливають, як вказує Радбрух, три можливих бачення права:

1) розуміння, пов'язане з цінностями, тобто розуміння права як культурного феномена, що характеризує суть науки про право;

2) ціннісне розуміння, тобто розуміння права як культурної цінності, яка характеризує правову філософію;

3) розуміння, яке долає ціннісний підхід, тобто розуміння його сутності чи його неістотності, що є завданням релігійної філософії⁶.

⁵Горобець К. В. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс : моногр. Одесса : Фенікс, 2013. С. 94.

⁶Radbruch G. Legal Philosophy // The Legal Philosophies of Lask, Radbruch, and Dabin / Translated by K. Wilk: Introduction by E.W. Patterson. Cambridge: Harvard University Press, 1950.P. 51-52.

За останні десятиліття вітчизняна юридична наука отримала велику можливість ознайомитись зі значним масивом напрацювань зарубіжних вчених у галузі права, підходи яких представляють собою оригінальні судження, що базуються на різнобічному аналізі правових явищ сучасного глобалізованого світу. Одним з таких дослідників є відомий французький вчений Жан-Луї Бержель, якому належить наукова робота «Загальна теорія права»⁷, де широко представлені сучасні погляди зарубіжної юридичної школи на загальну теорію права, звернуто особливу увагу на цінність фундаментальних принципів і методологічних аспектів права.

Ж.-Л. Бержель, вказує на те, що загальна теорія права сформувалася в результаті прогресу позитивних наук. З'явившись наприкінці XIX ст., вона була задумана як засіб, що дозволяє вийти за межі простого опису права. Відгороджуючись від теорій природного права, загальна теорія права ґрунтувалася на тій ідеї, що право може становити «предмет позитивної науки». Після Другої світової війни ця теорія сприймалася (антипозитивістською реакцією) швидше як пошук цінностей, норм та ідеологій неюридичного характеру, що лежать в основі видимої нейтральності юридичних понять, правил і теорій.

Поняття загальної теорії права представлялося амбівалентним, якщо не двозначним, оскільки для одних вона була еманациєю філософії права, а для інших спробою наукового осмислення предмета, порівняного з «юридичною догматикою», тобто з тією частиною науки про право, яка присвячена інтерпретації та систематизації норм. Незважаючи на те, що теорія загального права не набула справжньої самостійності, принаймні в державах англосаксонського світу, де термін «юриспруденція» означає «науку про право», вона визначалася як наука, мета якої зводиться до викладу принципів, понять і характерних рис, загальних для різних правових систем (тут Ж.-Л. Бержель поділяє думку англійського вченого *H-L.A. Hart*).

Вчений зазначає, що загальна теорія права має на меті досягнути явище юридичного плану шляхом вивчення сенсу в межах його існування, фундаментальних концептів, способів його введення в дію, інструментів і методу, тобто, загальна теорія права вивчає правовий порядок, взятий глобально, крізь призму всіх його «чому» та «як». Це система інтелектуального плану, методологічно та організаційно заснована на спостереженні та поясненні різних юридичних систем і призначена для визначення головних, стрижневих вісей системи права та застосування права.

Ж.-Л. Бержель, дотримуючись старої формули «*ubi societas, ubi jus*» (від лат. «де суспільство, там і закон»), виводить, що завжди і скрізь суспільства існували в рамках певного юридичного порядку. Звичайно, він міг бути дуже різним. Це залежить від типу громадської організації, епохи, способу мислення: немає практично ні чого спільного між існуванням первісних людей, що жили за

⁷Бержель, Жан-Луи *Общая теория права* / Перевод французского И. С. Юстинова. Киев: Изд. «КНТ», 2021. 464 с. URL: <https://jurkniga.ua/contents/obshchaya-teoriya-prava.pdf?srsIid=AfmBOopCfZ3Hr51W7ZxW5VD4Rklzk7oFeGNaBC2pcKEMqKlSZMrm4rrP>

рахунок полювання та риболовлі, що підкорялися магічним ритуалам, і буттям суспільств витончених, індустріальних, що володіють просунутими технологіями, тобто суспільств сучасних розвинутих держав. Ми маємо всі підстави запитати себе, чи існують універсальні правила суспільного життя? Юридична антропологія (тут посилається Ж.-Л. Бержель на *J.F. Perrin* та *N. Rouland*), що має на меті пізнання істоти юридичної проблематики, юридичного мислення та юридичної діяльності в умовах різних за своєю формою цивілізацій, різних культурних традицій, цілком може дати відповідь на це питання. Втім, у цих суспільств є один загальний елемент: обов'язкові для виконання правила поведінки та організація суспільних відносин, що підтримуються санкціями об'єктивного характеру. Загальна теорія права повинна висвітлювати постійні елементи, що незмінно зустрічаються у всіх системах, і ті елементи, в яких проявляються принципові відмінності систем. І хоча ця наука може ґрунтуватися тільки на результатах дослідження невеликої частини правових систем минулого чи сьогодення, вона здатна за допомогою подібного відбору моделей допомогти побачити у всьому цьому розмаїтті загальну платформу, складену з певної кількості констант, таких, як влада чи наказ, та із загальної структури мислення.

На думку Ж.-Л. Бержеля, «загальний» характер загальної теорії права проявляється подвійно: передусім у тому, що вона прив'язана до значення юридичної норми через аналіз її меж і кордонів і через роздуми про її структуру, про прийоми та метод правового мислення. Водночас вона загальна в тому сенсі, що досліджує право як систему в цілому, а не просто як приватну правову систему чи спеціальну галузь права, незважаючи на те, що при вивченні права окремої держави чи конкретної теми, викладеної якимсь автором, неминуче виникає бажання спиратися у висновках насамперед на цей матеріал.

Ж.-Л. Бержель наголошує, що загальна теорія права чітко відрізняється від філософії права, якщо останню розуміти як юридичну метафізику. Загальна теорія права виходить із спостереження за правовими системами. Спираючись на результати дослідження їх постійних елементів та структури, вона виключає основні інтелектуальні побудови, концепти та прийоми. У філософії права більше власне філософії, ніж права. Вона прагне звільнити право від «його технічного апарату під тим приводом, що за рахунок цього їй вдасться дістатися сутності права і побачити метаюридичне значення права» і цінності, які це право має відстоювати, а також сенс права щодо повного бачення людини і світу.

Такі великі філософи, як Платон, Аристотель і особливо Кант або Гегель, пише у своїй роботі Ж.-Л. Бержель, цікавилися правом, але більшою мірою їх займало не те, що є право, а те, чим має бути право. Загальна теорія права не принижує значущість філософії права і часто змушена звертатися до основних положень та різноманітних цілей права, але в той же час філософія не є її основним предметом. У загальній теорії права йдеться про вивчення права таким, яке воно є, а не права, яким воно має бути. Йдеться про те, щоб ніколи не втрачати з виду правові системи, трансцендентно ідентифікуючи їх як абсолютні цінності.

Якщо в загальній теорії права, як і у філософії права, робиться спроба зрозуміти, що є право, в чому воно розпізнається, які його цілі та підстави, то слід

розуміти, що загальна теорія права робить це, більшою мірою відштовхуючись від права та з метою оволодіння правилами його застосування. Тоді як філософія права проявляє себе часто як філософія про право, відштовхуючись від філософії з метою сублимації юридичного в метафізичному.

Крім того, зазначає Ж.-Л. Бержель, доцільно відрізнити загальну теорію права від юридичної епістемології (С. *Atias*, М. *Miaille*), що є критичним дослідженням принципів, постулатів, методів і результатів процесу пізнання права. Епістемологія звертається тільки до дослідження способів пізнання права і призначена для спрямування юридичної думки, відокремлюючись від реальності життя і від зрозумілих для всіх потреб з метою розгляду виключно чистих понять, їх внутрішнього впорядкування окремо від тих конкретних інтересів, які вони представляють, та метою отримання юридичних побудов за рахунок винятково інтелектуальних зусиль (F. *Gény*). Епістемологія (С. *Atias*), таким чином, теж орієнтована переважно на те, яким має бути право, а не на те, яке воно є. Ж.-Л. Бержель погоджується з тим, що загальна теорія права ближча до феноменології права (Р. *Amselek*), тобто до наукової методики, суть якої полягає в тому, щоб «звертатися до самих речей», спостерігати речі в їх конкретній реальності, без заздальгідь побудованої ідеї.

Контент досліджуваної проблеми вказує на постійну беззаперечну наукову цінність та практичний інтерес у вивченні та застосуванні юридичної науки.

Різні аспекти аксіосфери взагалі, особливості та підходи щодо філософсько-правового, соціокультурного розуміння ціннісного компоненту юридичної освіти зокрема знайшли своє відображення у працях вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як І. Бех, Л. Бондар, Х. Богера, Г. Вижлевцов, А. Гордієнко, І. Гордієнко-Митрофанова, К. Горобець, Е. Дюркгейм, А. Завальний, Т. Калюжна, І. Карпенко, М. Колиба, Л. Корчевна, А. Кузнецов, Д. Лаусон, В. Лісовий, Л. Столович, Х. Макдональд, І. Мамаєва, М. Михальченко, М. Підлісний, П. Рабінович, Г. Радбрух, Г. Ріккерт, А. Ручка, С. Сливка, В. Тугаринов, О. Уваркіна, М. Хайдеггер, О. Хоменко, С. Цветков, К. Южанінова, Б. Яковенко.

Методологією пізнання аксіологічної суті та ролі юридичної освіти в сучасному соціумі є теоретико-пізнавальний підхід, що дає змогу виявити й описати реальні закономірності та законодоцільності реалізації практичного права, враховуючи зростаючі запити на юридичні знання. Ще Р. Г. Лотце в теорії пізнання та логіці ввів поняття «значущості» (*Geitung*) як специфічної характеристики розумового змісту та аналогічно цьому в етиці та естетиці ввів поняття «цінності» (*Wert*)⁸.

У цьому контексті цілком слушною є думка, яку висловили Т. Гарасимів та Н. Мартинюк:

«завдання дослідника полягає в тому, щоб чітко, спираючись на адекватну предмету дослідження... методологію... як іманентну праву пізнавальну конструкцію, описати й інтерпретувати цінності права в їхніх соціально-

⁸Рудольф Герман Лотце. URL : https://www.wikiwand.com/uk/%D0%A0%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%84_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%9B%D0%BE%D1%82%D1%86%D0%B5

історичних, антропологічному (особистісному) та, очевидно, абсолютному вимірах на соціологічному (зовнішньому щодо людини) і психологічному (внутрішньому) рівнях виявлення в бутті»⁹.

Останнім часом різним аспектам соціально значущим, в тому числі юридичним цінностям присвячено чимало праць вітчизняних дослідників. До прикладу, конституційним цінностям та їх філософським та судовим аспектам присвятила монографію О. Грищук¹⁰. Теоретичним основам дослідження класифікації правових цінностей присвятила свої дослідження І. Вороніна¹¹. Проблема духовних цінностей, цінностей у соціогуманітарних науках і соціології розглянута в дисертації М. Бліхар¹². Походження та особливості функціонування аксіосфери інформаційного суспільства стали предметом наукової роботи Н. Пустовіт¹³.

Категорія оцінки щодо підходів до будь-якої діяльності – це та норма, яка характеризує якість, ґрунтовність, універсальність. Ось чому спостерігається прагнення дослідників практично усіх галузей знань всебічно підходити до аналізу ціннісного компоненту того чи іншого явища.

Аналіз аксіологічних аспектів прагмалінгвістики дав змогу виявити специфіку вираження у мові категорії оцінки, осмислити її по-новому у монографії Т. Космеда «Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки»¹⁴.

Т. Космеда – вчений-філолог, аналізуючи основні аксіологічні теорії прикордонних гуманітарних наук, дає своє трактування категорії оцінки, яку класифікує у своїй монографії за такими типами:

- 1) антропоцентрична оцінка, що відображає орієнтацію людини в навколишньому світі;
- 2) християнсько-релігійна оцінка, яка відображає стан духовності людини, її прагнення до досконалості душі, до праведного життя;
- 3) культурно-естетична оцінка;
- 4) національно-етнографічна оцінка, яка відображає становлення нації, національної самосвідомості, патріотизму;

⁹Гарасимів Т. З., Мартинюк Н. В. Цінність права: антропологічний вимір. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2016. №845. С. 351.

¹⁰Грищук О. В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти. Монографія. Видання 2-е доопрацьоване і доповнене. Київ: Ваіте, 2020. 530 с.

¹¹Вороніна І. М. Теоретичні основи дослідження класифікації правових цінностей. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. №6. С. 177–183.

¹² Бліхар М.П. Духовні цінності студентської молоді в сучасному українському суспільстві: дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.04. ЛНУ імені Івана Франка. Львів, 2018. 271 с. URL: https://lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2019/04/dis_blikhar.pdf

¹³Пустовіт Н. В. Природа аксіосфери інформаційного суспільства: дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03. Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського «ХАІ». Харків, 2015. 179 с. URL: http://eprints.zu.edu.ua/18208/1/dys_Pustovit.pdf

¹⁴Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 350 с.

5) соціальна оцінка, яка закріплює шкалу цінностей у конкретному суспільстві й у світі взагалі.

Дослідниця цілком обґрунтовано робить висновок, що прагматична парадигматика аксіології представляє собою особливий вид оцінки, є «атрибутом, що супроводжує будь-який текст»¹⁵.

Здавалось би, при чому тут юридична освіта, коли висвітлюються аксіологічні аспекти прагмалінгвістики ?!

А справа в тому, що Т. Космеда оперує загально-методологічним підходом до категорії оцінки, яка повною мірою характеризує і філософсько-правові підходи до розуміння ціннісного компоненту юридичної освіти (хоча, на нашу думку, формулювання «християнсько-релігійна оцінка», характеризує певну конфесійну приналежність людини і носить дещо обмежений характер; більш точно відображало б дану оцінку формулювання «релігійна оцінка»).

Ціннісний компонент юридичної освіти у філософсько-правовому вимірі має давню історію, про що красномовно свідчать чимало прикладів минулого: звернень, літописів, повчань, філософсько-правових доктрин мислителів усіх часів. До необхідності розуміння юридичної природи права, знань про право, звичаїв постійно звертали увагу ті чи інші можновладці минулого, закликаючи своїх наступників, спадкоємців, співвітчизників, одновірців до оволодіння сталими правилами поведінки, мистецтвом управління, вмінням спілкуватися, не допускати конфліктів з підлеглими, поневоленими, використання правового надбання, пов'язаного з різними підходами до встановлення певної міри покарання за ті, чи інші злочини чи правопорушення тощо.

Цінність юридичних знань дуже добре розуміли перш за все ті, хто був при владі, прагнучи унормувати правові відносини у суспільстві на свою користь. Таких прикладів історія надала безліч від Стародавнього Сходу, Стародавніх Греції та Риму до численних держав європейського та азійського середньовіччя. Так, збереження і заняття правом за часів Стародавнього Риму було справою верховних жерців (понтифіків), а їхнє ставлення до цього було дуже серйозним і відповідальним, бо вбачали в цьому таку цінність, оволодіння якою навіть не припускали для плебеїв. А починаючи з середини V ст. до н.е. знання Законів Дванадцяти таблиць вважалося обов'язковим, тому з їх прийняттям стало необхідним правове виховання (освіта) римських громадян. Закони Дванадцяти таблиць протягом наступних століть мали великий авторитет серед освіченої римської публіки і достатньо показовим є те, що в II ст. н. е. хлопчики зачували із зазначених законів норми цивільного, сімейного та кримінального права напам'ять.

Свого часу чеський вчений М. Бартошек справедливо наголошував про те, що «ціннісна орієнтація на природну розсудливість, як найвищий «сенса належного і неналежного», що реалізовувалася на індивідуальному рівні

¹⁵ Там само, с. 309.

мислення, урівноважувалася настановою гуманізму, яка була з давніх часів притаманна громадській свідомості стародавніх римлян»¹⁶.

І. Шаркова вказувала, що система юридичного виховання та навчання передбачала технологію системного занурення майбутнього юриста до соціокультурного середовища, упорядкованого відповідними цінностями, до яких, окрім *aequitas naturalis*, *naturalis ratio*, *sensus communis*, *humanitas* і *benignitas*, *fides*, необхідно додати добрі звичаї (*bonimores*), злагоду (*concordia*), доблесті (*virtus*) та багато інших, які усі разом утворюють дух справедливості (*iustitia*). Римська юридична освіта активно запозичувала велике надбання давньогрецької культури і передусім, філософію, поетику, логіку риторику та ораторське мистецтво і визнавала ці дисципліни не лише професійно важливими, а провідними в процесі формування особистості юриста¹⁷.

Поняття юридична освіта має різноманітні визначення, що пов'язано з багатьма підходами, точками зору, розумінням змісту та ціннісної орієнтації. Так, юридична освіта, за «Словником юридичних термінів і понять» в редакції В. Гончаренка та З. Ромовської, – це: «частина системи спеціальної освіти, яка забезпечує підготовку правознавців (юристів) для роботи в державному апараті, судах, адвокатурі, нотаріаті, народному господарстві, правоохоронних органах»¹⁸. Тут зроблено ухил на практичне її застосування. І це не випадково.

О. Білічак справедливо вказує: «Так склалося, що юридична освіта традиційно користується неабияким попитом серед абітурієнтів. Отримання диплома про вищу юридичну освіту відкриває можливості для оволодіння низкою професій, серед яких надзвичайно популярними є професії судді, прокурора, адвоката, зважаючи на досить привабливий рівень заробітної плати та високий ступінь соціального престижу відповідної діяльності»¹⁹.

Не секрет, що юридична освіта відкриває доступ до зайняття різноманітних посад в судових та правоохоронних органах, державній службі, нотаріаті, адвокатурі тощо. Подібне ставлення до юридичної освіти характерне не тільки в Україні, а й взагалі у всіх зарубіжних державах світу, що свідчить про значну соціальну престижність та цінність професії юриста.

Юридична освіта – явище багатогранне. В залежності від того, до якого профілю юридичної діяльності готуються фахівці, складається відповідна програма їх навчання, де поряд з фундаментальними знаннями передбачається надання здобувачам вищої освіти спеціальних знань з урахуванням специфіки тієї сфери, де їм доведеться працювати.

¹⁶ Бартошек Милан. Римское право : понятия, термины, определения. Пер. с чешск. Ю. В. Пресняков. М. : Юридическая литература, 1989. С. 56.

¹⁷ Шаркова І. М. Фундаментальні цінності в античній освітянській традиції: «європеїзація» юридичної освіти в Україні. *Правове регулювання економіки*. 2017. № 16. С. 247–249.

¹⁸ Словник юридичних термінів і понять : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, З. В. Ромовська, О. В. Бермічева, Л. Д. Білик, А. М. Бірюкова; ред.: В. Г. Гончаренко, З. В. Ромовська; Акад. адвокатури України. К. : Юстініан, 2013. С. 583.

¹⁹ Білічак О. А. Реформа юридичної освіти в Україні: проблеми і виклики. *Освітня аналітика України*. 2019. № 3(7). С. 59.

Прикладів цього чимало.

Так, майбутнім прокурорам, суддям необхідно глибоко знати кримінальне, цивільне, трудове, шлюбно-сімейне, адміністративне, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне право. Для слідчих особливо важливо добре знати кримінальне, кримінально-процесуальне право. Юристам, що працюють у сфері державного будівництва, необхідно володіти знаннями конституційного, адміністративного права. Юрисконсультам та іншим фахівцям, що діють у галузях економіки, потрібні широкі знання цивільного, господарського права, арбітражної практики, нотаріусам – знання цивільного права. Безперечно, цим не обмежується коло знань юристів, рівень кваліфікації яких залежить від постійного пошуку, здатності орієнтуватися у всьому комплексі правових знань, у численних змінах діючого законодавства²⁰

Останнім часом в Україні спостерігається особлива потреба у фахівцях з медичного права, морського права, освітнього права, а в умовах війни з російським агресором виникла необхідність у фахівцях з безпеки освітнього середовища, де, за нашим глибоким переконанням, чільне місце повинно належати юристам.

Це об'єктивний процес, бо право є своєрідним регулятором, який запускає, підтримує та захищає розвиток відносин у суспільстві. Ще Г. Ріккерт, німецький філософ, один з основоположників (разом із В. Віндельбандом) баденської школи неокантіанства, розглядаючи цінності в нормативному аспекті соціального зобов'язання, наголошував на проблемі єдиного ціннісно-нормативного континууму, всередині якого існують суб'єкти моральної і правової свідомості²¹.

Юридична освіта представляє собою також різнопланове, багатогранне явище філософсько-правового та соціального характеру й містить широку палітру ціннісного компоненту, який ґрунтується на складових системи юридичної освіти загалом:

- професійного відбору;
- забезпечення засвоєння майбутніми юристами загальнонаукових, фундаментальних та спеціальних знань, формування правової культури, юридичного мислення;
- прищеплення вмінь, навичок юридичної роботи, знань та особливості діяльності юридичних установ, органів; підвищення юридичної кваліфікації, збагачення форм та методів роботи, узагальнення практичного досвіду для задоволення юридичних потреб розвитку суспільства тощо.

Отже, юридична освіта, спрямована на формування юриста, має містити і аксіосферу сучасного фахівця – такого унікального духовного утворення, яке

²⁰Кривицький А. С. Праксеологія ціннісного компоненту юридичної освіти. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: Матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників VII-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 3 грудня 2021 р.) / Забзалюк Д. С. (відповідальний за випуск) / Львівський державний університет внутрішніх справ. 2021. С. 79.

²¹Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. *Філософія права: Словник*. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 11-12.

включає за В. Крижком та І. Мамаєвою, інтеріоризовані цінності (так звані внутрішньо засвоєні, перетворені з зовнішнього на внутрішнє, що стосується процесів, які відбуваються в свідомості людини) та ціннісні орієнтації, що забезпечують самозбереження людини в просторі і в часі. І тут цінність як онтологічна основа аксіосфери виступає специфічною реальністю, в якій символічно існують форми буття людини, соціуму та культури²².

У цьому контексті представлена характеристика аксіосфери майбутнього юриста, яку змоделивали О. Мурзіна, В. Мирошніченко, А. Каблуков та І. Костенко. Коло їх аксіосфери юриста – ціннісних орієнтацій, цінностей, установок, спрямованості містить три вектори: 1) компоненти; 2) ключові групи цінностей; 3) цінності особисті, професійні й соціально-культурні.

Аксіологічний підхід є методологічною основою в організації навчального процесу, спрямованого «на розвиток загальнолюдських, професійних і особистісних цінностей» здобувачів вищої освіти, «який є фундаментом для конструювання свого внутрішнього світу, стійкої життєвої позиції та вдалої професійної діяльності»²³.

А. Завальний, характеризуючи інновації юридичної освіти у сучасному глобалізаційному світі, слушно зауважує, що:

«Осмислення стану та перспектив, векторів розвитку юридичної освіти передбачає визнання освітнього процесу таким, який має орієнтуватися не на передавання статичних знань, а передусім на формування технології роботи з правовою інформацією, на основі чого майбутні юристи отримують компетентності для розв'язання практичних проблем у галузі професійної юридичної діяльності. Цей інноваційний процес має ґрунтуватися на формуванні компетентностей, що необхідні для досягнення успіху в мінливому й технологічно орієнтованому суспільстві. Водночас основними орієнтирами цього процесу мають бути:

– *ціннісний*, що полягає в орієнтації на особистість майбутнього юриста, його здатність до самостійної діяльності щодо збору, обробки та аналізу правової інформації, уміння приймати рішення та застосовувати набуті знання в практичній діяльності;

– *технологічний*, що передбачає створення *інтерактивної платформи освітньої програми юриста з відкритою архітектурою*. З огляду на принцип аналогії, можна припустити, що головні зміни в структурі освіти відбуватимуться за принципами, аналогічними принципам побудови бізнесу та орієнтації на знання, які є запорукою розвитку сучасного суспільства;

²²Крижко В. В., Мамаєва І. О. Аксіологічний потенціал державного управління освітою: навч. посібник. Київ: Освіта України, 2005. 224 с.

²³Мурзіна О. А., Мирошніченко В. О., Каблуков А. О., Костенко І. О. Формування ціннісних орієнтацій у системі вищої освіти. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 1. С. 70.

– *ефективний* – ефективність юридичної освіти може бути забезпечена на основі Стандартів і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти»²⁴.

Не можемо обійти з приводу розглянутих питань ще одного підходу, який містить хоч і безадресний, але достатньо узагальнюючий та об'єктивний характер – підхід ШШ, що все більше входить у наше наукове, професійне й суспільне життя загалом. Так от, з подачі ШШ, ціннісний компонент юридичної освіти складається з моральних, гуманістичних і правових цінностей, які формують професійну етику юриста, його відповідальність та орієнтацію на захист прав і свобод людини. Він включає розвиток професійної культури (правової, моральної, духовної, інтелектуальної), навичок (аналітичних, комунікаційних) та особистих якостей (відповідальності, творчості, гуманності), що дозволяє йому діяти в інтересах суспільства та окремих громадян.

Таким чином, можемо констатувати, що філософсько-правове розуміння ціннісного компоненту права та юридичної освіти має давню соціально значущу природу, пов'язану з різними підходами та певними професійними особливостями. Насамперед, це стосується системи юридичної освіти, яка включає в себе, крім навчання, і відповідне юридичне виховання, орієнтоване на формування професійних знань і навичок, спрямованих на задоволення потреб як особистості, так і соціуму.

Важливими, на нашу думку, є громадське визнання цінності юридичної освіти, сутність якої полягає, перш за все, в аксіологічному підході до вивчення правових явищ та процесів. А різноплановість, різноманітність чи багатовекторність філософсько-правових підходів до розуміння ціннісного компоненту права та юридичної освіти, як свідчить багатий історичний досвід, сприяє постійному інтересу до професії юриста, підвищенню вимог суспільства до фахівців юридичної сфери, до права як комунікації.

Список використаних джерел:

1. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2017. 208 с.
2. Inglehart, Ronald F., and Christian Welzel. *Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence*. New York: Cambridge University Press, 2005. 344 pp.
3. Гартман Николай. *Этика = Ethik* / Пер. с нем. А. Б. Глаголева; под ред. Ю. С. Медведева, Д. В. Скляднева. СПб.: Владимир Даль, 2002. 707 с.
4. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / Авт. колектив : М. І. Михальченко (керівник) та ін. К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.
5. Горобец К. В. *Аксиосфера права: философский и юридический дискурс* : моногр. Одеса : Фенікс, 2013. 218 с.

²⁴ Завальний А. М. Інновації юридичної освіти: осмислення, виклики, перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 126–127.

6. Radbruch G. Legal Philosophy // The Legal Philosophies of Lask, Radbruch, and Dabin / Translated by K. Wilk: Introduction by E.W. Patterson. Cambridge: Harvard University Press, 1950. 540 pp.
7. Бержель, Жан-Луи *Общая теория права* / Перевод с французского И.С. Юстинова. Киев: Изд. «КНТ», 2021. 464 с. URL: <https://jurkniga.ua/contents/obshchaya-teoriya-prava.pdf?srsltid=AfmBOopCfZ3Hr51W7ZxW5VD4Rklzk7oFeGNaBC2pcKEMqKISZMrm4rrP>
8. Рудольф Герман Лотце. URL : https://www.wikiwand.com/uk/%D0%A0%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%84_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%9B%D0%BE%D1%82%D1%86%D0%B5
9. Гарасимів Т. З., Мартинюк Н. В. Цінність права: антропологічний вимір. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2016. № 845. С. 350–354.
10. Гришук О. В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти. Монографія. Видання 2-е доопрацьоване і доповнене. Київ: Ваіте, 2020. 530 с.
11. Вороніна І. М. Теоретичні основи дослідження класифікації правових цінностей. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. №6. С. 177–183.
12. Бліхар М.П. Духовні цінності студентської молоді в сучасному українському суспільстві: дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.04. ЛНУ імені Івана Франка. Львів, 2018. 271 с. URL: https://lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2019/04/dis_blikhar.pdf
13. Пустовіт Н. В. Природа аксіосфери інформаційного суспільства: дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03. Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського «ХАІ». Харків, 2015. 179 с. URL: http://eprints.zu.edu.ua/18208/1/dys_Pustovit.pdf
14. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 350 с.
15. Бартошек Милан. Римское право : понятия, термины, определения. Пер. с чешск. Ю. В. Пресняков. М. : Юридическая литература, 1989. 448 с.
16. Шаркова І. М. Фундаментальні цінності в античній освітянській традиції: «європеїзація» юридичної освіти в Україні. *Правове регулювання економіки*. 2017. № 16. С. 243–253.
17. Словник юридичних термінів і понять : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, З. В. Ромовська, О. В. Бермічева, Л. Д. Білик, А. М. Бірюкова; ред.: В. Г. Гончаренко, З. В. Ромовська; Акад. адвокатури України. К. : Юстініан, 2013. 597 с.
18. Білічак О. А. Реформа юридичної освіти в Україні: проблеми і виклики. *Освітня аналітика України*. 2019. № 3(7). С. 57–68.
19. Кривицький А. С. Праксеологія ціннісного компоненту юридичної освіти. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: Матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників VII-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 3 грудня 2021 р.) / Забзалюк Д. Є. (відповідальний за випуск) / Львівський державний університет внутрішніх справ. 2021. С. 77–82.
20. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права: Словник. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 408 с.
21. Крижко В. В., Мамаєва І. О. Аксіологічний потенціал державного управління освітою: навч. посібник. Київ: Освіта України, 2005. 224 с.
22. Мурзіна О. А., Мирошніченко В. О., Каблуков А. О., Костенко І. О. Формування ціннісних орієнтацій у системі вищої освіти. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 1. С. 67–72.
23. Завальний А. М. Інновації юридичної освіти: осмислення, виклики, перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 113–132.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Дмитро Забзалюк, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії, історії та конституційного права ННІ права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ (**Вступ**)

Валерія Афтанасів, здобувачка вищої освіти Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ; **Олег Панкевич**, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії, історії та конституційного права Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ (**Розділ 1**)

Ольга Балинська, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії та конституційного права Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ (**Розділ 2**)

Ольга Барабаш, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії та конституційного права Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ; завідувач Науково-дослідної лабораторії актуальних проблем правозастосовної та правоохоронної діяльності Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ (**Розділ 3**)

Ольга Колич, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії, історії та конституційного права Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ (**Розділ 4**)

Оксана Онишко, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії, історії та конституційного права Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ (**Розділ 5**)

Альона Романова, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії та конституційного права Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ (**Розділ 6**)

Руслан Тополевський, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії, історії та конституційного права Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ (**Розділ 7**)

Віталій Яремчук, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії, історії та конституційного права Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ (**Розділ 8**)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Афтанасів Валерія Миколаївна,
Балинська Ольга Михайлівна,
Барабаш Ольга Олегівна,
Забзалюк Дмитро Євгенович,
Колич Ольга Іванівна,
Онишко Оксана Богданівна,
Панкевич Олег Зіновійович,
Романова Альона Сергіївна,
Тополевський Руслан Богданович,
Яремчук Віталій Дмитрович**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА
ПРАВОТВОРЕННЯ:
конституційні, загальнотеоретичні та філософсько-
правові аспекти**

Монографія

Друкується в редакції авторів

Макетування та відповідальний за випуск – Юрій Муха

Підписано до друку 27.01.2026.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 12,25.
Наклад 100 прим. Зам № 26/27-01.

Видавець: ТОВ «Растр-7»
79005, м. Львів, вул. Кн. Романа, 9/1.
Тел./факс: (032) 235 72 13. E-mail: rastr.sim@gmail.com
www.rastr-7.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ЛВ № 22 від 19.11.2002 р.